

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця  
на правах рукопису

**ЧЕРНЯХІВСЬКА Олена Михайлівна**

УДК 930.1(477)«1950/1980»(031)(043)

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЄКТИ З ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В  
УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х –  
ПОЧАТКУ 1980-х рр.: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ, ІДЕОЛОГІЧНІ  
ФУНКЦІЇ, ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ**

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.  
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

\_\_\_\_\_ О. М. Черняхівська

Науковий керівник:  
**РУБЛЬОВ Олександр Сергійович**  
доктор історичних наук, професор

Київ – 2021

## АНОТАЦІЯ

**Черняхівська О. М. Довідково-енциклопедичні проєкти з локальної історії в українській історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр.: організаційні форми, ідеологічні функції, практична реалізація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

*Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Інститут історії України Національної академії наук України, Київ, 2021.*

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню наймасштабнішого вітчизняного проєкту з локальної історії другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. – багатотомної (у 26-ти томах) «Історії міст і сіл Української РСР» та її похідної – російськомовної версії проєкту «Истории городов и сёл Украинской ССР».

Суспільно-політична ситуація в Україні принаймні останнього десятиліття, а особливо з 2014 р., зумовила те, що у фокусі політичного життя опинилися проблеми особливостей історичного розвитку окремих, історично сформованих частин (регіонів) української національної території. Відтак гостро актуального значення набули питання регіональної та локальної історії, вивчення минулого й сучасного стану вітчизняних населених пунктів, їхнього складу населення, історії найменувань та перейменувань. Без фахового знання цієї специфіки неможливо проводити зважену й збалансовану політику на загальнодержавному й регіональному рівнях, враховувати особливості розвитку окремих територій, уникати ймовірних конфліктів.

Тому цілком логічним є дослідження передісторії й історії підготовки унікального видання у 26-ти томах – «Історії міст і сіл Української РСР» – наймасштабнішого довідково-енциклопедичного проєкту з локальної історії та історичного краєзнавства у республіканському та загальносоюзному форматах, з'ясування його здобутків та недоліків, деконструкція складного механізму взаємодії ініціативи «знизу», формалізованої на рівні академічної історичної

спільноти Києва – Львова і легітимізацією цієї ініціативи владою – компартійною верхівкою республіки.

Наукова новизна дослідження полягає у формулюванні й опрацюванні актуальної наукової теми, що до сьогодні не була предметом вивчення в історичній науці. У дослідженні вперше залучено до наукового обігу низку матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, а також особового фонду акад. П. Тронька, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Завдяки ґрунтовній джерельній базі з'ясовано обставини виникнення задуму, формалізації на рівні вищої компартійної номенклатури республіки 1962–1964 рр. з подальшим коригуванням відповідними постановами ЦК КП України, перебігу підготовки як усього багатотомного проєкту «Історії міст і сіл Української РСР», так і специфіки його обласних томів.

У роботі досліджено суспільно-політичні передумови, які викликали з середини 1950-х рр. сплеск громадського зацікавлення локальною історією. У відповідь на суспільний запит академічні історики Львова та Києва запропонували підготувати багатотомний історико-географічний словник «Соціалістичні міста і села Радянської України». Після схвалення ініціативи компартійним керівництвом УРСР 1962 р. було розпочато виконання багатотомного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» (ІМІС). Головну редколегію ІМІС очолив Петро Тронько.

Вперше комплексно реконструйовано механізм реалізації проєкту у складній взаємодії верхівки компартійного істеблїшменту УРСР: Головної редколегії й обласних редакційних колегій видання – авторських колективів окремих томів. ІМІС була проєктом мобілізаційним, тому для її успішного виконання й поточного контролю періодично з'являлися постанови ЦК Компартії України, де оцінювали поточний стан і перспективи багатотомника.

Рішеннями ЦК затверджували й зміни у складі Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР».

Реконструйовано кризу проєкту наприкінці 1964 р. – на початку 1965 р. й загрозу його скасування, що було усунуто лише завдяки особистому втручання Першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста.

Недоліком проєкту була гіпертрофована увага у ньому на радянському періоді історії міст і сіл, який, згідно з директивними настановами, слід було презентувати винятково помпезно-парадно. Наявність численних «білих плям» у радянській історії УРСР утруднювала написання текстів, змушувала авторів «лакувати» дійсність та нещодавнє минуле. «Каменем спотикання» стало «кримське» або «кримськотатарське питання» – злочинна акція сталінського режиму 1944 р. з депортації із півострова багатьох його корінних мешканців й заселення цієї території прибульцями. Опір російськомовної й російської етнічно партійної номенклатури Кримської області не лише викликав на завершальному етапі проєкту постановку питання про двомовне видання регіонального тому: лєвова частка – російською, істотно менша – українською мовами, а й спонукав на тлі загальносоюзного й республіканського політико-ідеологічного тренду на русифікацію й формування «нової історичної спільноти – радянського народу» до плекання задуму публікації російськомовної версії принаймні частини томів «Історії міст і сіл Української РСР».

Особистісний вимір виконання проєкту презентовано у роботі відповідними фрагментами біографій вітчизняних учених, які різнилися не лише власною участю/неучастю у ньому, а й специфічним ставленням до ідеї ІМІС та її реалізації. Йдеться про постаті Миколи Ткаченка, Івана Бутича та Ярослава Дашкевича.

Один із небагатьох уцілілих «грушев'янців» М. Ткаченко був сполучною ланкою між історико-географічними дослідженнями ВУАН 1920–1930-х рр. й проєктом ІМІС. Його ініціативу багатотомної історії населених пунктів республіки, оприлюднену в пресі ще 1949 р. так і не «почули» впродовж

наступного десятиліття. І навіть після офіційної формалізації 1962 р. проєкту «Історії міст і сіл Української РСР» кваліфікація Миколи Михайловича знову ж таки виявилася непотрібною.

Львівський історик Я. Дашкевич, на якому тяжіло тавро колишнього політичного в'язня, більшу частину свого наукового життя працював у несприятливих умовах, однак відіграв помітну роль у підготовці Львівського тому ІМІС. Його тривала кореспонденція з І. Бутичем, одним з ініціаторів видання, не лише репрезентує контroversійні оцінки цього масштабного всеукраїнського проєкту, а й дає змогу реконструювати та з'ясувати чимало цінних деталей його підготовки.

Започатковану 1974 р. російськомовну серію «Історії міст і сіл Української РСР» готували у значно гіршій політико-ідеологічній атмосфері, аніж її попередницю – «українську» версію проєкту. Причиною цього стали зміни на гірше у верхівці республіканської компартійної номенклатури, коли толерантного до українських культурних проєктів Петра Шелеста замінив на посаді русифікатор Володимир Щербицький, а ідеологічну цензуру впродовж 1972–1979 рр. забезпечував борець із «українським буржуазним націоналізмом» Валентин Маланчук, секретар ЦК КП України з ідеології. Саме він пильнував «ідеологічно правильне» наповнення російськомовного видання «Історії міст і сіл Української РСР». Загальносоюзна атмосфера доби «застою» з характерним для неї культом Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва спричинила зміни в ілюстративному ряду й змісті томів російськомовного сегмента ІМІС.

Зроблено висновок, що багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» і до сьогодні зберігає своє енциклопедичне значення, бо залишається унікальним джерелом знань з низки тем, насамперед з локальної історії України. Видання вперше привернуло увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики. Під час підготовки ІМІС активізувався краєзнавчий рух в УРСР: десятимільйонними накладками щорічно стали видаватися путівники історичними місцями, пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, маршрутні карти, рекламні буклети, плакати та альбоми.

Водночас у видання є й суттєві вади. Текст, особливо стосовно радянського періоду, заідеологізовано. Система історіографічних заборон зумовила табування низки важливих тем: Українська революція (1917–1921), Голодомор (1932–1933), Великий терор (1937–1938), сталінські депортації народів тощо. Матеріал в ІМІС викладено нерівномірно: виразно домінує доба після 1917 р., що рясніє переліком «трудових досягнень», «героїчних подвигів» та «ворожих злочинів». Потребують перегляду «канонізовані» ІМІС дати заснувань певних населених пунктів.

Усвідомлюючи як недоліки проєкту, так і велетенський масив інформації, що було введено обіг, П. Тронько з кінця 1980-х рр. активно просував ідею перевидання багатотомника з урахуванням нової інформації й змін у методологічних підходах до видання. У 2002 р. ухвалено постанову Кабінету Міністрів України з дорученням відповідним міністерствам і відомствам внести пропозиції з видання багатотомної «Історії міст і сіл України». Смерть П. Тронька (2011) як рушійної сили проєкту і брак фінансування зупинили реалізацію цих планів.

**Ключові слова:** історичне краєзнавство, локальна історія, історико-географічний словник «Соціалістична міста і села Радянської України», «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах (1962–1974), «История городов и сёл Украинской ССР» (1974–1983; 14 томів), Іван Бутич, Ярослав Дашкевич, Олександр Касименко, Іван Крип'якевич, Микола Ткаченко, Петро Тронько, Петро Шелест.

## ABSTRACT

**Chernyakhivska O. M. Reference and encyclopedic projects on local history in Ukrainian historical science of the second half of the 1950s – early 1980s: organizational forms, ideological functions and practical implementation. – Manuscript.**

*Dissertation for a Candidate of Historical Sciences Degree in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.*

The dissertation focuses on a comprehensive study of the multivolume «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes and its derivative – Russian version of the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» project, as the largest domestic project on local history of the second half of the 1950s – early 1980s.

Social and political situation in Ukraine at least of the last decade, and especially since 2014, has brought to the forefront of political life a problem of the peculiarities of the historical development of separated, historically formed parts (regions) of the Ukrainian national territory. Therefore, the issues on regional and local history, the study of the past and present state of the Ukrainian localities, their composition of the population, the history of names and renamings have become acutely relevant. It is impossible to implement balanced policies at the national and regional levels, take into account the peculiarities of the development of separate territories and to avoid possible conflicts without professional knowledge of this specificity.

Therefore, it is quite logical to study the prehistory and history of the preparation of a unique 26-volumed edition, namely the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR», the largest reference and encyclopedic project on local and regional history in the national and all-Union format. Clarification of its achievements and shortcomings, deconstruction of a complex mechanism of interaction of the «from below» initiative, formalized at the Kyiv – Lviv level of the

academic historical community including its legitimization by the Communist Party authorities, have been realized.

The scientific novelty of the work is in the formulation and elaboration of the relevant research topic that has not been the subject of study in historical science yet. A lot of documents from the Central State Archives of the Highest Authorities and Administration of Ukraine, the Central State Archives of the Public Associations of Ukraine, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, as well as from the personal fund of Acad. Petro Tronko, preserved at the Institute of Archival Studies of the V. Vernadskii National Library of Ukraine have been introduced into scientific circulation for the first time. Due to the fundamental source base, the circumstances of the idea, its formalization during 1962–1964 at the highest republican Communist Party nomenclature level with further correction through the relevant resolutions of the Ukr. SSR Communist Party Central Committee, the preparation of the «History of Cities and Villages» in its whole and the regional volumes with their specifics as well have been studied.

The social and political preconditions that caused a splash of public interest in local history since the mid-1950s have been clarified. In response to the public request, the academic historians of Lviv and Kyiv put forward an idea to prepare the «Socialist Cities and Villages of Soviet Ukraine» multi-volume historical and geographical dictionary. The implementation of the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» multi-volume project began when the Ukr. SSR Communist Party authorities approved the initiative in 1962. Petro Tronko headed the Main Editorial Board of the project.

A mechanism for its implementation in the complex interaction from the top down, namely: the Ukr. SSR Communist Party Central Committee – the Main Editorial Board – the regional Editorial Boards – the author teams of the separate volumes has been comprehensively reconstructed for the first time. It was a mobilization project, so the Central Committee of the Communist Party of Ukraine's resolutions for its successful implementation and current control were issued periodically. A current state and prospects of the multi-volume publication were

estimated there. The decisions of that Committee approved personnel changes in the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» Main Editorial Board as well.

The crisis of the project of the late 1964 and the early 1965 including the threat of its abolition has been reconstructed. Its winding-up was prevented due to the position taken by the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Petro Shelest only.

The hypertrophied attention paid to the Soviet period of the history of cities and villages was a disadvantage of the project. According to the directives, it should have been presented in a pompous form exclusively. In addition, numerous «white spots» in the «soviet» history of Ukraine made it difficult to compose texts, forcing its authors to sugar-cover the real and recent past facts. Thus, the «Crimean» or the «Crimean Tatar» issue, the criminal action of the Stalinist regime in 1944 that meant the deportation of many of the indigenous inhabitants from the peninsula and the settlement of this territory by the newcomers, became the «stumbling block». The resistance of the Russian-speaking and Russian ethnic Communist party nomenclature of the Crimean region resulted in the idea of bilingual publication of the regional volume at the last stage of the project (major part of the edition – in Russian, minuscule share Lviv historian – in Ukrainian). Moreover, the all-Union and republican «New historical community – the Soviet people» ideological Russification trend resulted in the idea to publish some regional volumes at least in Russian. Thus, the Russian version of the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» emerged.

The personal dimension of the project implementation is presented in the work by relevant fragments of biographies of the Ukrainian scientists, who differed not only in their participation / non-participation in it, but also in their specific attitude towards the idea of the project and its implementation. We are talking about Mykola Tkachenko, Ivan Butych and Yaroslav Dashkevych.

Mykola Tkachenko, one of a few surviving Mykhailo Hrushevsky's disciples, was a link between the historical and geographical studies of the Ukrainian Academy of Sciences of the 1920s and 1930s and this project. His initiative to create multi-

volume history of the national localities, published in media in 1949, was not «heard» for the next decade. Even after the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» project official formalization in 1962, Mykola Mykhailovych's qualification turned out to be unclaimed.

Yaroslav Dashkevych, a Lviv historian having reputation of an ex-political prisoner mostly pursued science in unfavorable conditions. However, he played a significant role in the preparation of the Lviv volume of the project. His long-term correspondence with Ivan Butych, one of the project initiators, not only represents the controversial assessments of this large-scale all-Ukrainian project, but also allows reconstructing and clarifying many valuable details of its preparation.

Russian-language series of the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR», launched in 1974 was prepared in a much worse political and ideological atmosphere than its predecessor – the «Ukrainian» version of the project. Changes for the worse at the top of the Republican Party nomenklatura took their place. A Russifier Volodymyr Shcherbytsky replaced Petro Shelest, who tolerated the Ukrainian cultural projects. At that time since 1972 until 1979 Valentyn Malanchuk, a Secretary on ideology and a fighter against the «Ukrainian bourgeois nationalism» provided ideological censorship in the republic. He namely supervised the «ideologically correct» content of the Russian-language edition of the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR». The all-Union atmosphere of the «stagnation» era saturated with cult of the General Secretary of the CPSU Central Committee Leonid Brezhnev influenced the illustrative series and content of the Russian-language volumes of the project.

It is concluded that the multivolume «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» still is of encyclopedic significance, remaining an unique source of knowledge on a number of topics, primarily on the local history of Ukraine. For the first time, that publication drew attention of the general population to regional and historical issues. During its preparing, the local history movement in the Ukrainian SSR intensified: guidebooks on historical places, monuments of history, architecture,

art, route maps, advertising booklets, posters, and albums started to be published in ten million copies annually.

At the same time, we see significant disadvantages of the edition. The texts, especially on the Soviet period history, are overly ideologized. The system of historiographical prohibitions led to the tabooing of a number of the important topics: the Ukrainian Revolution (1917–1921), the Holodomor (Famine–Genocide) (1932–1933), the Great Terror (1937–1938), Stalinist deportations of peoples, etc. The material is presented unevenly: the period after 1917 clearly dominates. The texts are over-saturated with the «labor achievements», «heroic deeds» and «hostile crimes». The dates of establishment of certain settlements enshrined there need reconsidering.

Petro Tronko, realizing disadvantages of the publication and a wealth of information put into circulation both, since the late 1980s strongly promoted the idea to republish the edition because more up-to-date information was accumulated and methodological approaches to the publication changed by then. In 2002, the Cabinet of Ministers of Ukraine issued a resolution instructing the relevant ministries and departments to make proposals for the publication of a multi-volume «History of Cities and Villages of Ukraine». However, Petro Tronko, a main driver of the project died in 2011 and the lack of funding did not let implementation of that plans.

**Key words:** local history, historical and geographical dictionary «Socialist Cities and Villages of Soviet Ukraine», 26-volumed «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» (1962–1974), 14-volumed «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» in 14 volumes (1974–1983), Ivan Butych, Yaroslav Dashkevych, Oleksandr Kasymenko, Ivan Krypyakevych, Mykola Tkachenko, Petro Tronko, Petro Shelest.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

### Статті у фахових, внесених до наукометричних баз даних, закордонному виданнях:

1. Черняхівська О. До передісторії вітчизняної історичної урбаністики: містознавство у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». *Регіональна історія України: Збірник наукових статей* / редкол.: В. Смолій (голов. ред.), Я. Верменич (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 9: До 100-річчя від дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька. С. 277–300.
2. Черняхівська О. Між академічною наукою та краєзнавством: науково-організаційна діяльність Олександра Касименка щодо підготовки багатотомної «Історії міст і сіл УРСР». *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія*. 2016. № 2. С. 109–116.
3. Черняхівська О. Між оптимізмом та скепсисом: проєкт «Історії міст і сіл Української РСР» у листуванні Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем (1961–1981). *Регіональна історія України: Збірник наукових статей* / редкол.: В. Смолій (голов. ред.), Я. Верменич (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. С. 231–248.
4. Черняхівська О. Історик і шевченкознавець М. Ткаченко: призабутий ініціатор проєкту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 2018. № 3. С. 154–175 (*Видання внесено до міжнародних баз Crossref (США), Google Scholar (США)*).
5. Черняхівська О. М. У витоків енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки»* / редкол.: С. Орлик (гол. ред.) та ін. Переяслав (Київська обл.), 2021. № 11. С. 205–225 (*Збірник внесено до міжнародних баз Crossref (США), Google Scholar (США), ResearchBIB Academic Resource Index,*

*UlrichsWEB Global Serials Directory*).

6. Черняхівська О. М. Том «Луганська область» енциклопедичного багатотомника «Історія міст і сіл Української РСР»: особливості підготовки. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки)*: Збірник наукових праць. Старобільськ, 2021. № 4 (342). С. 70–83 (Збірник внесено до міжнародних баз Crossref (США), Google Scholar (США)).

7. Черняхівська О. Багатотомник «Історія міст і сіл Української РСР»: загроза ліквідації проєкту наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. *Rocznik Bolchowitinowski = Болховітіновський щорічник 2017/2018* / Redaktor odpowiedzialny Kostiantyn Krainii. Poznań ; Kijów, 2019. S. 325–341.

8. Черняхівська О. М. Особливості завершального етапу реалізації унікального енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» (1972–1983). *Гілея: науковий вісник* / гол. ред В. М. Вашкевич. Київ, 2021. Вип. 161 (№ 3–4). Ч. 1. Історичні науки. С. 91–96 (Збірник внесено до міжнародних баз: Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); InfoBase Index (Індія)).

#### **Публікації, що додатково відображають результати наукового дослідження:**

9. Черняхівська О. М. «Історія міст і сіл Української РСР». *Електронна «Енциклопедія історії України»* / Інститут історії України НАН України. URL: [http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu\\_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Istorija\\_mist\\_i\\_sil\\_URSR](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Istorija_mist_i_sil_URSR) (дата публікації: 2020 р.; дата звернення: 20.03.2021 р.).

10. Черняхівська О. М. Щодо виникнення задуму створення унікальної вітчизняної багатотомної містознавчої енциклопедії «Історія міст і сіл

Української РСР». *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька*: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ, 2015. С. 227–235.

11. Черняхівська О. На посаді заступника головного редактора УРЕ: внесок Олександра Касименка у підготовку багатотомної «Історії міст і сіл УРСР». *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України, 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ, 2016. Ч. II. С. 61–63.

12. Черняхівська О. М. Особливості і проблеми підготовки тому «Київська область» унікального енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 26–27 березня 2021 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. С. 50–54.

13. Черняхівська О. М. Проблеми висвітлення депортації кримських татар (1944) у контексті створення Кримського тому енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 11 березня 2021 р.). Тернопіль, 2021. Вип. 30. С. 64–69.

14. Черняхівська О. М. Постанова ЦК КПУ від 18 лютого 1967 р. «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці» у контексті змін у реалізації проєкту «Історія міст і сіл Української РСР у 26-ти томах». *Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку*: матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (21–22 квітня 2021 р.): збірник тез. Бердянськ : БДПУ, 2021. С. 58–60. URL: [https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sbornyk2021\\_1.pdf](https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sbornyk2021_1.pdf) (дата звернення: 30.04.2021 р.).

15. Черняхівська О. «Треба написати історію наших міст і сіл...»: Микола Ткаченко і задум реалізації унікального енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР». *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 14 квітня 2021 р.). Переяслав (Київської обл.), 2021. С. 125–128.

16. Черняхівська О. Значення створення тому «Харківська область» для реалізації проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. *Культурна спадщина Слобожанщини*: збірка наукових статей. Харків, 2021. Число 48. С. 148–158.

17. Черняхівська О. Складності підготовки тому «Кримська область» енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : збірник наук. праць / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон, 2021. Вип. 8. С. 442–450.

18. Черняхівська О. Том “Харківська область” як первісток енциклопедичного проєкту “Історія міст і сіл Української РСР” у 26-ти томах. *Тези доповідей до XXV Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання»*. Харків, 2021. С. 87–89.

19. Черняхівська О. Проблеми підготовки тому «Київ» унікального енциклопедичного проєкту “Історія міст і сіл Української РСР”. *Місто. Культура. Цивілізація: виклики сучасності*: матеріали міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф., Харків, квітень 2021 р. Харків : Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова, 2021. С. 92–96.

20. Черняхівська О. Енциклопедичний проєкт «Історія міст і сіл Української РСР»: аспекти формування архівних колекцій рідколегій та відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР. *Архівістика : теорія, методика, практика* : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський, 2021. С. 196–200.

## З М І С Т:

|                                                                                                                                             |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</b>                                                                                                             | 18 |
| <b>ВСТУП</b>                                                                                                                                | 19 |
| <b>РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ</b>                                                                                 |    |
| 1.1. Історіографія                                                                                                                          | 28 |
| 1.2. Джерельна база                                                                                                                         | 36 |
| 1.3. Методологія дослідження                                                                                                                | 41 |
| <i>Висновки до розділу 1</i>                                                                                                                | 43 |
| <b>РОЗДІЛ II. ГЕНЕЗА Й ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕТАП ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»</b>                                 |    |
| 2.1. Передісторія проєкту багатотомної історії вітчизняних міст і сіл                                                                       | 45 |
| 2.2. Постанова ЦК КП України «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » від 29 травня 1962 р. та «архівний етап» виконання проєкту | 52 |
| 2.3. Рішення ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. й перенесення центру ваги науково-методичного супроводу проєкту на Інститут історії АН УРСР        | 59 |
| 2.4. Загроза скасування проєкту наприкінці 1964 – на початку 1965 рр.                                                                       | 61 |
| <i>Висновки до розділу 2</i>                                                                                                                | 74 |
| <b>РОЗДІЛ III. ПІДГОТОВКА ОКРЕМИХ ТОМІВ</b>                                                                                                 |    |
| 3.1. Первісток проєкту – том «Харківська область». Полтавський том ІМІС.                                                                    | 76 |
| 3.2. Постанови ЦК КПУ 1967 р. про видання енциклопедичної літератури у республіці та їхній вплив на проєкт ІМІС.                            | 90 |
| 3.3. Столичний том проєкту: труднощі підготовки тому                                                                                        | 99 |

|                                                                                           |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| «Київ».                                                                                   |     |
| 3.4. Донецький і Луганський томи багатотомника.                                           | 107 |
| 3.5. Особливості підготовки Кримського тому «Історії міст і сіл Української РСР».         | 118 |
| <i>Висновки до розділу 3</i>                                                              | 139 |
| <b>РОЗДІЛ IV. ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНИКА З ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ</b>         |     |
| 4.1. На маргінесі проєкту: Микола Ткаченко                                                | 141 |
| 4.2. Проєкт ІМІС у листуванні Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем (1961–1981)             | 156 |
| <i>Висновки до розділу 4</i>                                                              | 169 |
| <b>РОЗДІЛ V. ЗАВЕРШЕННЯ РОБОТИ НАД БАГАТОТОМНОЮ «ІСТОРІЄЮ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»</b> |     |
| 5.1. Підведення підсумків проєкту                                                         | 171 |
| 5.2. Упорядкування ділової документації й формування архівних колекцій проєкту ІМІС       | 182 |
| 5.3. Російськомовна версія багатотомника                                                  | 186 |
| <i>Висновки до розділу 5</i>                                                              | 200 |
| <b>ВИСНОВКИ</b>                                                                           | 203 |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ</b>                                           | 210 |

## СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
- АУ при РМ УРСР – Архівне управління при Раді Міністрів УРСР
- Відділ ДІД – відділ допоміжних історичних дисциплін
- ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
- ВНЗ – вищий навчальний заклад
- ВУАН – Всеукраїнська академія наук
- ЗІФВ ВУАН – Записки історично-філологічного відділу ВУАН
- ІА, ІР НБУВ – Інститут архівознавства, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- ІМІС – Історія міст і сіл Української РСР
- КДУ – Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка
- МВССО УРСР – Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти УРСР
- НА ІУ НАН України – Науковий архів Інституту історії України Національної академії наук України
- РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
- СД – стрілецька дивізія
- УРЕ – Українська радянська енциклопедія
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДАЖР УРСР – Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (з 1941 по 1980 рр.)
- ЦДАМЛІМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
- ЦДІА УРСР – Центральний державний історичний архів УРСР
- ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

## ВСТУП

### *Актуальність теми дослідження.*

Суспільно-політична ситуація в Україні принаймні останнього десятиліття, а особливо з 2014 р., зумовила те, що у фокусі політичного життя опинилися проблеми особливостей історичного розвитку окремих, історично сформованих частин (регіонів) української національної території. Відтак гостро актуального значення набули питання регіональної й локальної історії, вивчення минулого й сучасного стану вітчизняних населених пунктів, їхнього складу населення, історії найменувань та перейменувань. Без знання цієї специфіки неможливо проводити зважену й збалансовану політику на загальнодержавному й регіональному рівнях: урахувати особливості розвитку окремих територій, уникати ймовірних конфліктів.

Тому і сьогодні залишається актуальним вивчення досвіду підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», наймасштабнішого довідково-енциклопедичного проєкту з локальної історії та історичного краєзнавства, яка й до сьогодні зберігає своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань з низки тем, насамперед з локальної історії України. Видання вперше привернуло увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики. Під час підготовки ІМІС активізувався краєзнавчий рух в УРСР: десятимільйонними накладами щорічно стали виходити друком путівники історичними місцями, пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, маршрутні карти, рекламні буклети, плакати та альбоми.

Водночас не слід нехтувати й суттєвими вадами цього видання. Його тексти, особливо присвячені радянському періоду, надмірно ідеологізовані. Система історіографічних заборон зумовила табування низки важливих тем: Українська революція (1917–1921), Голодомор (1932–1933), Великий терор (1937–1938), сталінські депортації народів тощо. Матеріал в ІМІС викладено нерівномірно: виразно домінує доба після 1917 р., яка рясніє переліком

«трудових досягнень», «героїчних подвигів» та «ворожих злочинів». Є у проєкті хиби і неточності, зумовлені як об'єктивними чинниками – відсутністю чи закритістю архівних джерел, перейменуванням у подальшому багатьох адміністративних одиниць, так і суб'єктивними: внаслідок особистих інтересів, а також невідповідності редакторів та авторів статей передусім з історії сіл. Потребують перегляду «канонізовані» в ІМІС дати заснувань окремих населених пунктів.

Отже, цілком логічним є дослідження передісторії й історії підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», унікального у республіканському та загальносоюзному форматах видання у 26-ти томах, з'ясування його здобутків та недоліків, деконструкція складного механізму взаємодії ініціативи «знизу», формалізованої на рівні академічної історичної спільноти Києва – Львова, з владною легітимізацією цієї ініціативи компартійною верхівкою республіки.

### ***Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.***

Дисертаційне дослідження виконано у межах планових наукових тем відділу історичної регіоналістики та відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України: 1) «Українсько-російське прикордоння: Донбас і Крим в історичній ретроспективі та сучасних реаліях» (2018 р., номер державної реєстрації 0117U002115); 2) «Соціальні процеси в українському суспільстві 1960–1980-х рр.: антропологічні та інституційні виміри» (2019–2021 рр., номер державної реєстрації 0118U007685).

***Об'єктом дослідження*** є довідково-енциклопедичні проєкти з локальної історії у вітчизняній історичній науці та краєзнавстві другої половини 1950-х – початку 1980-х рр.

***Предметом дослідження*** є багатотомний проєкт з історії населених пунктів УРСР – «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 томах) та його російськомовна версія – «История городов и сёл Украинской ССР» (14 томів).

***Хронологічні рамки роботи*** охоплюють другу половину 1950-х – початок 1980-х рр. Нижньою межею є час виникнення й артикулювання у «листах трудящих» й академічному дискурсі суспільного запиту на вивчення

історії населених пунктів України; верхньою – перша половина 1980-х рр., коли завершилася публікація 14 томів російської версії ІМІС. У разі необхідності здійснюються екскурси у період 1920-х – початку 1930-х рр., добу функціонування комісій порайонного дослідження історії України й історико-географічних установ ВУАН, а також період 1990-х – початку 2000-х рр., коли колишній керівник Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П. Тронько та його співробітники не лише критично ревізували досвід виконання проєкту 1960-х – 1980-х рр., а й плекали намір перевидати його з урахуванням нових реалій як багатотомне видання «Історія міст і сіл України».

**Територіальні межі дослідження** охоплюють територію Української РСР (нині незалежної Української держави) у її міжнародно визнаних кордонах.

**Мета роботи** полягає у тому, щоб на підставі наявної історіографії питання з залученням неопублікованих архівних матеріалів з'ясувати роль та значення довідково-енциклопедичних проєктів з локальної історії у вітчизняній історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. на прикладі підготовки масштабного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах (1962–1974) та його російськомовної версії у 14-ти томах (1974–1983).

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати ступінь висвітлення теми в історіографії;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження, а також його теоретико-методологічні засади;
- з'ясувати передісторію проєкту багатотомної історії вітчизняних міст і сіл;
- розглянути постанову ЦК КП України «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» від 29 травня 1962 р. та «архівний етап» виконання проєкту;
- проаналізувати друге рішення ЦК КПУ у справі ІМІС від 5 лютого 1964 р. й мотивацію перенесення центру ваги науково-методичного супроводу проєкту на Інститут історії АН УРСР;

– виокремити причини загрози скасування проєкту наприкінці 1964 р. – на початку 1965 р.;

– з’ясувати особливості підготовки окремих томів багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» (Харківська, Полтавська, Кримська, Донецька і Луганська області, том «Київ»);

– визначити вплив рішення ЦК КПУ «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» » від 18 жовтня 1967 р. на прискорення виконання проєкту;

– дослідити особистісний вимір виконання проєкту ІМІС на прикладі біографій М. Ткаченка, Я. Дашкевича та І. Бутича;

– проаналізувати підсумковий етап виконання проєкту (1970–1974), упорядкування діловодства Головної редколегії та обласних редколегій видання, формування тематичних фондів ІМІС у ЦДАЖР УРСР та державних архівах областей;

– розглянути особливості підготовки російськомовної версії ІМІС – «Истории городов и сёл Украинской ССР» (1974–1983).

### ***Методи дослідження.***

Під час виконання дисертаційного дослідження було використано як загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції та дедукції), так і конкретно наукові – історико-статистичний, логічний, порівняльного аналізу, історичної аналогії й історичної конфліктології.

Послугуючись методами аналізу й синтезу, проаналізовано численні запити «з місць» часів хрущовської «відлиги» щодо вивчення питань локальної історії – «історії міст і сіл», які невдовзі зусиллями академічних учених-гуманітаріїв й фахівців споріднених із ними республіканських відомств (насамперед Архівного управління при РМ УРСР) було синтезовано у проєкті багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Ці методи застосовано й під час реконструкції взаємин у ієрархічній структурі: Головна редколегія ІМІС – обласні редколегії – районні комісії видання – колективи авторів – окремі

автори. Під час аналізу дослідниця використовувала також як метод індукції (рух пізнання від конкретного до загального), так і зворотний метод дедукції.

Історико-статистичний метод став у пригоді під час аналізу численного цифрового матеріалу у томах видання у процесі обрахунку кількості томів ІМІС, що видавали щороку, кількості авторського й допоміжного персоналу, залученого для виконання проєкту тощо. Порівняльно-історичний метод й метод історичної аналогії дав змогу провести аналогії й порівняння з окремими спробами виконання проєктів з локальної історії України ХІХ ст., історико-географічними проєктами ВУАН 1920-х – першої половини 1930-х рр., спробою реанімації задуму історії населених пунктів УРСР другої половини 1940-х рр. й, нарешті, проєктом багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Крім вертикального виміру застосування порівняльно-історичного методу, його використано й у горизонтальному вимірі – для порівняння української й російської версій ІМІС. Методи історичної конфліктології найвиразніше застосовано під час реконструкції надзвичайно складного процесу підготовки найпроблемнішого тому ІМІС – «Кримська область».

Роботу виконано з чітким дотриманням засад історизму та наукової об'єктивності, що дало змогу усунути загрозу модернізації презентації історичного матеріалу й ставлення надмірних вимог/претензій до учасників проєкту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», які діяли у чітко окреслених хронологічних рамках й за наявності суспільно-політичної моделі радянського зразка другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. з домінуванням жорстких приписів офіційної радянської історіографії. Дотримуючись вищезгаданих засад, у дисертації зважено оцінено підсумки виконання проєкту ІМІС з усіма його досягненнями й певними, зумовленими історичними обставинами, недоліками – насамперед, надмірною ідеологізацією.

Отже, у дисертаційній праці використано комплекс загальнонаукових та спеціальних наукових методів, що уможливило системне й комплексне висвітлення проблеми довідково-енциклопедичних проєктів з локальної історії

у вітчизняній історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. на прикладі підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

**Наукова новизна** одержаних результатів зумовлена, з одного боку, чітко визначеною науковою метою й сукупністю окреслених завдань, з іншого – коректними й сучасними засобами їхнього розв’язання. Вона полягає у з’ясуванні обставин виникнення задуму, формалізації на рівні вищої компартійної номенклатури республіки 1962–1964 рр. з подальшою корекцією відповідними постановами ЦК КП України, перебігу підготовки як усього багатотомного проєкту «Історії міст і сіл Української РСР», так і специфіки його обласних томів.

У дисертаційному дослідженні *вперше*:

- встановлено та заповнено історіографічні лакуни в історії виникнення ідеї й реалізації наймасштабнішого вітчизняного проєкту з локальної історії 1960-х – 1980-х рр. – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»;

- уперше комплексно реконструйовано механізм реалізації проєкту ІМІС у складній взаємодії верхівки компартійного істеблiшменту УРСР – Головної редколегії й обласних редакційних колегій видання – авторських колективів окремих томів;

- доведено, що завдяки наявній й додатково виявленій джерельній базі можливо достатньо повно відтворити обставини вмотивовування й постановня проєкту ІМІС, його подальшої реалізації, а також є репрезентативною для вивчення і об’єктивного висвітлення обраної наукової проблеми;

- до наукового обігу впроваджено нові документи і матеріали з вітчизняних архівосховищ, що містять додаткову суттєву інформацію про роль окремих осіб у підготовці багатотомного видання;

- реконструйовано кризу проєкту наприкінці 1964 р. – на початку 1965 р. й загрозу його ліквідації, що було усунуто лише завдяки особистому втручання першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста;

- проаналізовано обставини й мотиви, специфіку підготовки російської версії видання й причини згорання проєкту.

***Уточнено:***

– причини асинхронності підготовки обласних томів ІМІС й «несподіваної» першості Харківського та Полтавського томів (на противагу планованому первісно тому «Київ»), щільно пов'язаної з тогочасним домінуванням «харківсько-полтавського угруповання» у верхівці номенклатури УРСР;

– частково відтворено просопографічний портрет осіб, які відігравали активну роль у долі проєкту та його реалізації (спробах припинення) – П. Шелеста, П. Тронька, Ю. Кондуфора, С. Пількевича, О. Мітюкова, О. Касименка, І. Бутича, І. Слабєєва, Я. Дашкевича, М. Ткаченка та ін.;

– роль і місце ІМІС у тогочасній вітчизняній історіографії, непересічне значення проєкту як потужного імпульсу для подальших студій з локальної історії й історичної регіоналістики;

– вади проєкту (насамперед ідеологічного порядку), зумовлені жорсткими рамками тогочасного офіційного радянського історіографічного дискурсу.

***Набули подальшого розвитку положення про:***

– необхідність подальшого поглибленого пошуку джерел з функціонування Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» після 1976 р. (наявні матеріали ЦДАВО України мають верхньою межею 1975 р.);

– потребу додаткового вивчення біографій активних виконавців проєкту вищої (Ю. Кондуфор, О. Мітюков, С. Пількевич, І. Слабєєв), середньої й нижчої ланки (І. Бутич, Я. Дашкевич, В. Маланчук як голова обласної редколегії Львівського тому);

– з'ясування мотивів дочасного припинення російського перевидання томів ІМІС й ролі у цьому політико-ідеологічних змін в СРСР часів «застою».

***Практичне значення*** одержаних результатів полягає у тому, що накопичений у дисертаційній роботі й проаналізований матеріал, а також авторські висновки й узагальнення суттєво поглиблюють сучасні знання з проблем вітчизняної історичної регіоналістики й локальної історії, у деяких випадках обґрунтовують нетрадиційний погляд на тих або інших осіб у

виконанні проєкту ІМІС. Матеріали дисертації можуть бути використані у подальшому вивченні проблем локальної історії й історичного краєзнавства, з'ясуванні особливостей формування й розвитку окремих частин національної території; у процесі викладання у вищій та середній загальноосвітній школі України курсів та спеціальних курсів з локальної історії й історичного краєзнавства, історії окремих населених пунктів.

***Апробація результатів дослідження.*** Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено автором на міжнародних й всеукраїнських, регіональних наукових та науково-практичних конференціях: «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька: Всеукраїнська науково-практична конференція» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.); «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 25-річчю Незалежності України» (м. Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.); «Актуальні дослідження правової та історичної науки: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція» (м. Тернопіль, 11 березня 2021 р.); «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Міжнародна науково-практична конференція» (м. Львів, 26–27 березня 2021 р.) (інтернет); Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України» (інтернет) (м. Переяслав Київської області, 14 квітня 2021 р.), XXV Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» (інтернет) (м. Харків, 19–21 квітня 2021 р.), V Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку» (м. Бердянськ, 21–22 квітня 2021 р.), III Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні виміри української регіоналістики» (м. Ніжин, 22 квітня 2021 р.) (інтернет), Міжнародна науково-практична конференція «Архівістика: теорія, методика, практика» (інтернет) (м. Кам'янець-Подільський, 22–23 квітня 2021 р.), XI Міжнародна науково-теоретична інтернет-конференція «Місто. Культура. Цивілізація: виклики сучасності» (м. Харків, 23 квітня 2021 р.), XVIII

Міжнародна наукова конференція «Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 4 червня 2021 р.), а також їх було оприлюднено на засіданнях відділів історії державного терору радянської доби й історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України; методологічних семінарах (XXV Міжнародні Могилянські читання, 3–4 грудня 2020 р.) та офіційному сайті Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

**Особистий внесок здобувача.** Дисертація є самостійною завершеною науковою працею. Всі результати й положення, що винесено на захист і становлять наукову новизну роботи, отримано здобувачем особисто.

**Публікації.** За темою дослідження здійснено 20 одноосібних публікацій, у тому числі 6 – у фахових виданнях з історичних наук, затверджених ДАК МОН України.

**Структура дисертації** обумовлена метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається із списку умовних скорочень, вступу, п'ятих розділів, поділених на 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, у тому числі основний текст – 193 сторінки. Список використаних джерел та літератури становить 351 позицію.

## РОЗДІЛ І

### **ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

#### ***1.1. Історіографія.***

Історіографія багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» почала формуватися ледь не з перших кроків його виконання, насамперед як науково-методичний супровід проєкту й на обґрунтування важливості його реалізації до 50-річчя «Великого Жовтня».

Відлік новітньої історіографії проєкту розпочинається з газетної публікації М. Ткаченка 1949 р. у республіканському офіціозі – «Радянська Україна» – статті «Написати історію наших міст і сіл» [291]. За десятиліття напівзабуття ідею багатотомного видання було відроджено у статті-заклику «Створити історію міст Радянської України» в «Українському історичному журналі» (УІЖ) львівського історика С. Білецького, учня акад. І. Крип'якевича – як прилюдна друкована фіксація ініціативи львівської історичної школи, невдовзі підтриманої київськими колегами [121, с. 240].

Й надалі провідну роль у цьому процесі відігравали УІЖ та «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (з 1965 р. – «Архіви України»: науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР; з 1974 р. – «Архіви України»: друкований орган Головного архівного управління при РМ УРСР), які регулярно інформували читачів про роботу над проєктом, вміщуючи теоретико-методичні, науково-практичні статті, інформаційні замітки про поточний стан роботи над виданням, засідання обласних й Головної редколегії ІМІС та ін. Лише протягом 1963–1966 рр. у рубриці УІЖ «До історії міст і сіл Радянської України» надруковано понад 50 статей, інформацій та повідомлень.

Вже у № 2 УІЖ 1963 р. з'явилася стаття очільника проєкту П. Тронька – «До написання історії міст і сіл Радянської України», у якій йшлося про початок роботи й основні теоретико-методологічні засади видання [302]. Роботу обласних редколегій того ж року представлено у публікаціях І. Гарнаги

(м. Хмельницький) [139], Я. Дашкевича (м. Львів) [108; 151], О. Денчик (м. Суми) [155], В. Панченка (м. Чернігів) [249], В. Халапсіна й О. Корольова (м. Херсон) [315]. У редакційній статті «Успішно завершимо роботу над «Історією міст і сіл Української РСР»» (1964, № 3), по суті, викладався зміст другої за чергою постанови ЦК КП України (5 лютого 1964 р.) щодо проекту й внесені цим директивним документом зміни у структуру видання [313].

У часописі «Архіви України» лише впродовж 1963–1970 рр. було опубліковано близько 50-ти статей і повідомлень з тематики підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» [120]. Так, у публікації заступниці відповідального секретаря Полтавського тому ІМІС, завідувачки відділу Державного архіву Полтавської області В. Жук було проаналізовано упорядкування й фондування матеріалів обласної редколегії у сховищах цього архіву (1969) [161]. Співробітник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР М. Місрман оприлюднив найголовніші засади упорядкування документів обласних редколегій і місцевих комісій ІМІС (1971) [236]. Внесок архівістів Івано-Франківщини у підготовку обласного тому представлено у публікації Л. Кирилюк (1971) [194]. Досвід Львівської обласної редколегії проекту проаналізовано у статті М. Івасюти, П. Пастера та Ю. Сливки (1973) [168]. Участь Державного архіву Вінницької області у підготовці регіонального тому ІМІС розглянуто у статті Г. Дробчак та С. Юсім (1974) [158].

У статті про стан та завдання історико-географічних досліджень в Україні, вміщеній у першому випуску «Українського історико-географічного збірника» (1971) І. Гуржій та О. Молодчиков виокремлювали з погляду історичної географії «унікальне видання у радянській історіографії» – серію ІМІС, де вперше настільки докладно досліджувалося широке коло проблем історії й «сучасного суспільно-політичного, економічного і культурного життя трудящих республіки в тісних зв'язках з географічним середовищем» [145]. У наступному випуску цього збірника є спеціалізована стаття А. Кондрацького, присвячена саме історико-географічним аспектам багатотомника [201].

Перебіг підготовки чергових томів ІМІС і вже набутий досвід виконання проєкту фрагментарно презентували публікації загальносоюзного фахового часопису «Вопросы истории» [137; 303].

У координації з російськими колегами з Інституту історії СРСР АН СРСР 23–26 травня 1972 р. у Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» [279]. Частину виступів учасників конференції, насамперед щодо узагальнення досвіду підготовки ІМІС, опубліковано на шпальтах УІЖ та «Архівів України» [136; 200; 237; 275; 280]. Відповідна стаття П. Тронька з'явилася у «Комуністі України» [304]. Підсумовуючи виконання проєкту ІМІС, наприкінці 1974 р. в УІЖ було надруковано редакційну статтю «До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» » [156].

1981 р. з'явилася друком узагальнювальна праця П. Тронька «Літопис дружби й братерства: З досвіду створення «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах» (російською мовою) [305]. Фактично це була колективна робота, оскільки у передмові автор висловлював щире подяку членам Головної редколегії, кандидатам історичних наук І. Бутичу (він же – відповідальний редактор), І. Слабєєву, кандидату економічних наук Л. Довганю, В. Булату та М. Петухову, які «надали допомогу у підготовці книги» [305, с. 6]. У виданні подано й періодизацію виконання проєкту: 1) організаційний етап (1962–1964) – опрацювання наукових та методичних засад видання, організаційні заходи; 2) підготовка нарисів і довідок, апробування й наукове редагування (1964–1967); 3) публікація томів ІМІС (1967–1974). Попри свою умовність, ця періодизація загалом прийнятна й донині. У виданні «Літопис дружби й братерства» містилася й згадка про інституційну попередницю Головної редколегії ІМІС – Комісію по складанню історико-географічного словника України при ВУАН, яка працювала до початку 1930-х рр. [305, с. 8].

Після обрання академіком АН УРСР (1978) й залишення урядової посади П. Тронько був віце-президентом АН УРСР (1978–1979), а 1979 р. очолив новостворений відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН

УРСР, що 1983 р. трансформовано у відділення історико-краєзнавчих досліджень, яке повернулося до статусу відділу 1986 р. [169, с. 170]. Серед напрямів його роботи було й розроблення проблем історичного краєзнавства, узагальнення й урахування досвіду підготовки ІМІС, що, зокрема, відображено у статті співробітника відділення Ю. Данилюка про джерелознавчу цінність документів Головної редколегії ІМІС [149].

Окремі аспекти вивчення історії вітчизняних населених пунктів презентували на Першій Всесоюзній науковій конференції з історичного краєзнавства (м. Полтава, жовтень 1987 р.). Так, досвід підготовки ІМІС було враховано у виступі на форумі львівського історика Я. Дашкевича, одного з учасників підготовки обласного тому [152]. Й надалі історики та архівісти неодноразово зверталися до досвіду підготовки й реалізації масштабного проєкту з історії вітчизняних населених пунктів, з'ясовуючи для себе невідомі його сторінки чи критично його оцінюючи. Серед них варто виокремити публікації колишнього очільника Головної редколегії ІМІС акад. П. Тронька, які з'явилися на початку 2000-х років й де критично переосмислено досвід виконання проєкту, накреслено перспективи на майбутнє, насамперед щодо ймовірного доповненого перевидання цієї праці [306; 307; 308; 309; 310].

Аналізували історичний досвід ІМІС й молодші колеги Петра Тимофійовича. Так, у статті Ю. Данилюка «Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду» критично переосмислено досвід проєкту ІМІС у форматі завдань тогочасного історичного містознавства й регіонознавства [109]. У статті В. Лобурець висвітлено процес підготовки Полтавського тому багатотомника (2001) [214]. У розвідці В. Бездрабко 2003 р. на прикладі досвіду Державного архіву Хмельницької області у виконанні обласного тому ІМІС пальму першості у постанові задуму проєкту взагалі віддано республіканському АУ при РМ УРСР [117]. Документи радянських спецслужб як джерело вивчення історії населених пунктів України проаналізовано у розвідці О. Бажана [114], якому належить й ювілейна стаття про проєкт ІМІС – «Краєзнавча енциклопедія України» [115].

1992 р. в Інституті історії АН України було створено відділ регіональних проблем історії України, дослідницькими завданнями якого стали розроблення регіональних питань вітчизняної історії, осмислення проблем теорії і практики історичного краєзнавства, його ролі у формуванні національної самосвідомості українського народу. 2006 р. у структурі відділу виокремився Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики (нині – відділ історичної регіоналістики), який очолює проф. Я. Верменич. Роботу відділу сфокусовано на вивченні питань регіональної специфіки України, «ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації, вивчення історії регіонів як системоутворюючих цілісностей, дослідження історії міських і сільських поселень, історії адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування» [129].

Я. Верменич належить концептуальна стаття про ІМІС в «Енциклопедії історії України» [128]. Автор зауважила, що традиційно публікацію 1967–1974 рр. української версії історії населених пунктів УРСР розглядали «як здобуток історичного краєзнавства» [129, с. 183], проте запропонувала оцінювати проєкт ширше – за внеском авторського колективу «у розвиток історичної думки загалом та регіонознавства та локальної історії зокрема» [129, с. 183]. На її погляд, самий факт згуртування сотисячного авторського колективу був «завданням величезної складності», адже вкрай непросто було «виробити та витримати в усіх томах єдину схему відбору, пошуку й розташування матеріалів, єдині критерії їх оцінок» [129, с. 183]. Відтак у ІМІС знайшли свою «біографію» «не лише міста та села, але й більші територіальні одиниці – райони, області», а широке громадське обговорення під час й після виконання проєкту дало змогу «виявити малодосліджені сюжети, стимулювало науковий пошук у галузі містознавства та пам'яткознавства» [129, с. 183].

Водночас Я. Верменич не вважає ІМІС ідеальним проєктом: «Канони радянської системи диктували «полегшені» підходи до висвітлення історичного процесу. Все, що не вкладалося в рамки схеми, просто опускалося. Натомість томи наповнювалися найдрібнішими деталями діяльності місцевих партійних і

комсомольських організацій. Штампи та заідеологізованість робили нариси про різні регіони, різні міста дивовижно схожими» [129, с. 184]. Однак загальна оцінка проєкту дослідницею позитивна: «З виходом у світ унікальної, величезної за обсягом праці Україна засвідчила високий фаховий рівень своєї регіоналістики й встановила своєрідний рекорд: жодна з тодішніх радянських республік видати щось подібне не змогла [...]. Для свого часу це видання стало справді унікальним і не мало аналогів у світі. Воно було єдиною працею в Україні, удостоєною Державної премії СРСР» [129, с. 183–184].

У ґрунтовній монографії івано-франківського дослідника С. Борчука про вітчизняну енциклопедичну традицію ХХ ст. у окремому підрозділі «Краєзнавча енциклопедія України – 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР»» охарактеризовано видання ІМІС [124, с. 464–485]. Автор слушно зауважує, що праця Головної редакції УРЕ 1957–1965 рр. «не лише завершилася першим успішним виданням великої української енциклопедії [УРЕ], а й заклала підвалини для майбутньої роботи над іншими глобальними проєктами» [124, с. 464]. На момент початку проєкту ІМІС (1962) друком з'явилися вже 7 томів УРЕ, а науково-редакційний склад її Головної редакції вже здобув цінний досвід підготовки республіканських довідково-інформаційних видань.

У дослідженні С. Борчука міститься загальний огляд підготовки багатотомного енциклопедичного видання ІМІС. Автор слушно зауважив концептуальний стрижень проєкту – марксистсько-ленінську напрямну видання й наголос у викладі подій на т.зв. «пожовтневій історії України», де більшовицький переворот у Петрограді 1917 р. брали за точку відліку «справжньої» історії України. Тому й дожовтнєве минуле було там маргіналізовано, зважаючи на, мовляв, його другорядність та «несправжність» [124, с. 471]. Присвячений Києву том ІМІС дослідник характеризував як найоригінальніший, оскільки він презентував історію лише одного міста – столиці УРСР, а «соціалістичне будівництво» займало у ньому непропорційно великий обсяг – понад дві третини тому [124, с. 478]. Звернув увагу вчений й

на, за його словами, найзаідеологізованіший том проєкту – «Кримська область». З огляду на кримськотатарський народ у вигнанні, який виборював право повернутися на Батьківщину, ранню історію півострова висвітлено у томі найменше, тоді як досягнення радянського режиму (справжні й міфічні) показано до найменших подробиць [124, с. 483].

У монографії С. Борчука загалом позитивно оцінено проєкт ІМІС, який уперше в історії вітчизняної науки привернув увагу широких верств населення республіки до регіонально-історичної проблематики, залучивши до участі у його підготовці людей різних професій, розкривши маловідомі сторінки історії вітчизняних населених пунктів. Видання подавало різноманітну інформацію щодо соціально-економічного й культурно-освітнього стану міст і сіл УРСР, почасти демографічну динаміку й навіть статистику втрат у роки т.зв. «Великої Вітчизняної війни». Зауважив дослідник й заідеологізованість матеріалу, втім, характерну для всіх видань Головної редакції УРЕ. Однак, на переконання С. Борчука, багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», попри всі недоліки, й донині зберігає своє енциклопедичне значення [124, с. 484–485].

З'явилися й окремі розвідки та монографічні дослідження, присвячені постатям виконавців проєкту ІМІС. Так, Є. Складенко присвятив статтю постаті довголітнього директора Інституту історії АН УРСР, заступника голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» (з 1962 р.) й заступника Головного редактора УРЕ з ІМІС з 1964 р. О. Касименка [277]. До науково-організаційних здобутків останнього неодноразово звертався й Р. Симоненко [212; 271; 272]. 2007 р. було опубліковано книгу трьох авторів – Р. Симоненка, Є. Складенка та акад. НАН України П. Тронька, присвячену цьому ж менеджеру від історії – «О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки» [273]. Окремий розділ книги (авторства П. Тронька) присвячено праці Олександра Карповича у Головній редакційній колегії ІМІС [107]. До постаті чільного ініціатора проєкту Івана Лукича Бутича неодноразово звертався І. Гирич та інші дослідники [100; 102; 142]. У нашій публікації 2016 р. проаналізовано листування І. Бутича з його львівським

колегою Я. Дашкевичем у контексті підготовки ІМІС [325]. Також варто відзначити монографію Ірини Петренко «Історик Віра Жук (1928–2008)» (2017) [253], де окремий розділ («Участь у фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР»») присвячено участі цієї відомої полтавської дослідниці у підготовці регіонального тому ІМІС [253, с. 87–101].

Окремі питання створення багатотомного видання з історії населених пунктів УРСР, а також участі у цьому окремих провідних виконавців знайшли відображення у дисертаційних роботах вітчизняних дослідників.

Так, розвиток громадських форм історичного краєзнавства в Україні з урахуванням як історичного досвіду 1920-х – 1930-х рр., так і досвіду виконання проєкту ІМІС проаналізовано у кандидатській дисертації Ю. Данилюка [347]. Оглядовий нарис підготовки й написання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» у контексті краєзнавчого руху в Україні 1950-х – 1990-х рр. представлено у кандидатській дисертації Оксани Савчук [351, с. 69–85]. Окремі аспекти розвитку історичного краєзнавства на Поділлі 1950-х – 1980-х рр., поєднання його академічних і громадських форм, підготовки обласних томів ІМІС Подільського регіону висвітлено у статті А. Каньоси [191] та його ж кандидатській дисертації [348]. Постать багатолітнього директора Інституту історії АН УРСР, заступника голови Головної редколегії проєкту й заступника Головного редактора УРЕ з ІМІС О. Касименка представлено у кандидатській дисертації Наталії Завалко «О. К. Касименко (1905–1971 рр.): український історик і влада» (2013) [346]. Заклучний розділ цього дослідження присвячено праці ученого у Головній редколегії ІМІС [346, с. 159–192]. Ці ж питання висвітлено у тезах виступів Н. Завалко на наукових форумах [164; 165].

Однак вищенаведена історіографія питання, на наш погляд, лише фрагментарно висвітлює заявлену нами тему дослідження, акцентуючи на громадських формах краєзнавчого руху у республіці або Подільському регіоні 1950-х – 1980-х рр. Серед постатей провідних учасників проєкту ІМІС домінуючу кількість публікацій присвячено керівникові проєкту – акад. АН

УРСР П. Троньку, а також його заступнику – О. Касименку. Значно менше уваги приділено одному з ініціаторів й рушійних сил початкового етапу ІМІС – І. Бутичу. Залишаються у історіографічній тіні інші чільні виконавці проєкту, або їх зовсім обійшли увагою дослідники.

У публікаціях дисертантки проаналізовано містознавчі аспекти проєкту ІМІС, партійні ухвали, якими коригували перебіг його виконання [321; 322; 323; 332], з'ясовано обставини загрози скасування проєкту наприкінці 1964 р. [328] та особливості завершального етапу його реалізації [320], надано його загальну характеристику [329], висвітлено маловідомі біографічні деталі життя безпосередніх учасників багатотомного видання – І. Бутича, Я. Дашкевича [325], О. Касименка [324; 326], зацікавленого спостерігача М. Ткаченка [327; 333], особливості підготовки окремих томів («Харківська область» [318], «Київ» [319], «Київська область» [330], «Кримська область» [331] тощо.

## ***1.2. Джерельна база.***

Джерельна база роботи поділяється на дві нерівні частини: неопубліковані архівні джерела й джерела опубліковані – збірники документів і матеріалів, епістолярій учасників проєкту й фрагментарно спогади.

У *Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України) опрацьовано матеріали кількох архівних фондів:

Насамперед йдеться про профільний фонд № 4633 – «Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР (колекція)». У його описі 1 справ постійного зберігання 1962–1976 рр. містяться матеріали Головної редколегії ІМІС, що поділяються на складники: організаційно-розпорядчі документи 1962–1976 рр.; документи про участь міністерств, відомств, наукових установ у підготовці видання; документи роботи обласних редколегій 1962–1974 рр.; документи про організацію й проведення Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» (м. Київ, 23–26 травня 1972 р.). Другий опис концентрує документи

(переважно протоколи засідань) відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР 1963–1973 рр. У найчисленнішому за кількістю справ (1 795) третьому описі фонду містяться документи профільної редакції ІМІС Головної редакції УРЕ АН УРСР 1964–1974 рр.

Матеріали профільного фонду № 4633 доповнюють документи інших фондів ЦДАВО України. Насамперед йдеться про фонд № 2 – «Рада Міністрів Української РСР». Важливість матеріалів цього фонду зрозуміла – голова Головної редколегії ІМІС П. Тронько був заступником Голови РМ УРСР (1961–1978) й використовував цей адміністративний ресурс для протегування проєкту. Тому у фонді № 2 наявне службове листування з питань підготовки «Історії міст і сіл Української РСР». У фонді № 14 – «Архівне управління при Раді Міністрів УРСР» (з 22 квітня 1974 р. – Головне архівне управління при РМ УРСР) – представлено документальні матеріали про участь відомства в ініціюванні проєкту з локальної історії України, внесок його керівних працівників (С. Пількевича, О. Мітюкова, І. Бутича), співробітників обласних державних архівів УРСР у підготовку ІМІС, довідково-інформаційний супровід проєкту. Значний інтерес у контексті досліджуваної теми становлять документи ще одного профільного фонду ЦДАВО України – фонду № 4750 – «Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР, м. Київ». У матеріалах фонду фрагментарно представлено й документи Головної редколегії ІМІС, листування щодо підготовки окремих томів тощо.

У дисертації також використано матеріали *Центрального державного архіву громадських об'єднань України* (ЦДАГО України).

Так, серед матеріалів фонду № 1 – «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918–1991)» – опрацьовано документи опису № 6 – «Протоколи засідань Політбюро ЦК та матеріали до них». Серед них надзвичайно важливими для заявленої нами теми є рішення Президії (Політбюро) ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » (спр. 3401); ухвала Президії ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. «Про доповідну записку тов. Скаби А. Д., Тронька П. Т. і

Касименка О. К. про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. № 16/18-з «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» (спр. 3692); постанова Політбюро ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР»» (спр. 4069). В описі № 10 фонду № 1 – «Загальний відділ. Протоколи засідань Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ (1968–1980)», який є продовженням опису № 6 щодо матеріалів Президії/Політбюро ЦК КПУ, виявлено постанову Політбюро ЦК КПУ від 11 червня 1974 р. «Про завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»», де не лише підбито підсумок виконання української версії ІМІС, а й ухвалено рішення щодо публікації низки томів проєкту у російській версії (спр. 1713).

Дисертантка використала у роботі й інші матеріали ЦДАГО України, що допомогло з'ясувати ідеологічно-пропагандистську мотивацію підтримки проєкту вищим компартійним керівництвом УРСР, зрозуміти періодичні зміни у складі Головної редколегії ІМІС, проаналізувати владні заходи щодо прискорення підготовки видання й піднесення його фахового рівня.

У фондах *Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України* (ЦДАМЛМ України) опрацьовано документи фонду № 256 – «Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965), історик і літературознавець».

Вихованець Кафедри історії України М. Грушевського, автор численних ґрунтовних розвідок з історії вітчизняних міст й локальної історії періодів Середньовіччя й Раннього нового часу, вчений секретар ефемерної Комісії з історії міст і сіл АН УРСР 1949 р. М. Ткаченко був сполучною ланкою між історико-географічними й містознавчими структурами ВУАН 1920-х – початку 1930-х й АН УРСР кінця 1940-х рр. та проєктом ІМІС 1960-х рр. Однак ані керівництвом Інституту історії АН УРСР (О. Касименком), ані Головною редколегією ІМІС (П. Троньком), попри неодноразову «пропозицію послуг», його так і не залучили до виконання проєкту.

У матеріалах особового фонду М. Ткаченка у ЦДАМЛМ України зберігаються рукописи й окремі відбитки його друкованих праць з регіональної

історії України 1920-х – 1930-х рр.; листування вченого із Президією АН УРСР й керівництвом академічного Інституту історії з питань підготовки праць з локальної історії республіки; кореспонденція з редакціями обласних газет про публікацію статей з історії міст і сіл УРСР та ін. Значний інтерес становлять щоденникові нотатки Миколи Михайловича з характеристикою академічного життя 1950-х – першої половини 1960-х рр., зокрема його взаємин у контексті проєкту ІМІС з директором Інституту історії АН УРСР О. Касименком та керівником Головної редколегії видання П. Троньком.

Під час проведення дослідження стали у пригоді матеріали особового фонду 113 «Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965) – історик, археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець» *Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ)* (36 од. зб. (1919–1965)). Це наукові матеріали про низку вітчизняних повітових населених пунктів, шевченкознавчі та джерелознавчі розвідки, листування з колегами, особисті документи. Цінним джерелом інформації виявилися, зокрема, спогади М. Ткаченка 1952–1956 рр., пов’язані з третім періодом його роботи в системі Академії наук УРСР.

В *Інституті архівознавства НБУВ (ІА НБУВ)* досліджено матеріали фонду № 429 – «Тронько Петро Тимофійович (12.07.1915 – 12.09.2011). Історик. Академік (1978)». Фонд нараховує 6 описів, у складі яких 904 одиниці зберігання за 1908–2013 рр. [335].

У фонді № 429 зібрано різноманітні матеріали: наукові праці академіка (статті, брошури, монографії, доповіді й тези доповідей, відгуки й рецензії); біографічні документи; документи щодо діяльності у НАН України, міжнародних наукових комісіях та комітетах, галузях охорони й відтворення пам’яток культурної спадщини, історичного краєзнавства тощо. Серед них й документи про участь у проєкті ІМІС (1961–1976) [335, с. 572].

Так, в особовому фонді П. Тронька (опис 3) зберігаються, зокрема документи про його участь у підготовці та виданні багатотомної ІМІС за 1961–1974 рр. (спр. 151–153); відомості про особовий склад відділу ІМІС

Інституту історії АН УРСР (спр. 155); розроблені Головною редколегією методичні поради авторам й членам обласних редколегій ІМІС (спр. 156–157, 160); робоче листування й текст виступу в Інституті історії СРСР АН СРСР 9 липня 1970 р. (спр. 161–162); окремі тексти рукописів нарисів й довідок для томів ІМІС (спр. 163–164); документи для висунення проєкту на здобуття Державної премії СРСР у галузі науки і техніки (спр. 165) тощо.

Матеріали *Наукового архіву Інституту історії України НАН України* (НА ІУ НАН України) дали можливість проаналізувати ініціювання проєкту багатотомного видання з історії населених пунктів республіки (спершу як історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України»), обговорення задуму у відділі допоміжних історичних дисциплін (ДІД) 10 березня 1960 р. й на Вченій раді установи 27 квітня 1960 р.; презентацію проєкту ІМІС у доповіді його керівника на Вченій раді установи 28 травня 1963 р. – «До написання історії міст і сіл Радянської України»; створення у вересні 1963 р. й функціонування спеціалізованого підрозділу – відділу історії міст і сіл УРСР. Там само виявлено й проаналізовано робоче листування керівництва Інституту історії й відділу ІМІС з апаратом ЦК КПУ, Президією АН УРСР, Головною редколегією видання й редакцією ІМІС УРЕ.

Друга група джерельних матеріалів – опубліковані збірники документів і матеріалів, листування, мемуари. Однак обсяг цього джерела інформації, який становить інтерес для заявленої теми дослідження, вкрай обмежений.

Так, у збірнику документів і матеріалів «Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977)» [81] опублікована «Доповідна записка про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » від 1 лютого 1964 р. авторства А. Скаби, керівника проєкту ІМІС П. Тронька й директора Інституту історії О. Касименка [81, с. 171–175], а також «Витяг з протоколу № 58 засідання Президії ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. – про меморандум А. Скаби, П. Тронька та О. Касименка у справі підготовки ІМІС [81, с. 175–176].

Важливим джерелом інформації про підготовку ІМІС є опубліковане листування одного з ініціаторів й керівників проєкту (принаймні до 1964 р.), відповідального функціонера АУ при РМ УРСР І. Бутича та той час рядового виконавця ІМІС, львівського історика Я. Дашкевича. Ця кореспонденція дала змогу поглянути на видання «зсередини», адже у листах охарактеризовано не лише поточний стан роботи, а й містяться варті уваги оціночні судження (іноді досить критичні) [87].

Суб'єктивний погляд на генезу багатотомного видання з історії населених пунктів України містять спогади колишнього Першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972) П. Шелеста [105]. Так, у квітневому інтерв'ю 1989 р. журналу «Київ», відповідаючи на питання, чи справді він був «одним із натхненників створення унікальної краєзнавчої енциклопедії України – двадцятишеститомної історії міст і сіл», П. Шелест сказав, що «ідея такої величезної всенародної енциклопедії» народилася у нього, мовляв, ще під час перебування на посаді першого секретаря Київського обкому партії. Далі він детально розповів про власну причетність до підготовки ІМІС [105, с. 669–670].

Попри фрагментарність й нечисленність опублікованих документів і матеріалів, виявлених дисертанткою архівних матеріалів цілком достатньо для належного аналізу заявленої теми.

Важливим джерелом інформації під час наукового пошуку стали комплекти томів багатотомної ІМІС – у її первісній українській версії (26 томів) та російськомовному виданні (14 томів).

### ***1.3. Методологія дослідження.***

Дисертаційне дослідження у своєму перебігу умовно можна розподілити на два етапи: емпіричний етап та етап теоретичний. Упродовж першого емпіричного етапу відбувалося виявлення, накопичення й систематизація матеріалів, які відповідали заявленому напрямку наукового пошуку.

Як вже зазначалося, було опрацьовано дотичні до теми фонди у центральних державних архівах – ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, особові фонди П. Тронька в ІА НБУВ та М. Ткаченка в ІР НБУВ; матеріали відомчого НА ІІ України НАН України. Під час емпіричного етапу було опрацьовано понятійний апарат, визначено основні терміни, зафіксовано ролі основних учасників проєкту як на інституційному (ЦК КП України, Головна редколегія ІМІС, АУ при РМ УРСР, Президія АН УРСР, Інститут історії АН УРСР та ін.), так і на персональному рівнях (П. Тронько, С. Пількевич, І. Бутич, О. Касименко, Ю. Кондуфор, І. Слабєєв та ін.). Під час наступного теоретичного етапу здійснено поглиблений аналіз й систематизацію накопиченого джерельного й історіографічного матеріалу, окреслено низку дослідницьких проблем й завдань наукового пошуку.

Під час виконання дисертаційного дослідження було використано як загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції та дедукції), так і конкретно наукові – історико-статистичний, логічний, порівняльного аналізу, історичної аналогії й історичної конфліктології.

Завдяки методам аналізу й синтезу вдалося проаналізувати численні запити «з місць», які стали масовим явищем у часи хрущовської «відлиги» й ставали все настійливішими, на вивчення питань локальної історії – «історії міст і сіл», що з боку академічних соціогуманітаріїв й низки споріднених з ними республіканських відомств (насамперед АУ при РМ УРСР) було синтезовано у проєкті багатотомної ІМІС. Також ці методи було застосовано під час реконструкції взаємин у ієрархізованій структурі: Головна редколегія ІМІС – обласні редколегії – районні комісії видання – колективи авторів – окремі автори. У цьому ж аналізі, зокрема, було використано також метод індукції (рух пізнання від конкретного до загального), так і зворотний метод дедукції.

Історико-статистичний метод знадобився під час аналізу численного цифрового матеріалу, який наведено у томах видання, під час обрахунку кількості томів ІМІС, виданих щороку, кількості авторського й допоміжного

персоналу, залученого для виконання проєкту тощо. Порівняльно-історичний метод й метод історичної аналогії допомогли провести аналогії й порівняння з окремими спробами виконання проєктів з локальної історії України XIX ст., історико-географічними проєктами ВУАН 1920-х – першої половини 1930-х рр., спробою реанімації задуму історії населених пунктів УРСР другої половини 1940-х рр. й, нарешті, проєктом ІМІС. Крім вертикального виміру застосування порівняльно-історичного методу, задіяно й горизонтальний – для порівняння української й російської версій ІМІС. Методи історичної конфліктології найвиразніше застосовано під час реконструкції складного процесу підготовки найпроблемнішого тому ІМІС – «Кримська область».

Роботу виконано із чітким дотриманням засад історизму та наукової об'єктивності, що дало змогу уникнути загроз модернізації презентації історичного матеріалу й ставлення надмірних вимог/претензій до учасників проєкту багатотомної ІМІС, які діяли у чітко окреслених межах суспільно-політичної моделі радянського зразка другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. з домінуванням жорстких приписів офіційної радянської історіографії. На підставі цих засад у дисертації зважено оцінено підсумки виконання проєкту ІМІС з усіма його досягненнями й певними, зумовленими історичними обставинами, недоліками, насамперед, заідеологізованістю.

Отже, у дисертаційній праці використано комплекс загальнонаукових та спеціальних наукових методів, що уможливило системне й комплексне висвітлення проблеми довідково-енциклопедичних проєктів з локальної історії у вітчизняній історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. на прикладі підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

### ***Висновки до першого розділу.***

Проблеми локальної історії України 1950-х – 1980-х рр. представлені низкою історико-краєзнавчих науково-популярних публікацій, присвячених окремим населеним пунктам УРСР, на академічному рівні переважно

концентрувалися на висвітленні окремих аспектів підготовки чи загальній характеристиці масштабного республіканського проєкту – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. Однак ці публікації лише фрагментарно розкривали заявлену тему дослідження, зосереджуючись назагал на громадських формах краєзнавчого руху у республіці 1950-х – 1980-х рр. Щодо постатей чільних учасників ІМІС переважають публікації, присвячені керівникові проєкту – акад. АН УРСР П. Троньку та його заступнику – директору Інституту історії АН УРСР О. Касименку. Менше уваги приділено одному з ініціаторів й рушійних сил «архівного етапу» ІМІС – І. Бутичу. Перебувають в «історіографічній тіні» або й зовсім обійдені увагою дослідників інші чільні виконавці проєкту.

Публікації дисертантки присвячено заповненню виявлених нею історіографічних лакун.

Наявна джерельна база дослідження доволі розлога. Її представлено насамперед низкою фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛІМ України, а також особовими фондами П. Тронька в ІА НБУВ та М. Ткаченка в ІР НБУВ. Науково-методичний й науково-організаційний супровід проєкту ІМІС проаналізовано за матеріалами НА ІІ України НАН України.

Масив опублікованих джерел представлено насамперед томами ІМІС (1967–1974 рр.; 26 томів) та російської версії проєкту – «Истории городов и сёл Украинской ССР» (1974–1983 рр.; 14 томів). Інші опубліковані матеріали, дотичні до історії ІМІС, доволі нечисленні.

Отже, теоретико-методологічні засади дослідження, використання сучасної наукової методології, наявної історіографії питання й широкої (насамперед неопублікованої) джерельної бази дало змогу всебічно й об'єктивно дослідити заявлену тему наукового пошуку, сформулювавши зважені висновки, й надати практичні рекомендації.

## РОЗДІЛ II

### *ГЕНЕЗА Й ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕТАП ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»*

#### *2.1. Передісторія проєкту багатотомної історії вітчизняних міст і сіл.*

У п'ятому номері «Українського історичного журналу» 1958 р. у рубриці «Листи до редакції» було вміщено допис-заклик С. Білецького під промовистою назвою «Створити історію міст Радянської України» [121, с. 240]. Лист починався так: «В 1957 р. львівська обласна молодіжна газета «Ленінська молодь» почала друкувати серію статей з історії міст Львівщини. Вже вміщені статті з історії Нестерова (Жовкви), Винників, Городка, Белза та інших міст Львівської області. На нашу думку, це добрий почин. Давно вже назріла потреба вивчати історію не лише таких великих міст, як Київ, Львів, Одеса, а й менших» [121, с. 240]. Наприкінці допису містилася авторська пропозиція активізувати у республіканському форматі розробку й оприлюднення питань вітчизняної історичної урбаністики: «Необхідно не лише друкувати окремі статті в нашій пресі, але [...] видавати брошури про міста або книги, в яких дати серію статей про міста тієї чи іншої області. В багатьох містах Радянської України є любителі історії свого міста [...]. Корисно було б надавати їм допомогу та публікувати ці роботи [...]» [121, с. 240].

Біля витоків задуму створення багатотомного видання з історії населених пунктів України стояв академік АН УРСР, директор академічного Інституту суспільних наук у Львові, видатний вітчизняний історик Іван Крип'якевич, відомий, зокрема, «Картинами з історії Жовкви» (1930–1935) [166, 204, 205, 207] й «Історичними проходами по Львові» [206]. Вірогідно, що й допис С. Білецького інспірував його науковий керівник, член редколегії УІЖ І. Крип'якевич.

У тексті своєї доповіді, підготовленої до Республіканської наради з питань розвитку допоміжних історичних наук (м. Київ, 14–15 травня 1959 р.) [116], накреслюючи завдання спеціальних історичних дисциплін, І. Крип'якевич, зокрема, наголошував на потребі нових досліджень у сфері історичної географії, покликаючись на досвід і результати роботи історико-географічних дослідницьких структур ВУАН 1920-х – 1930-х рр., з діяльністю яких він був обізнаний особисто [127], а також на напрацювання у царині історичної географії західноукраїнських учених. «Зараз є всі можливості, щоб ці роботи продовжувати [...]», – підсумовував учений [80, с. 493].

Академік накреслював пріоритетне завдання: «Необхідно організувати складання *Історично-географічного словника УРСР*, який охоплював би всі населені пункти республіки і для кожного селища давав загальні дані про економічно-соціальні і культурні відносини та коротку його історію. Зразком такого словника може служити старий словник Семенова або повніший від нього польський *Словник географічни*, який давав інформації також про селища України. Складення такого словника – справа довголітніх досліджень, які треба проводити за областями чи районами. Щоб уточнити завдання і структуру такого словника, відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові запланував складення історично-географічного словника Львівської області – роботу вже розпочато. Організацію такого словника в республіканському масштабі повинен очолити Інститут історії АН УРСР [...]» [86, с. 542; 80, с. 493–494].

І. Крип'якевич вважав за доцільне залучати до цієї роботи широкі кола аматорів-краєзнавців: «Розвиток краєзнавства має велике значення для широких історично-географічних робіт – місцеві дослідники можуть взяти активну участь у підготовчих роботах для складення історично-географічного словника. Бажано, щоб і вузи звернули увагу на краєзнавство – необхідно при кафедрах історії організувати краєзнавчі гуртки, організувати курси історичної географії» [80, с. 494; 208, с. 130–132].

Ідею І. Крип'якевича про створення історико-географічного словника України підтримали його київські колеги – зокрема, відповідальний редактор УІЖ Ф. Шевченко [82], директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко, начальник АУ при РМ УРСР (1948–1969) С. Пількевич [239] й начальник науково-видавничого відділу (1954–1971) цієї ж установи та відповідальний редактор «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» (з 1965 р. – «Архіви України») І. Бутич [170]. Невдовзі запропонований І. Крип'якевичем проєкт історико-географічного словника з «ласки» його київських колег отримав ідеологічну назву – «Соціалістичні міста і села Радянської України». Ініціатива підготовки видання цілком закономірно перейшла до Інституту історії АН УРСР.

10 березня 1960 р. відбулося засідання відділу ДІД Інституту історії АН УРСР. Співробітники заслухали доповідь завідувача відділу П. Гудзенка «Про історико-географічний словник «Соціалістичні міста і села Радянської України»». У виступі було виокремлено проблемні питання, які постали на етапі попередньої підготовки проєкту: назва словника; групи населених пунктів, які слід до нього занести; почастинне видання словника; організація обласних комісій та участь установи у них; створення Головної редакції й залучення до неї керівників обласних редакцій; кадрове забезпечення виконання проєкту тощо [74, арк. 20].

Обговорення було нетривалим, однак конструктивним. Так, постало питання щодо уточненої назви (підназви) видання – словник чи довідник. Оскільки структура проєкту вимальовувалася в алфавітному порядку, визнали за доцільне залишити назву «Історико-географічний словник», схваливши ідею створення Головної редакції й закріплення за Інститутом історії функцій науково-консультаційного центру [74, арк. 20–21].

21 квітня 1960 р. відділ ДІД повернувся до питання підготовки історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України» [74, арк. 26–27]. Завідувач відділу П. Гудзенко довів до відома присутніх зауваження, зроблені щодо програми складання історії міст і сіл УРСР,

особливо стосовно назви історико-географічного словника та його обсягу. Він же запропонував визначити рамкові обсяги для статей про міста – до 2 авт. арк., селища міського типу – 0,75 авт. арк., села – 0,25 арк., хутори – до 0,15 авт. арк. Розглянули варіанти підзаголовка: «Історично-довідковий словник», «Історико-географічний словник», «Історичний довідник» та «Історичний словник». Утім, перемога залишилася за «Історико-географічним словником» [74, арк. 26–27]. Співробітники відділу також висловили побажання охопити у майбутньому виданні всі вітчизняні населені пункти – «малі й великі». Одночасно пролунала думка (О. Бевзо), що слід насамперед висвітлити «історію дрібних населених пунктів», оскільки, мовляв, «великі міста до певної міри одержали висвітлення в радянській літературі» [74, арк. 26].

У доповідній записці Інституту історії АН УРСР 1960 р. було подано обґрунтування видання: «Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ добився історичних перемог – побудував нове соціалістичне суспільство і приступив до розгорнутого будівництва комунізму. За роки Радянської влади величезних успіхів досягла Україна – вона перетворилася в одну з найпередовіших індустріально-колгоспних республік Союзу РСР [...]. Докорінні зміни відбулися в усіх містах і селах республіки, невпізнанно змінилося їхнє економічне і культурне обличчя. Змінився соціальний і культурний склад населення» [14, арк. 1].

Після цього загальнообов'язкового панегірика радянському режимові було вмотивовано потребу видання «Соціалістичних міст і сіл Радянської України»: «Надзвичайно виріс інтерес радянських людей до історії своїх рідних міст і сіл, фабрик і заводів, шахт, колгоспів і радгоспів. Наші люди, особливо молодь, бажають знати історичне минуле свого міста, села, фабрики, заводу [...], їх цікавить історія будівництва соціалізму і комунізму. Ці бажання цілком природні і закономірні [...]. А проте цій справі в нашій республіці до цього часу приділяється недостатня увага. У нас ще мало історичних досліджень, в яких би яскраво і дохідливо розповідалось про історію наших міст і сіл, і особливо, де б на конкретних фактах показувались грандіозні зміни

в політичному, економічному і культурному житті, які відбулися в наших містах і селах за роки влади Рад [...]. До науково-дослідних установ, редакцій і видавництв надходить багато запитів про історію окремих міст і сіл, фабрик і заводів» [14, арк. 1–2]. Звідси зроблено висновок: «Все це говорить про те, що настав час організувати цей рух в масштабах всієї республіки» [14, арк. 2].

Із цією метою й було заплановано написання історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України», де мали бути вміщені короткі історико-географічні нариси про кожну область та район й історичні довідки про всі міста і села УРСР. Історична довідка на населений пункт мала складатися з двох частин – дожовтневої й післяжовтневої, причому остання мала бути більшою, ніж перша: «У кожній довідці і в словнику в цілому потрібно яскраво показати величні перетворення в економічному, політичному і культурному житті міста і села, які відбулися за часи Радянської влади» [14, арк. 3]. У довідці про населений пункт слід було висвітлити час його виникнення й походження назви, кількісний і соціальний склад, основні заняття мешканців до жовтня 1917 р., участь населення у Жовтневій революції, громадянській війні, «будівництві соціалізму» й Великій Вітчизняній війні; «особливо яскраво показати зміни, які відбулися в економічному, політичному і культурному житті міста, села за період Влади Рад, як вирости люди, перерахувати персонально революційних і партійних діячів, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, діячів науки і техніки, культури і мистецтва, новаторів виробництва, будівників нового комуністичного суспільства» [14, арк. 3–4].

Історико-географічний словник мали складати щодо кожної області УРСР окремо й друкувати по мірі підготовки частинами. У кожному обласному центрі планували створити редколегії на чолі з секретарем обкому КПУ; заступниками голів обласних редколегій мали стати завідувачі історичних кафедр ВНЗ обласних центрів, членами редколегій – історики, літератори, представники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Штат обласної редколегії передбачав посаду звільненого секретаря

з числа кваліфікованих науковців обласного архіву або вищого навчального закладу. Було заплановано створення районних редколегій на чолі з секретарями районних комітетів КПУ. Історичні довідки про кожний населений пункт мали готувати викладачі суспільних наук вищих навчальних закладів й учителі середніх шкіл, газетно-видавничі працівники, співробітники державних архівів, музеїв, бібліотек тощо. У доповідній наголошувалося: «Потрібно організувати роботу так, щоб кожен кандидат історичних наук, який працює в учбових і наукових установах республіки, брав участь у складанні історичних довідок про міста і села УРСР» [14, арк. 5].

Державна публічна бібліотека УРСР, Історична бібліотека УРСР й республіканська Книжкова палата мали підготувати бібліографічний покажчик довідкової літератури про історію міст і сіл УРСР; АУ при РМ УРСР – скласти покажчик архівних джерел з історії вітчизняних населених пунктів. Науково-методичне керівництво підготовкою словника пропонували покласти на Інститут історії АН УРСР, який мав розробити програму видання й науково-методичних інструкцій, а також проведення інструктивних семінарів для голів й секретарів обласних редакційних колегій [14, арк. 5–6].

Завершувався меморандум у традиціях радянської пропагандистської риторики: «Вихід у світ історичного словника буде значною подією в культурному житті республіки. Це сприятиме широкому розгортанню краєзнавчої роботи та роботи по створенню монографічних досліджень з історії міст, сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Матеріали історичного словника матимуть величезне значення для радянської науки, для ще більшого розвитку у наших людей почуття радянського патріотизму і національної гордості за свою велику Батьківщину. Вони будуть корисними для партійних, радянських і господарських органів у їхній ідеологічній, організаційній і господарчій діяльності» [14, арк. 6–7].

Інститут історії АН УРСР був «приречений» на науково-методичне керівництво новим проєктом. Адже щойно його співробітники підготували й опублікували двотомну «Історію Києва» [173; 174]. Ряд відомих учених

Інституту історії за своїм академічним фахом розробляли проблеми історичної урбаністики – переважно на прикладі пізньофеодального українського міста. Так, ще 1940 р. під час навчання в аспірантурі Московського історико-архівного інституту підготував кандидатську дисертацію «Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII ст.» Ф. Шевченко, згодом завідувач відділу Інституту історії АН УРСР (1949–1968) й відповідальний редактор УІЖ (1957–1972). Левову частку його кандидатської праці присвячено саме вітчизняним містам й представникам чужоземної адміністрації (московським «воєводам») у них [337, с. 41–318].

Міський соціум України другої половини XVII ст. вивчала й старший науковий співробітник Інституту історії Олена Станіславівна Компан [172, 345], якій належали дві монографії з вітчизняної історичної урбаністики [197, 198]. 1964 р. вона захистила докторську дисертацію – «Міста України в другій половині XVII ст.». Ранню історію столиці Київської Русі вивчав М. Брайчевський, автор праці «Коли і як виник Київ» [125].

У загальному річищі української історіографії, але вимушено поза межами УРСР до другої половини 1950-х рр. провадив свої дослідження з історичного містознавства Валентин Дмитрович Отамановський (1893–1964), колишній депутат Української Центральної Ради, учасник бою під Крутами, знаний вінницький історик, згодом політичний в'язень радянських таборів суворого режиму й засланець до Татарстану. Вже після звільнення, отримавши диплом історика у Краснодарському педінституті 1945 р., на підставі своїх досліджень й публікацій 1920-х рр., захистив у Московському держуніверситеті 1946 р. кандидатську дисертацію «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.: Эволюция правового статуса на фоне социально-экономического развития Побужья XIII–XVII вв. и процесса образования сословий: Историко-юридическое исследование»<sup>\*</sup>; а 1956 р. у

---

<sup>\*</sup> Працю опубліковано у Москві 1964 р. під назвою «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.».

Ленінграді – докторську дисертацію «Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.» [350]. Напрацювання вченого частково використано під час підготовки Вінницького тому ІМІС [183, с. 78–81].

***2.2. Постанова ЦК КП України «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » від 29 травня 1962 р. та «архівний етап» виконання проєкту.***

Як вже було зазначено, ідея багатотомного видання з локальної історії належала акад. І. Крип'якевичу. Декілька його львівських учнів захистили кандидатські дисертації з історико-містознавчої проблематики. Зокрема, вищезгаданий С. Білецький – «Класова боротьба у місті Львові у середині XVII ст.» (1959); Я. Ісаєвич – «Місто Дрогобич у XVI–XVIII ст.» (1960). Саме тому вчені двох академічних установ – львівського Інституту суспільних наук й київського Інституту історії АН УРСР були головними лобістами проєкту. Відтак виглядає некоректним твердження В. Бездрабко, що «автором та адептом» концепції «Історії міст і сіл Української РСР» виступило Архівне управління при РМ УРСР [117, с. 76]. Насправді воно підтримало ідею видання, але до її реалізації долучилося лише згодом.

Однак саме очільник цього Управління Семен Данилович Пількевич формалізував колективну ініціативу львівської й київської академічних установ, а також їхніх колег із керівництва АУ УРСР, звернувшись 24 лютого 1961 р. з відповідним поданням до секретаря ЦК КП України з ідеології А. Скаби. Лист починався з інформації, що архівне відомство УРСР 1960 р. «провело певну роботу в справі підготовки довідника з історії міст і сіл Української РСР, зокрема по виявленню необхідних матеріалів» [8, арк. 1]. Далі йшов виклад вже опрацьованої спільними зусиллями програми й структури майбутнього видання. Кожній області мав бути присвячений окремий том довідника з передмовою, короткими енциклопедичними довідками про населені пункти й

додатками про адміністративно-територіальний поділ області. Обсяг тому мав становити до 25–30 друк. арк. Конкретизувався у листі С. Пількевича й зміст довідки про населений пункт зі зрозумілим акцентом на «історичних звершеннях» соціалістичної доби: «Довідка повинна включати, крім відомостей про виникнення того або іншого населеного пункту, дані про населення, про розвиток економіки і культури. При цьому на конкретних фактах мають бути показані соціалістичні перетворення, які сталися за роки Радянської влади, показані передові люди області – громадсько-політичні діячі, вчені, письменники, Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, заслужені вчителі, лікарі, артисти, новатори соціалістичного виробництва, члени бригад і ударники комуністичної праці» [8, арк. 1].

Для успішної реалізації масштабного проєкту автор листа просив апарат ЦК КП України надати йому організаційно-ідеологічну підтримку, а саме: 1) сформувати у кожній області відповідний авторський колектив із наукових працівників, представників професорсько-викладацького складу вищої школи, учителів, партійних і радянських працівників; 2) створити обласні редколегії, закріпивши керівництво ними за секретарями обкомів КПУ з пропаганди. С. Пількевич вважав можливим завершити цей республіканський проєкт до кінця 1965 р. і просив ЦК КП України «санкціонувати підготовку довідника з історії міст і сіл і дати відповідні вказівки з цього приводу» [8, арк. 11].

Отже, ідея «Історико-географічного словника» акад. І. Крип'якевича стала одним з поштовхів для урядового рішення про видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», робота над якою, незважаючи на неминучі ідеологічні обмеження, стимулювала пошуків краєзнавчої праці, залучення місцевих джерел до опрацювання історії України та її регіонів [171].

Важливу підготовчу роботу для цього масштабного проєкту здійснив акад. І. Крип'якевич особисто, й під його керівництвом – В. Огоновський, С. Білецький, О. Павенцький та інші працівники Інституту суспільних наук. Чимало авторів «Історії міст і сіл Української РСР» скористалися переданою до відділу історії України Інституту суспільних наук бібліографічною картотекою

про населені пункти Галичини, що над нею Іван Петрович працював багато років [171, с. 394].

12 лютого 1962 р. АУ при РМ УРСР адресувало завідувачам архівними відділами облвиконкомів, директорам центральних, обласних державних архівів та їхніх філій черговий обіжник до виконання: «Для керівництва в роботі по підготовці довідника «Міста і села Української РСР» Архівне управління при Раді Міністрів УРСР надсилає Вам програму його підготовки» [10, арк. 52].

24–26 квітня 1962 р. у Львові відбулася кушова нарада істориків-архівістів західних областей, в якій, крім керівництва АУ при РМ УРСР, взяли участь партійно-радянська номенклатура Львівської області, співробітники Інституту суспільних наук, ЦДІА УРСР у м. Львові, Державного архіву Львівської області, директори архівів й відповідальні за підготовку довідника з історії населених пунктів республіки з Волинської: Закарпатської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської й Чернівецької областей.

Головною на порядку денному наради була доповідь начальника науково-видавничого відділу АУ при РМ УРСР І. Бутича «Про підготовку довідника «Міста і села Української РСР» ». У промові Івана Лукича, зокрема, йшлося: «Зважаючи на те, що підготовка довідника «Історія міст і сіл Української РСР» – робота велика, складна і вимагає залучення широкого кола наукових працівників, краєзнавців, партійного і радянського активу, Архівне управління звернулось до ЦК КПУ з проханням розглянути це питання і прийняти відповідне рішення» [9, арк. 10].

Присутнім було представлено й історію проєкту: «Не треба гадати, що ця ідея нова і архівісти першими її зважились підняти. Ні. Над створенням історико-географічного словника працювали академічні установи ще в 1920-х рр. Тоді була при Академії наук УРСР спеціальна Історико-географічна комісія. Вона видавала «Записки», в яких друкували нариси з історії окремих міст, сіл, районів. На початку 1930-х рр., коли почав проявлятися згубний вплив особи Сталіна, комісія припинила свою роботу [...]. Кілька років тому до

роботи над Історико-географічним словником приступили Інститут історії АН УРСР та Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові [...]. Інститут історії звернувся в ЦК КПУ дозволити готувати Історико-географічний словник обсягом 70 томів. Ця пропозиція була відхилена, і Інститут історії [...] припинив цю роботу, а Інститут суспільних наук продовжує працювати над Словником (тепер уже Львівської області) [...]» [9, арк. 10–11].

Було зауважено відмінності в організації роботи над проектом ІМІС у пропозиціях Інституту історії АН УРСР та республіканського Архівного управління: «Інститут історії пропонував всю роботу зосередити в Києві (в Інституті), а у завдання місць входило збирання матеріалу. Архівне управління внесло пропозицію підготовку довідника доручити місцям, а за собою залишити тільки загальне методичне керівництво [...]. Наша пропозиція в ЦК КПУ обговорювалася з участю інститутів історії, економіки, мовознавства та інших установ. Ця пропозиція була схвалена. Тут же було розглянуто і програму підготовки довідника «Історія міст і сіл Української РСР» [...].

З ряду причин прийняття постанови [ЦК КПУ] затримується [...]. 14 квітня ц. р. питання підготовки довідника ще раз обговорювалося в ЦК КПУ. І на цей раз прийшли до висновку, що довідник потрібно готувати – постанова буде трохи пізніше, а, щоб робота не зупинялась, секретарям обкомів КПУ дана вказівка про створення обласних комісій, які мають приступити до роботи, не чекаючи постанови ЦК [...]» [9, арк. 11–12].

15 травня 1962 р. завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ю. Кондуфор адресував секретарям ЦК доповідну записку «Про підготовку і видання праці «Історія міст і сіл Української РСР» », що починалася з преамбули: «Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України та Інститути історії, економіки і мовознавства АН УРСР звернулися до ЦК КП України з пропозицією підготувати і видати до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції працю «Історія міст і сіл Української РСР» у 25-ти томах (по одному тому на кожную область). Відділ

науки і культури ЦК ЦК України вивчив матеріали і вважає доцільним підтримати цю пропозицію» [44, арк. 100].

У меморандумі Ю. Кондуфора йшлося лише про двадцятип'ятитомник – питання про окремий том «Київ», очевидно, ще не розглядали. Відбулося й дивне зміщення акцентів – серед ініціаторів видання взагалі не було згадки про Інститут суспільних наук у Львові (ініціатор проєкту), а Інститут історії АН УРСР відсунуто на третю позицію – у загальний перелік суспільствознавчих установ Академії. Натомість, мовляв, ініціювали видання Архівне управління при РМ УРСР та неодмінний Інститут історії партії.

Звично було констатовано пожвавлення краєзнавчої роботи у республіці, підготовку й видання книжок з історії міст і сіл, фабрик і заводів. Було зауважено невідповідний рівень таких публікацій й брак системи й організованості у цій ділянці: «Книги з історії міст і сіл пишуться малокваліфікованими авторами на низькому рівні і тому не можуть задовольнити запити трудящих. Видання праці «Історія міст і сіл Української РСР», в якій будуть відбиті величні соціалістичні перетворення, що відбулися в республіці за роки Радянської влади [...], в значній мірі усуне цей недолік» [44, арк. 100]. Викладалася структура кожного тому (історико-географічний вступ, короткі енциклопедичного характеру довідки про населені пункти області), наголошувалася необхідність висвітлення насамперед «соціалістичних перетворень» й презентації «передових людей області». До підготовки видання мали залучити «кращі сили науковців дослідних інститутів, архівів, музеїв, викладачів вищих і середніх учбових закладів, партійного, радянського і профспілкового активу» [44, арк. 100–101].

Для чіткої організації цієї «великої і важливої роботи» відділ науки і культури ЦК пропонував створити Головну редакційну колегію, поклавши на неї загальне науково-методичне керівництво підготовкою видання, у кожній області сформувати обласну редколегію для написання місцевого тому. Поточне організаційно-методичне керівництво проєктом ІМІС планували

покласти на АУ при РМ УРСР, Вчені ради Інституту історії партії ЦК КПУ та Інститутів історії, економіки і мовознавства АН УРСР [44, арк. 101].

29 травня 1962 р. було ухвалено постанову ЦК КП України 16/18-з «Про видання історії міст і сіл Української РСР». У документі метою проєкту проголошено «висвітлення величних соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади в містах і селах Української РСР». Погоджуючись із пропозиціями вищезгаданих установ, республіканське компартійне керівництво давало «добро» на підготовку і видання «до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» праці «Історія міст і сіл Української РСР». У проєкт постанови, підготовлений відділом науки і культури ЦК, було внесено єдину, проте важливу правку – підготовка ІМІС мала відбуватися *«на громадських началах»* [44, арк. 98].

Головою Головної редколегії призначили П. Тронька, заступника Голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978), відповідального за питання культури, освіти, охорони здоров'я. Його заступниками стали керівник АУ при РМ УРСР С. Пількевич та директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко. Членами редколегії стали: К. Цілуйко, І. Бутич, І. Головач, Ю. Захарук, Б. Ковалевський, А. Кочубей, О. Нестеренко, В. Нижник, І. Слабєєв, О. Юрченко [44, арк. 98].

6 лютого 1963 р. на засіданні Головної редколегії затвердили «Методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» » [15, арк. 1–9]. У них, зокрема, містилися недвозначні «основні вимоги» до авторського складу видання щодо презентації у проєкті містознавчого напрямку: «В статтях про міста необхідно відзначити найголовніші етапи розвитку міста, в першу чергу показати зростання і бурхливий розквіт міст республіки в радянський період, неупинний розвиток промисловості, особливо її нових галузей, підвищення продуктивності праці, величезний розмах житлового будівництва, благоустрій, перетворення наших міст у великі центри передової радянської науки і культури, показати, як зріс культурний рівень і матеріальний добробут трудящих в містах. Слід розкрити вплив соціалістичного міста на глибокі економічні і культурні перетворення, що сталися на селі за роки Радянської

влади» [17, арк. 15]. Автори мали наголошувати «керівну і спрямовуючу роль партійних організацій в соціалістичному і комуністичному будівництві, у вихованні нової людини – активного будівника комунізму» [17, арк. 16].

Мету, теоретико-методологічні засади й основні вимоги до авторів ІМІС подав голова Головної редколегії проєкту П. Тронько у статті на сторінках УІЖ [302]. Вимоги до авторів там були ідентичними «Методичним вказівкам». Звично для радянської пропагандистської риторики й всупереч історичним реаліям Петро Тимофійович наголошував: «Як відомо, справжня історія наших міст і сіл почалася після перемоги Великого Жовтня. Тому, природно, основна увага при написанні статей повинна бути приділена післяжовтневому періоду. В статтях необхідно широко висвітлити громадянську війну, індустріалізацію та колективізацію, героїку українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудову і дальший розвиток народного господарства в післявоєнні роки, виконання грандіозних планів комуністичного будівництва» [302, с. 25].

22 квітня 1963 р. голова Відділу суспільних наук АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР О. Короїд інформував П. Тронька про досягнуту домовленість з Міністерством вищої й середньої спеціальної освіти (МВССО) УРСР щодо розподілу областей республіки у справі організаційно-методичного керівництва підготовкою ІМІС. Відтак Міністерство брало на себе відповідальність за Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Київську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Чернівецьку та Чернігівську області. До компетенції Відділу суспільних наук АН УРСР належали Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька та Черкаська області [1, арк. 1].

За «академічними областями» закріплювали для надання науково-методичної допомоги співробітників установ Відділу суспільних наук (Інституту археології, Інституту економіки, Інституту історії та Інституту суспільних наук). Так, за Інститутом історії закріпили три області – Кіровоградську (з обласною редколегією мали співпрацювати М. Горлач та

О. Лугова); Хмельницьку (О. Апанович, О. Компан) та Черкаську (Д. Мишко, В. Петренко). До компетенції львівського Інституту суспільних наук належали п'ять західноукраїнських областей: Волинська (Г. Ковальчак, Я. Дашкевич); Івано-Франківська (В. Баран, В. Грабовецький); Львівська (В. Огоновський, С. Білецький); Рівненська (І. Свєшніков, Я. Ісаєвич) та Тернопільська області (Ю. Сливка, Драч) [1, арк. 1–2].

28 травня 1963 р. відбулося чергове засідання робочої Вченої ради Інституту історії АН УРСР із порядком денним – «До написання історії міст і сіл Радянської України». З доповіддю виступив очільник проєкту ІМІС П. Тронько [76, арк. 190–192]. 13 липня 1963 р. за підписом заступника директора Інституту історії, члена-кореспондента АН УРСР І. Гуржія заступнику Голови РМ УРСР й головному редактору ІМІС П. Троньку було відправлено проєкт постанови Президії АН УРСР про підготовку до друку цієї багатотомної праці [1, арк. 4–7]. 26 липня помічник заступника Голови РМ УРСР Т. Тарасенко зафіксував, що Інституту історії (чл.-кор. АН УРСР І. Гуржію) повідомлено згоду Петра Тимофійовича з вищезгаданими пропозиціями [1, арк. 8].

25 листопада 1963 р. в Інституті історії АН УРСР провели першу нараду з питань підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» за участі представників республіканських міністерств, відомств, секретарів обласних редколегій, співробітників Інституту історії. Підсумовуючи її результати, П. Тронько вкотре наголосив на винятковій важливості висвітлення в історичних нарисах пожиттєвої, «справжньої», на його думку, історії й особливо – «успіхів» у «соціалістичному будівництві» [16, арк. 63].

### ***2.3. Рішення ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. й перенесення центру ваги науково-методичного супроводу проєкту на Інститут історії АН УРСР.***

Із урахуванням набутого досвіду роботи над виданням 1 лютого 1964 р. до ЦК КПУ було спрямовано доповідну записку «Про хід виконання постанови

ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» за підписами А. Скаби (секретар ЦК КПУ), П. Тронька й О. Касименка. Вони доповідали, що до участі у проєкті залучено близько 100 тис. осіб з числа працівників освіти, насамперед учителів-істориків, викладачів ВНЗ й середніх спеціальних навчальних закладів, партійно-радянського активу й любителів-краєзнавців. Робота координувалася з відповідними міністерствами, відомствами й установами (МВССО, Міністерство культури, Міністерство освіти УРСР та ін.) [46, арк. 155–156].

Зауваживши певні недоліки у підготовчій роботі над проєктом, автори меморандуму просили ЦК КП України вирішити низку питань методичного й організаційного характеру. Зокрема, його автори пропонували відмовитися від первісного задуму подати інформацію про всі населені пункти УРСР – 34 572 (355 міст й 33 576 населених пунктів), оскільки це удвічі – утричі перевищувало б встановлений обсяг обласного тому. Натомість висувалася пропозиція дати нариси приблизно про 2 200 населених пунктів, в т.ч. про 355 міст. Про решту населених пунктів мало бути вміщено лише стислу інформацію. У доповідній рекомендували «покласти на Інститут історії Академії наук УРСР наукове та науково-методичне керівництво роботою над «Історією міст і сіл Української РСР» і підготовкою їх до видання», а на Головну редакцію УРЕ – видання усіх 26 томів проєкту [46, арк. 158].

5 лютого 1964 р. Президія ЦК КП України заслухала питання про доповідну А. Скаби, П. Тронька й О. Касименка, чиї пропозиції було підтримано. Доповідну вирішили розіслати обкомам партії, керівництво яких зобов'язували «звернути особливу увагу на якість нарисів» відповідних томів проєкту. Інститут історії АН УРСР і створений у вересні 1963 р. у його структурі відділ історії міст і сіл УРСР мали забезпечувати наукове й науково-методичне керівництво підготовкою томів. Відбулися зміни у складі Головної редколегії ІМІС: «для посилення роботи» до неї увійшли додатково М. Бажан (заступником голови), І. Білодід, Ю. Кондуфор, С. Королівський, О. Кошик, І. Назаренко, О. Парасунько, В. Терлецький, Ф. Шевченко. Натомість з неї

увільнялися: І. Бутич, І. Головач, Ю. Захарук, Б. Ковалевський, А. Кочубей, В. Нижник та О. Юрченко [45, арк. 12; 81, с. 175–176].

#### ***2.4. Загроза скасування проєкту наприкінці 1964 – на початку 1965 рр.***

Попри чергове «благословення» верхівки республіканської компартійної номенклатури, робота над ІМІС посувалася повільно: на осінь 1964 р. виникли сумніви, що первісний задум – опублікувати весь двадцятишеститомник до кінця 1967 р. – буде реалізовано. Натомість, упродовж перших трьох – чотирьох років виконання проєкту виразно відчувався брак належного досвіду як у організаторів, так і в авторів багатотомника. Головна й обласні редколегії проєкту провели значну роботу з навчання авторів (переважно учителів середньої школи) використовувати архівні, літературні та інші джерела й писати тексти нарисів й довідок. Перепоною у роботі був брак на місцях книжок, комплектів періодики, а також архівних й опублікованих документальних матеріалів. Зокрема, велетенські лакуни з'явили у архівних й бібліотечних фондах Ворошиловградської (під час підготовки української версії тому «Луганська область» – Луганської), Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Сумської, Херсонської, Черкаської та деяких інших областей. Доводилося споряджати експедиції до інших обласних центрів республіки, а також Москви й Ленінграда [305, с. 38–39].

Ускладнювали роботу й адміністративно-територіальні новації наприкінці хрущовського правління. Так, на початку 1963 р. було впроваджено зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР: через укрупнення районів (замість 604 було утворено 251 район) чимало районних комісій ІМІС було ліквідовано. Водночас в областях із двома обкомами КПУ й облвиконкомами (промисловий і сільський) створили по дві обласні редколегії ІМІС. Лише у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській й Чернівецькій областях діяли попередні редколегії. Зрештою, у першій половині 1964 р. єдині редакційні колегії було відновлено у всіх

областях УРСР [305, с. 38–39]. Однак ці перебудови створювали безлад й уповільнювали роботу над проектом.

Попередні підсумки роботи наприкінці першого року після появи другої ухвали ЦК у справі ІМІС підвели на розширеному засіданні Головної редколегії 21 жовтня 1964 р. Зібрання було представницьким – 39 осіб. Головну редколегію репрезентували 14 осіб, зокрема й завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ю. Кондуфор [109]; Харківську обласну редколегію – 16 осіб на чолі з її головою – заввідділу науки і навчальних закладів Харківського обкому КПУ М. Сіроштаном. Інші були представниками апарату ЦК КПУ, Управління справами РМ УРСР, МВССО УРСР, Інституту історії АН УРСР [19, арк. 81]. Із семи питань порядку денного три перших стосувалися стану справ щодо підготовки трьох томів ІМІС: щодо Київської й Харківської областей та м. Київ.

Заслухавши інформацію голови Київської обласної редколегії ІМІС Ф. Шевченка, Головна редколегія констатувала, що «робота по підготовці тому «Київська область» виконується незадовільно». Протягом 9-ти місяців 1964 р. його редколегія збиралася лише раз й фактично не здійснювала керівництво районними та міськими комісіями й авторськими колективами, а підготовка нарисів «була пущена на самоплив» [19, арк. 64]. Унаслідок відбувся зрив планових термінів підготовки текстів про міста і села, характеристик районів та коротких довідок. Навіть не розпочали підготовку вступного історико-економічного нарису про область [19, арк. 64–65]. Відтак роботу над томом ІМІС щодо Київської області визнали незадовільною [19, арк. 66].

Дещо кращою, хоча й не набагато, була ситуація з підготовкою столичного тому ІМІС. Тому на адресу її редколегії пролунала також доволі жорстка критика: «Заслухавши інформацію завідуючого кафедрою історії СРСР Київського державного університету тов. Кошика О. К. про роботу над томом «Київ», Головна редакційна колегія відмічає, що робота над томом, присвяченим столиці Радянської України – місту Києву, ведеться повільно. Досі кафедра історії СРСР Київського держуніверситету, якій доручено

підготовку тому «Київ», визначила лише остаточний склад авторського колективу і підготувала проєкт проспекту тому». Головна редколегія взяла до відома заяву проф. О. Кошика, що «редколегія і колектив авторів вживають всіх заходів до прискорення роботи з тим, щоб завершити підготовку рукопису тому не пізніше 1 березня 1965 р.» [19, арк. 69–70].

Натомість прорив у підготовці видання намітився з томом «Харківська область», що засвідчувало й запрошення на засідання Головної редколегії 21 жовтня 16-ти членів обласної редколегії, а також попереднє обговорення рукопису тому у відділі історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР. Так, 19 жовтня 1964 р. відділ історії міст і сіл обговорював заходи Інституту історії на жовтень – грудень 1964 р. із забезпечення томів ІМІС у першій групі областей УРСР (Вінницька, Закарпатська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Харківська). Щодо останнього тому планували у жовтні – грудні «відрядити до м. Харкова науковців відділу історії міст і сіл для фахової апробації нарисів з історії міст і сіл Харківщини в період остаточної їх підготовки до затвердження редколегією тома».

Відтак на тлі науково-організаційних невдач колег з Київських (столичної й обласної) редколегій ІМІС переможно на засіданні Головної редколегії 21 жовтня 1964 р. пролунала доповідь керівника Харківської редколегії Миколи Антоновича Сіроштана: «Ми підходимо до останнього етапу своєї роботи [...]. З 90 нарисів готові цілком 82. Три нариси ще доробляються, перекладаються українською. Що стосується інших нарисів, то вони перебувають на доопрацюванні. 334 довідки готові повністю. Ми посадили групу з 10 осіб для цієї справи, вони мають приміщення, телефон. Усе це за рахунок обкому партії. Обком партії витратив на ці цілі 7 тисяч рублів, сюди входять також відрядження й роз'їзди» [19, арк. 88].

Отже, доповідач не лише зафіксував те, що нариси для обласного тому первісно готували переважно російською, а вже згодом перекладали на українську, а й засвідчив, що «громадські засади» підготовки видання були досить умовними, оскільки Харківський обком КПУ не лише спрямовував і

контролював підготовку видання, а й фінансував його написання (принаймні почасти). Скористалася обласна редколегія й іншими перевагами Харкова – наявністю 25-ти закладів вищої освіти з численними викладачами, тимчасовим (1945–1970) перебуванням там Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (з 1970 р. – у Києві; нині – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України /ЦДАВО України/) й філії Центрального державного історичного архіву УРСР (з 1971 р. – у Києві), наявністю Харківського обласного державного архіву й Партійного архіву при Харківському обкомі КПУ, Наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка тощо [305, с. 54].

Отже, Харківська обласна редколегія відтіснила на другий план том, присвячений столиці республіки – Києву, який первісно планували опублікувати першим.

Однак і прорив на «харківському напрямку» не міг компенсувати того факту, що наприкінці третього року виконання проєкту зрушення у його підготовці були мінімальними – готували (з невиразною перспективою публікації) лише перший (Харківський) том; на черзі був наступний – Полтавський том ІМІС. Зрозуміло, що про загрозу зриву термінів публікації багатотомника (до 50-річчя «Великого Жовтня») мали поінформувати керівництво республіки «ідеологічні наглядачі» з апарату ЦК КП України.

3 грудня 1964 р. за підписами завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КП України Г. Шевеля [99] та його колеги, очільника відділу науки і культури ЦК й члена Головної редколегії ІМІС Ю. Кондуфора було підготовлено меморандум з нейтральною назвою – «Довідка про деякі питання щодо видання історії міст і сіл України на громадських засадах», адресований Першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту [56, арк. 3–8].

Розпочиналася довідка констатацією відомих фактів щодо ухвалення ЦК КПУ постанов про виконання проєкту ІМІС: «Вже понад два роки йде робота по збиранню матеріалів і підготовці до видання 26-ти томів історії міст і сіл республіки на громадських засадах. Відповідно до постанови ЦК КП

України від 29 травня 1962 р., створена головна редакційна колегія, редколегії томів по областях, районні і міські комісії, а також авторські колективи на громадських засадах. За постановою ЦК КП України від 5 лютого 1964 р., видання всіх 26-ти томів «Історії міст і сіл Української РСР» було покладено на редакцію Української Радянської Енциклопедії АН УРСР» [56, арк. 3].

Автори довідки стверджували, що вже нагромаджено чималий історичний матеріал, написано перші варіанти нарисів про значну кількість вітчизняних міст і сіл, частину з яких вже прорецензовано в місцевих редакційних комісіях, Головною редколегією видання та в Інституті історії АН УРСР. Повідомлявся відрадний факт залучення до проєкту значної кількості місцевих авторів, що суттєво пожвавило краєзнавчу роботу у республіці, а відтак, на думку Г. Шевеля та Ю. Кондуфора, позитивно впливало на «виховання трудящих в дусі радянського патріотизму» [56, арк. 3].

Водночас відповідальні функціонери ЦК КП України зауважували низку «питань і проблем», що виникли під час роботи над нарисами з локальної історії України, й про які автори довідки вважали своїм обов'язком проінформувати Першого секретаря ЦК. Насамперед згадували те, що засадничою мотивацією підтримки ЦК КПУ проєкту ІМІС було запевнення ініціаторів, що він виконуватиметься «на громадських засадах і великих витрат це видання не буде потребувати» [56, арк. 4]. Однак, на переконання авторів доповідної, ситуація була діаметрально протилежною, оскільки видання потребувало значних коштів, що підтверджували фінансові розрахунки Головної редакції УРЕ. Так, за умови публікації всіх 26-ти томів ІМІС накладом у 15 тис. примірників кожний державна дотація мала би становити близько одного мільйона руб.

Проте витрати не обмежувалися вищезгаданою сумою: «Якщо до цього додати витрати на утримання працівників спеціально створеного відділу [історії міст і сіл УРСР] в Інституті історії АН УРСР, заробітну плату викладачів вищих учбових закладів, яким підготовку нарисів включено до наукових планів, працівників інших установ, а також витрати на відрядження за

рахунок партійних, державних та інших організацій, то сума державної дотації на видання «Історії міст і сіл Української РСР» фактично становитиме значно більше одного мільйона крб.» [56, арк. 4–5].

Відтак впливові опоненти проєкту доводили до відома Першого секретаря ЦК КП України надмірну, на їхню думку, фінансову затратність, а тому й очевидну збитковість багатотомника з локальної історії республіки: «Таким чином, великі кошти, які потрібно асигнувати для видання цієї праці, а також участь значної кількості наукових працівників з Інституту історії АН УРСР, з редакції УРЕ, які зайняті на підготовці матеріалів, не дають підстав вважати, що «Історія міст і сіл Української РСР» буде видаватись на громадських засадах» [56, арк. 5].

Хиби проєкту не обмежувалися, на думку співавторів довідки, його від'ємним фінансовим складником. Хибував і його зміст – принаймні частина первісних нарисів не відповідала ані формально-нормативним вимогам проєкту, ані критеріям науковості та об'єктивності, а багато з них мали аматорський рівень виконання. Таке враження виніс із засідання Головної редколегії від 21 жовтня 1964 р. присутній на ньому Ю. Кондуфор: «Розгляд і рецензування Інститутом історії АН УРСР і обласними редколегіями багатьох підготовлених авторами на громадських засадах нарисів з історії міст і сіл показали, що значна їх частина непридатна до друку. В них нерідко відсутній науковий підхід до висвітлення історичних подій в тому чи іншому місті або селі, часто вони висвітлюються без зв'язку з загальним історичним процесом на Україні і в усій країні. В абсолютній більшості цих матеріалів не використовується існуюча наукова література, архівні джерела і сучасні економічні та історичні розвідки» [56, арк. 5].

Для коригування таких аматорських рукописів можна було б залучити фахівців з Інституту історії АН УРСР, членів Головної редколегії видання й апарат УРЕ, однак, наголошували Ю. Кондуфор і Г. Шевель, «для цього потрібен досить тривалий час та зусилля багатьох науковців, що роками буде відволікати їх від своєї наукової роботи» [56, арк. 6].

Наступним дразливим пунктом автори довідки-довідної вважали відмову Головної редколегії від первісного задуму видання – подати у ньому історію всіх міст і сіл УРСР. Йшлося про згадану вище «Довідну записку про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » від 1 лютого 1964 р. авторства А. Скаби, П. Тронька та О. Касименка, легітимізовану постановою ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. Оскільки скорегований план видання, наголошували Ю. Кондуфор та Г. Шевель, передбачав нариси лише про 1 268 міст, найвизначніших селищ міського типу та сіл республіки, «не можна не звернути уваги на те, що в Українській Радянській Енциклопедії, останній 17-й том якої виходить в 1965 р. [312], опубліковано 1 200 статей про міста, селища і села республіки». Отже, на їхню думку, ІМІС багато у чому дублюватиме «основні дані про міста і села республіки, які є вже в Українській енциклопедії» [56, арк. 6].

Свідомо чи ні, але завідувачі відділів ЦК КПУ у своїй довідці принаймні на тисячу позицій «зменшили» кількість історичних нарисів про вітчизняні населені пункти, що було заплановано вмістити у скорегованому багатотомнику. Адже у меморандумі А. Скаби, П. Тронька та О. Касименка йшлося: «В республіці 355 міст, 33 576 сільських населених пунктів [...]. Всього – 34 572 населених пунктів. На початку роботи над «Історією міст і сіл Української РСР» матеріали збиралися по всіх містах і селах УРСР [...]. Але досвід показав, що вмістити в 26 томах нариси про історію міст і сіл всієї республіки практично неможливо, бо це в два – три рази збільшить обсяг тому по кожній області проти запланованого, а стислі нариси в томах будуть носити загальний збіднений характер» [81, с. 173]. Унаслідок цього: «Ми прийшли до висновку про необхідність деякої зміни структури кожного тому. За новою структурою, передбачається написати нариси приблизно про 2 200 населених пунктів республіки з загальної кількості 34 572, в тому числі про 355 міст [...] і вибірково до 1 900 нарисів про селища міського типу, робітничі селища та найвизначніші села. Про решту населених пунктів УРСР в кожному томі будуть

подані стислі відомості загального характеру» [81, с. 174]. Отже, таки йшлося про 2 200 вітчизняних населених пунктів, а не про 1 268.

Дещо специфічно-вибіркову обізнаність з меморандумом від 1 лютого 1964 р. демонстрували його опоненти, доводячи неспроможність підготовки ІМІС у визначені терміни: «Відповідно до постанови ЦК КП України від 5 лютого 1964 р., по семи областях (Харківській, Київській, Полтавській, Одеській, Вінницькій, Львівській, Закарпатській) і м. Києву підготовка томів історії до друку мала бути закінчена в 1964 р. з тим, щоб забезпечити випуск їх у світ в 1965 р. Перевіркою встановлено, що лише редакційна колегія тому по Харківській області зможе завершити і здати до головної редакційної колегії роботу в грудні цього року, а інші томи не підготовлені» [56, арк. 7]. Однак терміни підготовки томів і назви «першочергових» із них було зазначено не у постанові, а саме в меморандумі А. Скаби, П. Тронька та О. Касименка: «Ми вважаємо за необхідне організувати видання 26-томної історії за графіком, з таким розрахунком, щоб до 1 жовтня 1964 р. були представлені для остаточного редагування і друку томи по Київській, Харківській, Одеській, Полтавській, Вінницькій, Львівській та Закарпатській областях. Томи по всіх інших областях будуть підготовлені у 1965 р.» [81, с. 174].

Такий стан справ, на думку Ю. Кондуфора – Г. Шевеля, виключав публікацію першочергових восьми томів 1965 р., що взагалі унеможливлювало своєчасний вихід усього двадцятишеститомника «до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, бо друкування їх можна буде розпочати лише після доведення рукописів до високого наукового та ідейно-політичного рівня» [56, арк. 8]. Відтак виникала, мовляв, необхідність перегляду питання про ІМІС. А вироблення пропозицій «про найбільш раціональну організацію цієї справи» пропонували доручити Головній редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», керівництву УРЕ й Інституту історії АН УРСР.

Утім, опоненти пропонували й власні задуми щодо подальшої долі проєкту, спрямовані не лише на істотне скорочення його обсягу, а й використання лише незначної частини вже зібраних й опрацьованих матеріалів.

Мало змінитися й спрямування ІМІС – замість історико-краєзнавчого воно мало стати економічно-географічним: «Більш доцільним було б підготувати і видати багатотомну (п'ять – сім томів) економіко-географічну енциклопедію міст і сіл Української РСР, в якій використати частину зібраних матеріалів, передбачивши висвітлення природних багатств, економіки республіки, а також дати історичні і економічні характеристики міст і визначних сіл, великих підприємств, передових колгоспів тощо» [56, арк. 8]. І насамкінець було запропоновано: «В зв'язку з тим, що в окремих випадках нариси про деякі міста і села підготовлені науковцями на належному науковому рівні, видавництву «Знання» можна було б випустити їх окремими брошурами в спеціальній серії «З історії міст і сіл України», а деякі зібрані матеріали використати в експозиціях краєзнавчих музеїв, при викладанні історії в школах» [56, арк. 8].

Додатково спонукав появу «ініціативи Ю. Кондуфора – Г. Шевеля» дворцевий переворот у Кремлі – 14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС змусив М. Хрущова зректися посади Першого секретаря ЦК КПРС й Голови РМ СРСР. За свідченням керівника проєкту ІМІС, Микита Сергійович був прихильником видання [106, с. 197]. З його усуненням від влади подальша робота над проєктом мала туманні перспективи: на зміну хрущовському «золотому десятиліттю» йшла доба брежнєвського «застою» й неосталінізму. З переміною курсу у Москві, ймовірно, слід було очікувати й корекції національної політики КПРС. Відтак і проєкт з історії українських міст і сіл сприймався вже справою не на часі.

Автори «Довідки про деякі питання щодо видання історії міст і сіл України на громадських засадах» порушили компартійну субординацію – спрямували її напряму Першому секретареві ЦК КПУ, не поставивши до відома свого безпосереднього керівника – секретаря ЦК з ідеології А. Скабу.

Виразно окресленої реакції «Першого» на цей по суті донос, принаймні поки що, не виявлено. Відомо лише, що 5 лютого 1964 р. під час розгляду другої постанови ЦК про ІМІС у обговоренні цього питання взяли участь Голова Ради Міністрів УРСР І. Казанець, заступник Голови РМ й голова

Головної редколегії проєкту П. Тронько, секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба й Перший секретар ЦК КП України П. Шелест, який підсумував розгляд цього питання й, безперечно, підтримав проєкт [81, с. 175].

Багато років по тому Петро Юхимович згадував, що «чимало займався проблемами цього видання» («Історії міст і сіл Української РСР»): «Ми обговорили та затвердили рішення про початок роботи над цією книгою – точніше, циклом книг – на засіданні Політбюро ЦК Компартії України. Очолив усе Петро Тронько, тогочасний заступник Голови Ради Міністрів України [...]. Захопився я краєзнавством чи ні, не знаю. Річ у тім, що ідея такої величезної всенародної енциклопедії народилася в мене давно [...] і, можна сказати, випадково. Я тоді працював ще першим секретарем Київського обкому партії. Якось довелося заночувати в одному селі – машина загрузла у болоті. І там у одного діда я знайшов велику дореволюційну ще книгу – докладний опис села, його історію, зроблений мудрим дияконом. Ось він описує село – таке-то воно було, так будувалося, стільки-то душ і окремих родин у ньому живе, стільки церков і стільки прихожан у кожній, хто тримає шинок і хто родом із козаків, хто чим займається – той пасічник, той швець, той шорник, той ремісник, той кравець, а той – просто п'яниця і нічого не вміє. А потім, уже значно коротше, пише дяк про всі навколишні села. Отака чудова книга була створена, і я подумав: чорт забирай, дяк зумів написати, а ми? [...]. Ні, думаю, за будь-яких обставин, та ми повинні таку працю створити – і не про одне село, а про багато. Тож почали розгортати справу [...]. Почалася велика і дуже копітка робота. А я потім неодноразово проводив спеціальні наради, де слухали краєзнавчі проблеми. На засіданні Політбюро ЦК Компартії України приймали й спеціальне рішення про підтримку цієї справи – ухвалили постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» » [...]» [93, с. 106].

П. Шелест, який на посаді першого секретаря Київського обкому партії перебував з 1957 р., з 1962 р. – секретаря, а з 2 липня 1963 р. – Першого секретаря ЦК КП України, і справді був причетний до ухвалення першої постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » від

29 травня 1962 р. Того дня під час засідання Президії ЦК КПУ в обговоренні питання взяли участь секретар ЦК з ідеології А. Скаба, секретар ЦК О. Іващенко, П. Шелест, Голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко й Перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний [43, арк. 14]. Однак це, як і вищезгаданий мемуарний фрагмент, усе ж таки не дає підстав вважати П. Шелеста ледь не ініціатором проєкту ІМІС. Ця ідея зародилася у Львові у другій половині 1950-х рр., в Інституті суспільних наук АН УРСР – у колі його директора акад. І. Крип'якевича, її підхопили у Києві – в академічному Інституті історії й Архівному управлінні при РМ УРСР [322]. Хоча, безперечно, П. Шелест був яскравим представником вищого компартійного істеблішменту республіки, який підтримував цю «низову» ініціативу.

20 січня 1965 р. один із помічників Першого секретаря ЦК КПУ адресував службову записку секретареві ЦК А. Скабі: «Тов. Шелест П. Ю. просить розглянути це питання і доповісти Ваші пропозиції» [56, арк. 2]. Відтак «пропозиції» Андрія Даниловича, одного з авторів вищезгаданого меморандуму про ІМІС від 1 лютого 1964 р., який, безперечно, не схвалював деструктивну ініціативу своїх підлеглих – Г. Шевеля та Ю. Кондуфора, схилили шальки терезів на користь проєкту ІМІС. 11 лютого 1965 р. апарат керівника республіканської ідеології зафіксував результат зустрічі А. Скаби з «Першим»: «Тов. Скаба А. Д. доповідав свої пропозиції по цьому питанню тов. Шелесту П. Ю. *Вирішено продовжити роботу над створенням історії міст і сіл України*» [56, арк. 1] (виділення наше. – О. Ч.).

На засіданні Головної редколегії ІМІС 4 березня 1965 р. Ю. Кондуфор, спостерігаючи реальне відтермінування написання, подання на розгляд текстів нарисів і їхню остаточну апробацію, що, зрештою, перекреслювало «планові терміни» виконання проєкту – до 50-річчя «Великого Жовтня» (1967), закликав врахувати реальний стан з підготовкою томів ІМІС, «легалізувавши» нові терміни виконання проєкту черговою постановою ЦК КП України: «Ми повинні увійти в Президію ЦК КП України з проханням перенести строки, які

були встановлені. І тому зараз прохання про встановлення нових строків – це серйозне прохання, і тому строки повинні бути визначені точно» [20, арк. 53].

4 квітня 1965 р. Головна редколегія ІМІС затвердила план-графік підготовки й публікації макета Харківського тому, який після завершення редагування 13 вересня 1965 р. рекомендували до публікації. На початку 1966 р. макет тому надрукували накладом у 800 прим. й розіслали на рецензування до обкомів КПУ, наукових установ соціогуманітарного спрямування, закладів вищої освіти та окремим ученим УРСР, Москви, Ленінграда, Білоруської РСР. 1 серпня 1966 р. Головна редколегія підбила підсумки обговорення й рецензування тому «Харківська область». 14 вересня його рекомендували до публікації [305, с. 55–57]. 3 лютого 1967 р. первісток проекту було підписано до друку. Вихід у світ тому «Харківська область», який невдовзі експонували на Всесвітній виставці «ЕКСПО-67» у Монреалі 1967 р., дістав схвальні відгуки і мав першочергове значення для активізації подальшої роботи над локальною історією в інших областях УРСР [305, с. 57]. У четвертому кварталі 1967 р. з'явився друком наступний том ІМІС – «Полтавська область».

Зрештою, завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ю. Кондуфор змушений був визнати, що не лише передбачений постановою ЦК КПУ від 29 травня 1962 р. п'ятирічний термін виконання республіканського проекту з історії міст і сіл («до 50-річчя Великого Жовтня») був нереалістичним, а й налагодження роботи Головної й обласних редколегій видання, пошук кваліфікованих авторів, добір й злагодження авторських колективів вимагали значних зусиль й знову ж таки часу. Це не враховували ініціатори видання, надміру покладаючись на мобілізаційні можливості компартійного апарату й адміністративний примус академічно-освітнянської номенклатури республіки.

У своїй черговій доповідній записці ЦК КП України «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» » (8 серпня 1967 р.) Ю. Кондуфор констатував, що ухвала ЦК від 29 травня 1962 р. «виконана тільки частково»: «У травні 1967 р. вийшов у світ перший том «Історії міст і сіл

Української РСР», присвячений Харківській області, друкується том «Полтавська область», закінчується науково-редакційна підготовка томів по Львівській і Луганській областях. Наближається до завершення підготовка рукописів томів по Дніпропетровській і Закарпатській областях та м. Києву» [151, арк. 81]. Отже, із запланованого двадцятишеститомника на момент «славного ювілею» було опубліковано наклад лише одного тому («Харківська область»), наклад другого («Полтавська область») був у друці, над двома томами завершували науково-редакційну роботу, над рештою томів все ще працювали обласні редакційні колегії й авторські колективи. До завершення видання залишалося ще сім років.

Крім суб'єктивних моментів, на які неодноразово й справедливо нарікав очільник відділу науки і культури ЦК, на відтермінування запланованого «вчасного» виконання проєкту істотно вплинули й об'єктивні чинники. Це змушений був визнати Ю. Кондуфор у вищезгаданій доповідній записці від 8 серпня 1967 р.: «Таке становище пояснюється, насамперед, тим, що *створення «Історії міст і сіл Української РСР» виявилось набагато складнішою справою, ніж це уявлялося спочатку.* Відсутність фундаментальної наукової бібліографії з історії України, складеної за тематично-географічним принципом, обмеженість книжкових фондів більшості обласних бібліотек через відсутність переважної частини дореволюційних і радянських видань періоду до Великої Вітчизняної війни, великі втрати під час німецько-фашистської окупації документальних матеріалів у ряді обласних архівів та інші – створили значні перешкоди на шляху роботи обласних редколегій і авторських колективів» [151, арк. 82] (виділення наше. – О. Ч.). Сукупність цих об'єктивних чинників, як і «серйозні недоліки, породжені незадовільною організацією роботи над цим виданням» [151, арк. 82], й сповільнили темпи виконання ювілейного проєкту.

Втім, з 1967 р. темпи публікації томів «Історії міст і сіл Української РСР» набули регулярний характер. Якщо 1967 р. було опубліковано два перших томи, то 1968 р. – 3; 1969 р. – 4; 1970 р. – 3; 1971 р. – 4; 1972 р. – 5; 1973 р. – 4.

Нарешті 1974 р. з'явився друком заключний том ІМІС – «Кримська область» – одразу у двох іпостасях: українській та російській.

### *Висновки до другого розділу.*

Проаналізовано емпіричні факти з історії суспільних настроїв доби «хрущовської відлиги», коли у фокусі зацікавлень громадськості опинилися й питання історії «малої батьківщини» – населених пунктів УРСР, її міст і сіл, що у поєднанні з ініціативою академічних істориків (акад. І. Крип'якевич, П. Гудзенко, Ф. Шевченко, почасти О. Касименко) та архівних високопосадовців (С. Пількевич, І. Бутич) покликала до життя проєкт багатотомного словника з історії населених пунктів республіки. Первісно цей задум презентували співробітники відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР як проєкт багатотомного історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України». Ініціативу відділу схвалила Учена рада Інституту історії 27 квітня 1960 р., доручивши дирекції установи звернутися до «директивних органів». Проте ця пропозиція не знайшла підтримки апарату ЦК КП України.

Вдруге це питання порушив керівник АУ при РМ УРСР С. Пількевич у листі до секретаря ЦК КПУ з ідеології А. Скаби від 24 лютого 1961 р. Останній санкціонував розгортання роботи над довідково-енциклопедичним виданням з локальної історії, не маючи ще навіть формального рішення ЦК КП України у цій справі. Почався «архівний етап» реалізації проєкту ІМІС.

29 травня 1962 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову про підготовку «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. Було утворено Головну редакційну колегію на чолі з заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньком. Проєкт мали завершити до кінця 1967 р. – 50-річчя «Великого Жовтня». Втім, цей термін виявився нереальним. Виконання проєкту поділяється на три етапи: організаційно-підготовчий (1962 р. – весна 1964 р.); наступний (весна 1964 р. – осінь 1967 р.) – написання історичних нарисів і

довідок, апробація й наукове редагування текстів; третій етап (1967 – початок 1974 рр.) – доопрацювання текстів й публікація томів ІМІС.

Проблеми, які виникли вже на першому етапі змусили корегувати організацію роботи й науково-методичний супровід видання. 1 лютого 1964 р. до ЦК КПУ спрямовано доповідну «Про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» за підписами секретаря ЦК А. Скаби, голови Головної редколегії ІМІС П. Тронька й директора Інституту історії АН УРСР О. Касименка. 5 лютого 1964 р. звернення розглянула Президія ЦК КПУ, ухваливши другу в історії проєкту ІМІС постанову ЦК.

Наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. здавалося, що процес підготовки видання безнадійно уповільнився, що потребувало чи переформатування, чи навіть припинення. 3 грудня 1964 р. завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевель та керівник відділу науки і культури ЦК Ю. Кондуфор адресували Першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту «Довідку про деякі питання щодо видання історії міст і сіл України на громадських засадах», наголошуючи затратність проєкту, неможливість його виконання до 1967 р., некваліфікований авторський склад тощо. Пропонували істотне скорочення обсягу видання й використання лише незначної частини зібраних й опрацьованих матеріалів. Замість історико-краєзнавчого проєкт ІМІС мав набути економічно-географічне спрямування.

Капітулянтську пропозицію Г. Шевеля – Ю. Кондуфора не підтримали секретарі ЦК КПУ А. Скаба та П. Шелест. Робота тривала. Згодом Ю. Кондуфор визнав, що первісний п'ятирічний термін виконання проєкту з історії міст і сіл був нереалістичним, оскільки налагодження роботи Головної й обласних редколегій видання, пошук кваліфікованих авторів, злагодження авторських колективів вимагали значних зусиль й знову ж таки часу. Цих обставин відверто не враховували ініціатори видання, надміру покладаючись на мобілізаційні можливості компартійного апарату й адміністративний примус академічно-освітнянської номенклатури республіки.

### РОЗДІЛ III

#### ПІДГОТОВКА ОКРЕМИХ ТОМІВ

##### *3.1. Первісток проєкту – том «Харківська область». Полтавський том ІМІС*

Згодом голова Головної редколегії обґрунтовував пріоритет Харківської області у проєкті ІМІС. За його словами, першим було вирішено видати том «Харківська область». І вибір цей, мовляв, був не випадковим. По-перше, «пролетарський Харків став центром зосередження відданих революції сил, опорним пунктом боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Україні» [305, с. 54]. У Харкові 11–12 (24–25) грудня 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який «проголосив Україну Республікою Рад» [305, с. 54].

Щоправда, у грудні 1991 р. учасник підготовки Львівського тому ІМІС Я. Дашкевич, коментуючи це «проголошення», ставив риторичні запитання, на які мав однозначні відповіді: «Чи харківський акт 25 грудня 1917 р. був волевиявленням українського народу, чи ні? Чи утворений згідно з цим актом харківський уряд мав мандат від українського народу на його затвердження, чи ні? Якщо ні, то чи не був цей уряд просто маріонетковим? Чи наступ червоних військ з Харкова на Лівобережну Україну, на Київ, на Південну Україну був проявом громадянської війни, яка розколола український народ на дві ворожі собі сили – тих, хто підтримували харківський уряд, і тих, що сприяли Центральній Раді? А якщо не було громадянської війни, то може був просто вияв агресії червоної Москви по відношенню до України?» [154, с. 97].

По суті йшлося про фальшиву подію, нелегітимне скликання, нелегітимне представництво (за наявності цілком легітимної Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради зі столицею у Києві) й нелегітимне проголошення більшовицької української квазідержавності – так званої Радянської України. Але вищезгадана аргументація про грудневе

уконституювання 1917 р. більшовицької адміністрації в Україні відповідала канонам радянської історіографії й поглядам самого керівника проєкту ІМІС.

По-друге, Харківська область територіально була найбільшою в УРСР. Не останню роль відіграла й та обставина, що у тогочасному Харкові концентрувалися поважні архівні та наукові інституції і відповідні людські ресурси: 25 ВНЗ, ЦДАЖР УРСР, філія ЦДІА УРСР, Харківський обласний державний архів, Партійний архів при Харківському обкомі КПУ, Наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка тощо.

На засіданні Головної редколегії 21 жовтня 1964 р. було визнано, що вже підготовлена переважна більшість нарисів до Харківського тому є доволі змістовною й має належний ідейно-теоретичний й науковий рівень. Після незначного доопрацювання їх можливо рекомендувати до обласного тому.

Було зазначено, що до первісного задуму щодо схеми регіонального тому довелося внести певні корективи. Голова обласної редколегії М. Сіроштан згадував, що на самому початку роботи планували підготувати невеликі нариси про всі населені пункти Харківщини – майже 2 тис. Але невдовзі з'ясувалося, що це буде надто громіздке видання. Тоді вирішили написати 62 нариси: про Харківську область, Харків (по 4 арк.), 25 – про райцентри, 35 – про найважливіші у господарському плані населені пункти (1 авт. арк.). До нарисів мали долучити 358 довідок: 25 – про райони, 333 – населені пункти й центри селищних і сільських рад. У кожному районі було створено комісію, яку очолював секретар РК КП України, й 364 робочі групи зі збирання й опрацювання матеріалів [33, арк. 63–64].

Загалом у збиранні матеріалів, написанні нарисів й довідок, обговоренні й рецензуванні, а також редагуванні текстів на Харківщині взяли участь понад 2 тис. осіб, з яких 120 виступили авторами текстів. Індивідуально написаних нарисів було лише 4, решту 58 писали по два – чотири автори [33, арк. 64].

Апробацію Харківського тому було доручено членам Головної редколегії ІМІС О. Касименку, С. Королівському та І. Слабєєву. До Харкова для надання

науково-методичної допомоги й усунення недоліків у роботі авторського колективу виїздили керівник проєкту П. Тронько та його заступник О. Касименко. В обкомі партії відбулася нарада з авторським колективом.

Задля апробації тому-первістка й засад усього проєкту було вирішено надрукувати том «Харківська область» у вигляді макета. На початку 1966 р. його опублікували накладом у 800 прим.

Оскільки постановою ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. на Інститут історії покладали забезпечення наукового й науково-методичного керівництва підготовкою багатотомника, 4 березня 1966 р. до голови Головної редколегії ІМІС звернувся директор установи К. Дубина. У його листі йшлося про те, що на виконання вищезгаданої ухвали ЦК Інститут історії розробив основні науково-методичні документи, покладені в основу видання, а спеціалізований відділ історії міст і сіл провадить велику наукову й методичну роботу з авторськими колективами та обласними редколегіями проєкту [67, арк. 1]. Через це Кузьма Кіндратович вважав за потрібне, аби під час видання томів «Історії міст і сіл Української РСР» на звороті титульних сторінок було зазначено: «Наукове і методичне керівництво виданням «Історія міст і сіл Української РСР» здійснює Інститут історії АН УРСР». Аналогічний напис, на його думку, слід було б зробити й у макеті Харківського тому [67, арк. 1].

На макет надійшло понад 110 відгуків. 1 серпня 1966 р. Головна редколегія ІМІС підбила підсумки його обговорення. Усі зауваження та побажання, висловлені у рецензіях на видання, систематизували й передали обласній редколегії для врахування під час підготовки видання до друку.

17 вересня 1966 р. до заступника Голови РМ УРСР П. Тронька звернувся заступник Міністра культури СРСР Іван Ілліч Цветков, він же директор Державних музеїв Московського Кремля. У листі московського чиновника йшлося: «У зв'язку з підготовкою на розгляд колегії Міністерства культури СРСР питання про народні музеї прошу Вашої вказівки вислати на нашу адресу два примірники макета тому «Харківська область» багатотомного видання «Історія міст і сіл України», оскільки робота щодо його створення стала

важливим чинником, який сприяє розвитку мережі народних музеїв» [2, арк. 28]. 24 вересня Управління справами РМ УРСР надіслало до Москви два примірники макета Харківського тому ІМІС [2, арк. 30].

Роботу над томом «Харківська область» було завершено у липні 1966 р. 21 січня 1967 р. у заключному слові на нараді з питань підготовки томів ІМІС, П. Тронько констатував: «Ми пройшли період становлення, придбали перший досвід і з великими труднощами доводимо Харківський том, і на черзі стоять томи інших областей і по м. Києву» [22, арк. 12] (виділення наше. – О. Ч.). З лютого Харківський том було підписано до друку [305, с. 57], а віддруковано у травні 1967 р. [176].

У грудні 1967 р. з'явився друком наступний том ІМІС – «Полтавська область» [177].

Попри позитивні відгуки у Канаді, первісток проєкту мав певні недоліки, органічно притаманні офіційній радянській історіографії з її лакуванням радянської дійсності й презентуванням назагал її парадної частини, замовчуванням, а то й ледь завуальованим (чи відвертим) фальшуванням неvigідних для керівництва СРСР/УРСР сторінок минулого. Недоліки проєкту зауважували вже у першій закритій рецензії на два перших видання ІМІС – томи щодо Харківської та Полтавської областей. Водночас не піддавали критиці ідеологію багатотомника, зорієнтованого на прославлення радянської доби історії республіки. Йшлося насамперед про недосконалість презентування «славного радянського п'ятдесятиріччя» й редакційно-текстологічні огріхи текстів окремих нарисів і довідок.

Так, 10 квітня 1968 р. з доповідною запискою до П. Тронька звернувся голова Комітету по пресі при РМ УРСР М. Білогуров [4, арк. 189–197]. Занепокоєння чиновника, члена Головної редколегії ІМІС з жовтня 1967 р., викликали обсяги й ілюстративний ряд перших опублікованих томів: «Шановний Петре Тимофійовичу! На одному з засідань редакційної колегії «Історії міст і сіл УРСР» порушувалось питання про необхідність скорочення обсягу томів цього видання. В першу чергу малося на увазі скорочення

кількості фотографій, значна частина яких не має ні історичної, ні мистецької цінності, про скорочення текстового матеріалу, в якому чимало дрібних, другорядних фактів, злива цифр, які нічого не дають читачеві» [4, арк. 189].

Критичному перегляду було піддано томи щодо Харківської та Полтавської областей. Висновки були категоричними: «Навіть вибірковий аналіз [...] підтверджує думку про те, що є нагальна потреба поставити жорстокі вимоги до авторських колективів, редакції щодо відбору матеріалу, встановити граничні обсяги видань, рішуче обірвати нерозважливу гонитву за кількістю фотографій, відкидаючи ті з них, які тільки знижують наукову, ідейну і, особливо, естетичну цінність видання, розрахованого на багато років і поколінь» [4, арк. 189]. Насамкінець Микола Кіндратович наголошував: «З досвіду томів, що вже вийшли, сам собою напрошується висновок про необхідність скорочення у наступних виданнях кількості ілюстрацій принаймні наполовину, а тексту – на чверть або п'яту частину.

Передбачаю заперечення: з інших областей скажуть – полтавчанам можна, а нам ні? Та йдеться ж не про розподіл автором – спорту, а про поліпшення видань!

Просив би Вас ознайомити членів Головної редакції з цими міркуваннями та довідкою, що до цього додається» [4, арк. 189].

Харківський том містив 470 ілюстрацій, принаймні частина з яких, як було зауважено у вищезгаданій довідці Комітету по пресі, «за своїм змістом не несе майже ніякого смислового навантаження, необхідного для підкріплення текстового матеріалу» [4, арк. 190]. Так, на с. 147 містилося фото «Автобусна станція в м. Балаклії»: «На ньому зображено (до того ж невдало) фасад станції, один автобус і люди, деякі з яких у непривабливих позах» [4, арк. 190]. Прикро вражала нарочитість окремих фото. Так, знімок на с. 715 презентував «Молотьбу в с. Сеньковому в 1930 р.». Утім, власне молотьби не було показано: «Стоять люди і позують фотографові». Аналогічний вигляд мали й фото на с. 354, 367, 427, 575, 615, 715, 846 та ін. [4, арк. 191]. Подекуди знімки було розташовано у тексті невдало. Так, на с. 491 подавали одне під одним три

фото: «Вивезення добрив на поля колгоспу «Жовтнева перемога»»; «Чехословацька делегація на чолі з Людвиком Свободою в музеї радянсько-чехословацької дружби у с. Соколовому» й «Хлібом-сіллю зустрічали жителі с. Соколового чехословацьку делегацію, очолювану Богумиром Ломським». Отже, перший знімок випадав з контексту і був відверто зайвим [4, арк. 192].

Чимало сторінок Харківського тому перенасичували дрібні деталі, наприклад: «До реформи у Змієві щороку збиралося три ярмарки. На початку XIX ст. їх уже було чотири. Постійно діяли 15 крамниць, три винні льохи і три заїжджі двори» (с. 452); «Колгоспники мають радіоприймачі, телевізори, понад 300 велосипедів, 30 мотоциклів, 6 легкових автомобілів» (с. 618) тощо [4, арк. 193]. На думку рецензентів, дрібний фактаж перевантажував й с. 387, 415, 458, 468, 501, 565, 602, 632, 644, 652–653, 748, 750, 816, 827 та ін. [4, арк. 193–194]. Зауважували й надмір у томі «цифрового матеріалу, великої кількості прізвищ, що значно утруднює читання»: 44 цифри (с. 207); 53 цифри (с. 258); 60 цифр (с. 295) та ін. [4, арк. 194].

Аналогічні зауваження наведено й щодо тому «Полтавська область» (обсяг 114 друк. арк.; 570 ілюстрацій). Й у ньому рецензенти знайшли окремі невиразні ілюстрації, невідповідність зображенням підтекстовок до фото (с. 119, 206, 236, 362, 405, 422, 540 та ін.). Так, наприклад, с. Ждани на знімку (с. 591) «представляли» – «стадо корів на передньому плані, калюжа і один – два будинки вдалині». Викликали здивування стороннього спостерігача й «зібрані докупи колгоспниці на фото на с. 787»: «Це штучне фото аж ніяк не свідчить про те, що це – підготовка м'яти для здачі державі» [4, арк. 195]. Окремі сторінки видання перенасичували дрібні факти (с. 781–782, 818, 820, 832, 837, 845 та ін.) [4, арк. 196].

Завершувалася рецензійна довідка побажанням: під час підготовки чергових томів ІМІС враховувати вищенаведені зауваження і через «скорочення текстового і фотоілюстрованого [фотоілюстративного] матеріалу значно скоротити обсяги цих видань» [4, арк. 197].

Лист М. Білогурова та довідку Комітету по пресі про томи «Харківська область» та «Полтавська область» Головна редколегія ІМІС розглянула 15 липня 1968 р. (прот. № 15). Заслухавши інформацію О. Касименка, присутні зазначили слушність порушених питань щодо недоліків томів, зокрема переобтяженості видань фотоілюстраціями й цифровим матеріалом, а також необхідності певного скорочення обсягу наступних томів [23, арк. 22]. Відтак визнали за необхідне вищезгадані документи надіслати обласним редколегіям ІМІС, профільній редакції УРЕ та відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР для керівництва у роботі. Обласні редколегії й редакцію ІМІС УРЕ зобов'язували «значно поліпшити добір фотоілюстрацій та скоротити їх кількість в середньому до 350–400 фото в кожному томі»; авторам й обласним редколегіям «пропонувалося» істотно скоротити другорядний текстовий матеріал та «уникати зайвого багатослів'я». Обласні редколегії й профільна редакція УРЕ мали зменшити попередньо визначений обсяг томів, що готували до видання, пересічно на 10 % й надалі суворо дотримуватися встановлених обсягів для нарисів й довідок [23, арк. 22–23].

Однак прикращі з вимогливим рецензуванням вже по виході перших томів ІМІС для окремих обласних редколегій на цьому не закінчилися. Принаймні, для книги «Полтавська область».

Восени 1969 р. група наукових працівників проаналізувала науковий та «ідейно-теоретичний» рівень томів ІМІС щодо Полтавської (1967) та Львівської (1968) [180] областей. До рецензування залучили фахівців із історії, археології, літературознавства, мистецтвознавства, мовознавства, працівників Центральних державних історичних архівів УРСР у Києві та Львові, державних і партійних архівів Полтавської та Львівської областей, Державної історичної бібліотеки УРСР й чільних бібліографів-краєзнавців.

Усі рецензенти одноставно зазначили важливість й корисність багатотомника з локальної історії, «велике пізнавальне і виховне значення цієї праці» [11, арк. 3]. Наголошували, що в обох томах правильно й назагал достатньо повно презентовано всі періоди й найважливіші явища та процеси в

історії міст і сіл цих регіонів. Більшість нарисів з історії населених пунктів цих областей написано на широкій джерельній основі з використанням архівних та опублікованих документів, статистики, наукової літератури, періодики [11, арк. 3–4]. Водночас в обох книгах «виявилось чимало суттєвих недоробок і упущень» [11, арк. 4].

До найістотніших недоліків експерти віднесли недостатнє використання архівних джерел. Так, у томі «Полтавська область» (голова редколегії – І. Буланій) «чимало цінних відомостей, що їх містять документи Центрального державного історичного архіву УРСР [у Києві] залишилися неопрацьованими або опрацьованими зовсім мало» [11, арк. 4]. Зауважували, що лише в окремих нарисах тому було використано такі важливі матеріали ЦДІА УРСР у м. Києві, як фонди Генеральної військової канцелярії (1656–1765 рр.), Другої Малоросійської колегії (1764–1786), Генерального опису Лівобережної України (1765–1769), канцелярії гетьмана К. Розумовського (1750–1764), Київського намісницького правління (1781–1796), Управління Київського учбового округу (1832–1919), Споживчого товариства Півдня Росії (1912–1920), Канцелярії Харківського тимчасового генерал-губернатора (1878–1882) тощо [11, арк. 4].

До того ж автори Полтавського тому цілковито проігнорували такі архівні матеріали ЦДІА УРСР у Києві, як фонди першої Малоросійської колегії (1722–1727), Генерального військового суду (1708–1786), Київської духовної консисторії (1700–1919), Канцелярії Малоросійського генерал-губернатора (1765–1796), Харківського військово-окружного суду (1869–1888), особистого фонду відомого дослідника історії Полтавщини Івана Францовича Павловського (1851–1922) [11, арк. 4–5].

Великі втрати документальних джерел у воєнні роки вимагали від редколегії й авторів Полтавського тому використання опублікованих документів, статистики, наукової літератури, періодики. Однак цього повною мірою не було зроблено. Не було використано й ту літературу, що було розписано й внесено до бібліографічної краєзнавчої картотеки Державної історичної бібліотеки УРСР [11, арк. 5].

Окремі автори неуважно поставилися до використання літературних, архівних та інших джерел, припустилися довільного трактування документів, дописування від себе відомостей, яких нема у джерелах, некоректних посилань. Сталося це, вважали експерти, внаслідок хиб у роботі обласної редколегії, яка на завершальній стадії роботи над Полтавським томом не приділила належної уваги верифікації джерельної бази нарисів, не залучила до цього архіви й бібліотеки. Тому, наприклад, у томі «Полтавська область» виявили 52 невірних посилання лише на справи обласного державного архіву. Із 110-ти посилань на документи партійного архіву області понад 20 мали неточності або щодо змісту документа, або вихідних даних. Були непоодинокі випадки перекручування використаних джерел з фондів ЦДІА УРСР у м. Київ [11, арк. 7].

Суттєві прогалини побачили рецензенти у висвітленні історії міст і сіл Полтавщини доби феодалізму й капіталізму, зокрема, у нарисах бракувало конкретних відомостей про склад населення, його заняття, соціальне та національне гноблення, класову боротьбу, самі населені пункти, слабо висвітлено культурні й освітні питання [11, арк. 10]. Претензії висловлювали й щодо якості довідок про селища міського типу й села – центри селищних і сільських рад через обмаль у них історичних відомостей про час виникнення чи першої згадки про населений пункт, зміну назви й найважливіші події, пов'язані з ним. Більшість довідок надавали лише одноманітну цифрову інформацію про економіку, медичні, освітні й культурно-освітні заклади. Значні недоробки мав ілюстративний матеріал: забагато було одноманітних й технічно недосконалих фото, підтекстовки до окремих знімків були невдалими, а у поодиноких випадках хибно інтерпретували зміст ілюстрацій [11, арк. 11].

Підсумки рецензування томів ІМІС щодо Полтавської та Львівської областей Головна редколегія проєкту розглянула 10 листопада 1969 р. (прот. № 20). Зведені матеріали рецензування вирішили надіслати редакційним колегіям томів, підготовку яких завершували, відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, редакції ІМІС Головної редакції УРЕ, а також – обласним редколегіям двох томів, що було відреценовано. Згадані організації мали

довести матеріали закритого рецензування до відома членів обласних редколегій, авторів, наукових співробітників й редакторів, а відтак вжити заходів для запобігання виявленим недолікам, забезпечивши «високий ідейно-теоретичний та науковий рівень наступних томів «Історії міст і сіл Української РСР»» [25, арк. 50].

Поряд із внутрішніми, «закритими» рецензіями на вихід перших томів видання, до Головної та обласних редколегій ІМІС надходило багато листів від зацікавлених читачів. Серед останніх було чимало свідків подій в Україні 1920-х –1950-х рр. Цим активним дописувачам не бракувало власної оцінки подій, іноді досить суб'єктивної. Жваво обговорювалася презентація у томах ІМІС подій т.зв. «Великої Вітчизняної війни», свідки й учасники якої не лише ще добре пам'ятали події цієї доби, а й активно їх обговорювали (назагал не виходячи за межі дозволеного радянською цензурою).

Так, наприклад, 2 листопада 1968 р. до Головної редколегії проекту звернувся генерал-майор військ зв'язку у відставці Д. Макаренко, мешканець Харкова, який зауважив, на його думку, низку хиб у Харківському томі ІМІС [25, арк. 17–21]. «Шановний Петре Тимофійовичу! – починалося його звернення. – Під час вивчення військових подій Великої Вітчизняної війни на Харківщині, що їх описано у томі «Харківська область» видання «Історія міст і сіл УРСР», мною виявлено понад 20 прикрих помилок й неправильного висвітлення цих подій. Вважаю своїм обов'язком вказати на деякі з них і цим, хоча б незначною мірою, надати допомогу редакційній колегії уникнути цього у наступних томах» [25, арк. 17].

Зокрема, на с. 50 Харківського тому було перераховано дивізії РСЧА, що відзначилися під час здобуття Харкова: «На відзначення цієї важливої перемоги 89-й Гвардійській стрілецькій Білгородській, 252, 84, 299, 116, 183, 15 Гвардійським, 28-й Гвардійській, 93-й Гвардійській стрілецьким дивізіям, які особливо відзначилися у боях за місто, було присвоєне найменування «харківських»» [176, с. 50]. Дмитро Григорович зауважував, що з тексту неможливо збагнути, які ж дивізії були гвардійськими, а які – лише

стрілецькими (СД). Крім того, мовляв, згадували лише 9 дивізій, однак відзначилися у боях за місто 10 дивізій: пропустили 375 стрілецьку дивізію й не зазначили, що з числа цих десяти 252-га СД, яка найбільше відзначилася під час здобуття Харкова, крім найменування Харківською, її нагородили ще й орденом Бойового Червоного прапора [25, арк. 17].

На с. 338–339 йшлося про частини 303-ї СД під командуванням полковника К. Федоровського, які 3 лютого 1943 р. визволили більшу частину с. Великий Бурлук [176, с. 338–339]. Генерала не влаштовував невиразний опис бою за Великий Бурлук й ст. Приколотне. До того ж, за його відомостями, 303-я СД у лютому 1943 р. діяла на Курському напрямку й не могла брати участь у боях за Великий Бурлук – Приколотне у тому ж лютому. Натомість ці бої провадили 3-тя танкова армія Воронежського фронту й 48-а гвардійська та 180-та СД [25, арк. 17–18]. Рецензент був невдоволений й описом боїв за м. Люботин у жовтні 1941 р. й особливо – лютому – березні 1943 р. [176, с. 857–858], оскільки тут вже варто було б згадати про бойові дії 303-ї СД, яку блискавично перекинули з-під Курська, й на початку березня 1943 р. вона взяла участь в оборонних боях на ділянці Люботин – Буди [25, арк. 18–19]. Далі були докладні уточнення й дрібніші зауваження. Так, Д. Макаренко вважав помилковим твердження, що 1 лютого 1943 р. «радянські війська вступили на вулиці Харкова» [176, с. 122]: «Відомо, що уперше Харків був визволений від фашистських загарбників 15 лютого 1943 р.» [25, арк. 20].

Перерахування всіх виявлених помилок й неправильного висвітлення окремих епізодів становило би великий список, але й вищезгаданого цілком достатньо, на думку генерала, на підтвердження поверхнево-безвідповідального ставлення деяких авторів, які висвітлювали воєнні події, до свого наукового й громадянського обов'язку. Вони, мовляв, зловжили довірою редакції й «завдали великої шкоди авторитету й якості такої фундаментальної праці, як «Історія міст і сіл Української РСР», по допомогу й авторитет якого звертатимуться історики, юні слідопити й комсомольці, які здійснюють походи по місцях революційної, бойової та трудової слави» [25, арк. 21].

Було зроблено у листі й персональний закид на адресу земляка-експерта: «Слід серйозно дорікнути за помилки й неправильне висвітлення деяких воєнних подій у томі «Харківська область» члену редакційної колегії тому, військовому спеціалісту Голикову С. З. [96–98; 143]\*, який не виявив належної відповідальності щодо своїх обов’язків, вимогливості до авторів й ретельності у редагуванні матеріалу» [25, арк. 21]. Щоправда, кілька років до цього Сергій Зиновійович, очевидно, перебував у «кращій формі» й виявляв «належну відповідальність», коли очолював редакційну колегію збірки мемуарів «В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны», де серед інших було вміщено й спогади самого Д. Макаренка [104].

Про неправильне висвітлення воєнних подій й помилки останній повідомив у листі керівника редколегії Харківського тому М. Сіроштана та мав з ним особисту розмову: «Микола Антонович пожалкував, але виправити ці помилки й неправильні тлумачення [було] вже неможливо. Усе це мені зрозуміло, і я просив тов. Сіроштана повідомити у ті місця, про які йдеться, що у томі наявні помилки й неточності, оскільки для інших місць це не особливо помітно й не має великого значення, але у такі місця, як Валки, Золочів та інші необхідно повідомити. Тов. Сіроштан обіцяв це зробити» [25, арк. 21].

Насамкінець генерал-майор наголошував, що написав листа, аби попередити подібні помилки у наступних томах ІМІС, яких надруковано наразі лише шість, а має вийти ще понад двадцять: «Прошу мене зрозуміти, що я не мав за мету у цьому листі будь-кого критикувати. Моя єдина мета – допомогти редакційній колегії уникнути помилок у висвітленні справжньої історії тих

---

\* *Голиков Сергій Зиновійович* (30.09.1911 – 24.12.1998) – історик КПРС; д-р іст. наук (1961), проф. (1962), заслужений діяч науки і техніки УРСР (1979). Лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1970 р. як один з авторів тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)». Закінчив Московський пед. ін-т (1940), ВПШ при ЦК ВКП(б) (1941). Учасник Другої світової війни. 1945–1953 рр. – викладач історії КПРС Військового пед. ін-ту Радянської армії (Московська обл.); 1953–1972 рр. – начальник каф. історії КПРС і партійно-політ. роботи Військової інженерної радіотехнічної академії ППО ім. Говорова (Харків); генерал-майор; 1972–1978 рр. – зав. каф. історії КПРС, 1983–1991 рр. – професор цієї ж кафедри Харківського політехнічного ін-ту; 1978–1983 рр. – Харківського ін-ту інженерів залізничного транспорту.

подій, що їх учасником я особисто був і документи про які я вивчав, працюючи над деякими військовими питаннями» [25, арк. 21].

Питання про лист Д. Макаренка було винесено на засідання Головної редколегії ІМІС 29 листопада 1968 р. (прот. № 17). Ухвалили надіслати його редакційній колегії Харківського тому, зобов'язавши її керівника М. Сіроштана перевірити факти хибного висвітлення подій Другої світової війни на Харківщині в обласному томі й про наслідки розгляду інформувати Головну редколегію до 20 грудня 1968 р. [23, арк. 78].

Відповідь обласна редколегія надіслала до Києва лише 31 грудня 1968 р. У ній йшлося про «ретельну перевірку зауважень тов. Макаренка», які, мовляв, поділялися на справедливі, такі, що не відповідають дійсності, та побажання. М. Сіроштан погоджувався, що таки «загубили» 375 СД серед десяти з'єднань, яким було присвоєно найменування «харківських»; підтверджував, що Харків уперше РСЧА здобула таки 16 лютого 1943 р., закинувши рецензенту, що й він помилився, зазначивши цією датою 15 лютого. Помилки, мовляв, трапилися внаслідок «недогляду автором кінцевої верстки» й через те, що «важко було виправити їх, коли був надрукований увесь тираж» [23, арк. 78]. Такими, що не відповідають дійсності визнавали зауваження щодо дат здобуття Золочева, Дергачів, другої окупації Люботина: «Вони у книзі подані правильно. Автори й редколегія тому [...] керувалися уточненими даними, поданими у книзі «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», опублікованій у Києві 1963 р. [89]. Тов. Макаренко ґрунтує свої твердження на зведеннях Совінформбюро, які, як відомо, не завжди точно повідомляли дати звільнення населених пунктів» [25, арк. 23].

Суперечливими визнавали два факти – участь 303 СД у визволенні Великого Бурлука й дату здобуття Золочева. Оскільки бої в окремих населених пунктах тривали декілька днів, тому одні зведення датою визволення подавали часткове опанування РСЧА населеного пункту, інші – завершення боїв. Стосовно суперечливої участі/неучасті частин 303 СД у боях на території Харківщини наприкінці лютого 1943 р. пропонували врахувати неодноразове

перекидання багатьох частин і з'єднань з армії в армію та ймовірність участі цієї дивізії у боях у північно-східній частині області, що ще потребувало уточнення [25, арк. 23].

Насамкінець Микола Антонович писав: «Побажання тов. Макаренка щодо ширшого показу бойових дій частин і з'єднань та змалювання героїзму окремих воїнів заслуговують на увагу. Але цього не дозволить зробити обсяг тому. Більше того, слід враховувати, що видання «Харківська область» присвячене усій історії населених пунктів й навряд чи доцільно збільшувати том за рахунок Великої Вітчизняної війни» [25, арк. 24].

25 березня 1969 р. (прот. № 18) Головна редколегія знову повернулася до звернення генерал-майора у відставці. Доповідали І. Слабеев та М. Петухов. Було визнано, що «помилки і упущення у висвітленні воєнних подій Великої Вітчизняної війни на Харківщині» в обласному томі дійсно були. Сталося це внаслідок того, що деякі автори «неглибоко вивчили першоджерела з історії Великої Вітчизняної війни, зокрема документи Архіву Міністерства оборони СРСР, а обласна редколегія (голова редколегії тов. Сіроштан М. А.) не приділила належної уваги перевірці фактичного матеріалу, що його вміщено у нарисах» [25, арк. 4].

Ухвалили копії листа Д. Макаренка та пояснень редколегії тому надіслати всім обласним редколегіям, профільній редакції УРЕ та відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР, зажадавши від них «старанніше перевіряти фактичний матеріал [...], звертаючи особливу увагу на вірогідність фактів, точність хронології викладу, правильність написання імен, номерів військових частин та ін.» [25, арк. 5]. Обласні редколегії під час написання розділів із змалюванням подій 1917–1920 й 1941–1945 рр., а також перевірки фактів і прізвищ цього періоду зобов'язали «широко залучати» членів військово-історичних товариств при окружних будинках офіцерів, ветеранів Радянської армії та Воєнно-Морського флоту, а також викладачів військових академій і училищ. Рекомендували запровадити у редколегіях томів позаштатну посаду консультанта з питань військової історії [25, арк. 5].

### ***3.2. Постанови ЦК КПУ 1967 р. про видання енциклопедичної літератури у республіці та їхній вплив на проєкт ІМІС.***

З нагоди завершення 1965 р. видання сімнадцятитомної УРЕ й визначенням перспектив республіканських енциклопедичних проєктів 28 грудня 1965 р. ухвалено постанову ЦК КП України «Про завершення видання «Української Радянської Енциклопедії»». Там із урахуванням здобутого позитивного досвіду й «зростаючого попиту на енциклопедичну літературу», декретували перспективний план таких видань. Так, передбачили підготовку «Енциклопедії народного господарства УРСР», «Української сільськогосподарської енциклопедії», «Енциклопедії кібернетики» й чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ) [123]. Рішення зобов'язувало Президію АН УРСР, Міністерство сільського господарства УРСР й Комітет по пресі при РМ УРСР спільно з Головною редакцією УРЕ щодо кожного запроєктованого енциклопедичного видання «підготувати й подати на розгляд ЦК КП України проспект, обсяг, строки видання, тираж та економічні показники» [47, арк. 22; 123, с. 171].

Апарату ЦК КП України знадобився тривалий час, аби узагальнити пропозиції академічних установ, Міністерства сільського господарства, Державного комітету по пресі й Головної редакції УРЕ. Лише 31 жовтня 1966 р. ЦК КПУ було адресовано доповідну записку «Про підготовку і видання нових енциклопедій в республіці» за підписами секретаря ЦК А. Скаби та заввідділу науки і культури ЦК Ю. Кондуфора [49, арк. 99–104]. Попри те, що у центрі її уваги були чотири республіканські галузеві енциклопедії, які ще мали виконувати, а підготовка багатотомної ІМІС тривала п'ятий рік поспіль, але й цьому проєкту знайшлося місце у доповідній. Щоправда, у переліку видань, підготовка яких вже «завершується».

У третьому пункті меморандуму безпосередньо йшлося про ІМІС, насамперед науково-методичні й науково-організаційні засади його виконання. Автори пропонували зосередити всю роботу з підготовки й видання

багатотомника в одній установі – Головній редакції УРЕ АН УРСР. Останній пропонували підпорядкувати профільний відділ Інституту історії АН УРСР. Науково-методичне керівництво проєктом пропонували покласти на Головну редколегію ІМІС [49, арк. 103].

Відповідні зміни у науково-організаційному забезпеченні ІМІС, запропоновані цією доповідною, увійшли п'ятим пунктом до проєкту постанови ЦК КПУ «Про підготовку і видання нових енциклопедій у республіці». У проєкті рішення про ІМІС йшлося: «На зміну постанови ЦК КП України від 7 лютого 1964 р. покласти відповідальність за підготовку і видання «Історії міст і сіл Української РСР» на Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії АН УРСР. З метою зосередження всієї роботи по підготовці вказаного видання в Головній редакції УРЕ підпорядкувати їй відділ історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР з прикомандированими до нього науковими працівниками (всього 14 чол.). Науково-методичне керівництво підготовкою «Історії міст і сіл Української РСР» покласти на Головну редакцію [редколегію] цього видання, затверджену постановами ЦК КП України від 29 травня 1962 р. та 7 лютого 1964 р.» [49, арк. 98].

4 листопада 1966 р. проєкт рішення ЦК «Про підготовку і видання нових енциклопедій у республіці» внесли до порядку денного засідання Політбюро ЦК КПУ. Доповідав із цього питання завідувач відділу науки і культури ЦК Ю. Кондурфор. У обговоренні виступили троє членів Політбюро: секретар ЦК КПУ В. Дрозденко, голова РМ УРСР В. Щербицький й перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Розгляд питання перенесли, доручивши А. Скабі, П. Троньку, Б. Патону, головному редактору Головної редакції УРЕ М. Бажану й Ю. Кондурфору «додатково вивчити це питання і пропозиції подати ЦК КП України» [48, арк. 16].

18 лютого 1967 р. Політбюро ЦК КП України нарешті затвердило постанову ЦК КПУ «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці». В обговоренні виступило лише двоє осіб – секретар ЦК з ідеології А. Скаба й Перший секретар ЦК П. Шелест [50, арк. 97]. Щодо проєкту ІМІС в

ухвалі ЦК КПУ з деякими нюансами зафіксували попередні пропозиції апарату ЦК й Президії АН УРСР: 1) на зміну постанови ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. загальне керівництво підготовкою ІМІС покладали на Головну редколегію видання; 2) публікацію всіх томів проєкту мала здійснити Головна редакція УРЕ; 3) задля концентрації всієї роботи з підготовки й видання ІМІС у Головній редакції УРЕ останній підпорядковували відділ історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР [50, арк. 98–99].

Отже, якщо постанова Президії ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. зафіксувала «три центри влади» у справі підготовки «Історії міст і сіл Української РСР»: 1) загальне керівництво – Головна редколегія; 2) наукове й науково-методичне керівництво – Інститут історії АН УРСР; 3) видання – Головна редакція УРЕ, то ухвала Політбюро ЦК КПУ від 18 лютого 1967 р. фактично позбавила Інститут історії права вирішального голосу у виконанні проєкту, підпорядкувавши відділ ІМІС установи Головній редакції УРЕ й відібравши у Інституту історії функцію науково-методичного забезпечення проєкту. Науково-методичне керівництво мала відтоді забезпечувати Головна редколегія ІМІС.

Отже, підготовку декретованих грудневим рішенням ЦК КП України 1965 р. енциклопедій здійснювали згідно з постановою ЦК КПУ від 18 лютого 1967 р. «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці». Аби надати законної сили компартійній ухвалі, слід було «провести» її у «радянському порядку». 7 травня 1967 р. було підписано постанову Ради Міністрів УРСР № 289 «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури та «Історії міст і сіл Української РСР» », у першому пункті якої зазначено: «Покласти на Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР наукову підготовку і видання: «Радянської енциклопедії історії України» у чотирьох томах (вихід у світ у 1968–1971 рр.), «Енциклопедії народного господарства УРСР» у чотирьох томах (вихід у світ у 1968–1971 рр.), «Української сільськогосподарської енциклопедії» у трьох томах (вихід у світ у 1968–1970 рр.), «Енциклопедії кібернетики» в одному томі, українською і російською мовами (вихід у світ у 1970 р.), *«Історії міст і сіл Української*

*РСР» у 26 томах (видавати щороку в середньому 4 – 5 томів)» [3, арк. 78] (виділення наше. – О. Ч.).*

Відповідно до другого – четвертого пунктів постанови РМ № 289, Президія АН УРСР мала відкоригувати структуру Головної редакції УРЕ й затвердити Положення про неї; Комітет по пресі при РМ УРСР мав забезпечувати усі видання Головної редакції УРЕ необхідною поліграфічною базою, папером та іншими матеріалами, а також пильнувати терміни випуску видань; Міністерство фінансів УРСР – щорічно передбачати у республіканському бюджеті належний рівень державної дотації Головній редакції УРЕ на покриття витрат із видання енциклопедичної літератури та «Історії міст і сіл Української РСР» [3, арк. 78–79].

Отже, згідно з компартійним та урядовим рішеннями у підготовку проєкту ІМІС внесли вищезгадані науково-методичні й науково-організаційні зміни.

На нашу думку, постанова ЦК КПУ «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці» від 18 лютого 1967 р. стосовно виконання проєкту ІМІС була хибним кроком, оскільки науково-методичного супроводу видання позбавляли найбільш компетентну ланку – профільний відділ історії міст і сіл академічної установи. Головна ж редколегія ІМІС, яка набувала функцій науково-методичного керівництва, найбільш придатною була лише для загального керівництва проєктом.

Восени 1967 р. було ухвалено ще одне рішення ЦК КПУ стосовно підготовки ІМІС – вже третє поспіль рішення компартійної верхівки республіки того року в енциклопедичній справі: 18 лютого 1967 р. – ЦК КПУ; 7 травня – Рада Міністрів УРСР; 18 жовтня 1967 р. – знову ЦК КПУ. Мотивацію останнього з цих рішень зрозуміло: наближалось 50-ліття більшовицького перевороту у Петрограді, а саме до цього ювілею, за первісним задумом, планували завершити видання ІМІС. Отже, слід було проаналізувати поточний стан справ з виконанням проєкту, підвести підсумки й накреслити черговий план заходів.

8 серпня 1967 р. завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ю. Кондуфор підписав чергову доповідну записку «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» » [51, арк. 80–86], виступивши у ній у звичному для себе амплу ревізора-опонента ІМІС. Документ розпочинався трафаретним вступом: «Відділ науки і культури ЦК КП України вивчив питання про стан підготовки і видання в республіці 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» і вважає за необхідне доповісти ЦК КП України слідує» [51, арк. 80]. Було наголошено на проведеній «значній роботі», що її виконують обласні редколегії, а у містах і районах – міські і районні комісії. До збирання матеріалів й написання нарисів з історії усіх 379 міст та близько 1 500 найбільш значних селищ міського типу й сіл УРСР, а також майже 10 тис. довідок про населені пункти, центри селищних і сільських рад, було залучено широкий громадський актив, кістяк якого становили вчителі, професорсько-викладацький склад вищої школи, працівники партійних, радянських, наукових й культосвітніх установ, любителі-краєзнавці [51, арк. 80].

Ю. Кондуфор констатував, що науково-редакційну підготовку й публікацію усіх томів ІМІС доручено Головній редакції УРЕ АН УРСР та її профільній редакції «Історії міст і сіл Української РСР» зі штатом у 25 працівників. Відділ історії міст і сіл Інституту історії забезпечував науково-методичний супровід діяльності обласних редколегій та авторських колективів [51, арк. 81]. Було підбито проміжні підсумки понад п'ятирічної роботи виконання проєкту: «У травні 1967 р. вийшов у світ перший том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Харківській області, друкується том «Полтавська область», закінчується науково-редакційна підготовка томів по Львівській і Луганській областях. Наближається до завершення підготовка рукописів томів по Дніпропетровській і Закарпатській областях та м. Києву» [51, арк. 81]. Стверджувалося, що виконання проєкту сприяло посиленню загального інтересу до вивчення історії рідного краю, зріс попит на історичні видання, посилювався краєзнавчий рух. Позитивні зрушення у масовій свідомості давали ширші можливості партійно-пропагандистській роботі.

Однак на цьому й вичерпувалися позитивні моменти доповідної. Далі Ю. Кондуфор звично констатував значні недоліки у виконанні проєкту – насамперед незадовільні темпи підготовки обласних томів: «Постанова ЦК КП України від 29 травня 1962 р., яка передбачала підготовку і видання «Історії міст і сіл Української РСР» до 50-річчя Великого Жовтня, виконана тільки частково. З 26 томів всього видання на сьогодні вийшов у світ лише один том, один том друкується, над двома томами завершується науково-редакційна робота; над рештою томів працюють обласні редколегії і авторські колективи» [51, арк. 82]. Було сформульовано причини уповільнених темпів: «Таке становище пояснюється, насамперед, тим, що *створення «Історії міст і сіл Української РСР» виявилось набагато складнішою справою, ніж це уявлялося спочатку»* [51, арк. 82] (виділення наше. – О. Ч.). До перешкод належали брак фундаментальної наукової бібліографії з історії України, складеної за тематично-географічним принципом, обмеженість книжкових фондів бібліотек УРСР через відсутність значної частини дореволюційних і радянських видань міжвоєнної доби ХХ ст., великі втрати бібліотечних та архівних фондів під час Другої світової війни та ін. Компартійний функціонер не міг зазначити й відсутність учених, які провадили історико-географічні дослідження у відповідних установах ВУАН – АН УРСР 1920-х – 1930-х рр. й майже стовідсотково загинули внаслідок репресій або ж змушені були, рятуючи життя, виїхати за межі України.

Поряд із об'єктивними чинниками, що уповільнювали підготовку ІМІС, були, на думку Ю. Кондуфора, й суб'єктивні «серйозні недоліки, породжені незадовільною організацією роботи над цим виданням» [51, арк. 82]: окремі обласні редколегії не здійснювали повсякденне керівництво авторськими колективами, не залучали до написання текстів фахівців-істориків, викладачів вищої школи, архівних працівників, порушували терміни підготовки текстів та ін. [51, арк. 83]. Причину вищезгаданих «серйозних недоліків» він вбачав у слабкому керівництві обласними редколегіями ІМІС з боку обкомів КПУ. Брак «належної відповідальності» Ю. Кондуфор закидав Житомирському,

Кіровоградському, Київському, Рівненському, Сумському, Тернопільському, Херсонському й Чернігівському обкомам КПУ, які недостатньо контролювали діяльність обласних редколегій: «До складу окремих редколегій включені особи, які не можуть надавати авторам необхідної науково-методичної допомоги, не всюди вдало вирішено питання про відповідальних секретарів редколегій, мають місце факти частотої їх зміни. Так, у редколегії тому по Київській області змінилося чотири відповідальних секретарі, по Херсонській – три» [51, арк. 83].

Істотні недоліки було виявлено й у роботі Головної редколегії ІМІС, яка, мовляв, приділяла недостатню увагу організації роботи в областях, незадовільно контролювала перебіг підготовки текстів. Значного поліпшення потребували робота редакції ІМІС Головної редакції УРЕ та відділу історії міст і сіл УРСР Інституту історії, які, мовляв, не спромоглися налагодити конструктивну взаємодію. Висувалися претензії до фахового рівня частини їхніх наукових й редакторських кадрів. Робився закид й на адресу окремих республіканських відомств, що їх постанова ЦК КП України від 29 травня 1962 р. зобов'язувала надавати допомогу у виконанні проєкту; деяких ВНЗ, які «фактично стоять осторонь роботи по підготовці історії міст і сіл»; окремих обласних бібліотек, що так і не створили належної бібліографії на допомогу авторським колективам, та архівних установ, що «недостатньо займаються аналітичним розкриттям своїх фондів» [51, арк. 84].

Зважаючи на «важливе наукове і політичне значення» проєкту було запропоновано вжити термінових заходів: доручити Головній редколегії ІМІС, Головній редакції УРЕ АН УРСР та Комітету по пресі при РМ УРСР за погодженням з обласними редколегіями та обкомами партії розробити й затвердити план подання рукописів і публікації томів на наступні 4–5 років; обкомам КПУ посилити керівництво обласними редколегіями, «зміцнивши» їхній склад, й забезпечити постійний контроль за якісною підготовкою нарисів. Висувалася пропозиція зобов'язати Президію АН УРСР, МВССО УРСР, Міністерство освіти УРСР, Міністерство культури УРСР, АУ при РМ УРСР

активізувати участь підвідомчих їм установ у підготовці ІМІС. Було запропоновано доручити республіканським правлінням спілок письменників і журналістів розглянути питання щодо залучення їхніх членів до підготовки видання [51, арк. 85–86]. Насамкінець пропонувалося затвердити оновлений склад Головної редколегії. До доповідної було долучено відповідний проєкт постанови ЦК КПУ [51, арк. 86].

29 вересня 1967 р. питання «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР»» було винесено на Секретаріат ЦК КП України. Його однойменна ухвала майже дослівно повторювала текст доповідної записки Ю. Кондуфора. Резолютивну ж частину рішення Секретаріату ЦК доповнили двома новими пунктами: питання про затвердження Положення про Головну редколегію ІМІС передавали у компетенцію Ради Міністрів УРСР; відділ науки і культури ЦК КПУ спільно з Головною редколегією проєкту мав провести нараду голів і відповідальних секретарів обласних редколегій, обговоривши на ній постанову ЦК КПУ. Постанову ж Секретаріату передавали для затвердження на Політбюро ЦК КП України [51, арк. 92].

18 жовтня 1967 р. відбулося чергове засідання Політбюро ЦК КП України. П'ятим пунктом порядку денного стояло питання – «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР»» [50, арк. 17–20]. Доповідав Ю. Кондуфор. В обговоренні взяли участь: секретар ЦК з ідеології, кандидат у члени Політбюро ЦК А. Скаба, секретар ЦК і член Політбюро ЦК О. Ляшко, який підписав однойменну ухвалу Секретаріату ЦК від 29 вересня, заступник Голови РМ УРСР, очільник проєкту ІМІС П. Тронько, кандидат у члени Політбюро ЦК І. Грушецький. Підсумовував розгляд питання Перший секретар ЦК КП України П. Шелест [50, арк. 17].

Рішенням Політбюро ЦК КПУ від 18 жовтня 1967 р. «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР»» було схвалено відповідну ухвалу Секретаріату ЦК від 29 вересня. На зміну постанов ЦК КПУ від 29 травня 1962 р. й 5 лютого 1964 р. затвердили новий склад Головної редколегії ІМІС: П. Тронько (голова), М. Бажан, І. Білодід, М. Білогуров,

П. Гудзенко, Т. Дерев'янкін, О. Касименко (заст. голови), Ю. Кондуфор, С. Королівський, О. Кошик, О. Мітюков, І. Назаренко, П. Овчаренко, С. Пількевич, Й. Ремезовський (заст. голови), І. Слабеев (відп. секретар), К. Цілуйко [50, арк. 19–20].

Отже, керівний центр проєкту – Головна редколегія – не лише змінився/«зміцнів» якісно, а й зріс кількісно: у порівнянні зі складом 1964 р., який нараховував 15 осіб, у новій Головній редколегії було вже 17 осіб. Утім, зростання кількісних показників не завжди відповідало якісному піднесенню у налагодженні роботи. По-перше, «мозковий центр» багатотомника – Інститут історії АН УРСР – зазнав втрат у своєму представництві у Головній редколегії: якщо 1964 р. його репрезентували четверо (заступник голови О. Касименко, О. Парасунько, І. Слабеев та Ф. Шевченко), то з жовтня 1967 р. це представництво скоротилося вдвічі – до двох осіб. Незмінним залишився лише статус І. Слабеева, відповідального секретаря Головної редколегії, який того ж 1967 р. очолив й відділ історії міст і сіл Інституту історії. Натомість заступник керівника проєкту О. Касименко з осені 1964 р. вже не був директором Інституту історії АН УРСР, а його наступник К. Дубина вже фізично (через смерть) не міг претендувати на членство в оновленій Головній редколегії. Вивели з її складу авторитетного ученого й редактора «Українського історичного журналу» Ф. Шевченка. Його заступив П. Гудзенко, завідувач відділу історії соціалістичного будівництва (1964–1977) й одночасно (1967–1971) – заступник директора Інституту історії з наукової роботи [248].

24 листопада 1967 р. питання «Про заходи по виконанню постанови ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» » » розглянула Головна редколегія ІМІС (прот. № 13) [21, арк. 37–42]. Чергове компартійне рішення у справах проєкту презентував П. Тронько, який у звичаях радянської риторики декларував, що ухвала «є новим проявом повсякденної турботи Комуністичної партії, Політбюро Центрального Комітету КП України про дальший розвиток суспільних наук, зокрема, історичної науки в нашій республіці, свідчить про величезну увагу,

яку надає Центральний Комітет КП України підготовці і виданню багатотомної «Історії міст і сіл УРСР»» [21, арк. 38]. Відтак постанову ЦК КПУ від 18 жовтня 1967 р. взяли «до неухильного керівництва і виконання» [21, арк. 41], затвердивши низку організаційно-методичних заходів, спрямованих на усунення недоліків у роботі, відзначених у постанові ЦК. Відповідні заходи мали розробити й обласні редколегії. На декретованій вищезгаданою ухвалою ЦК нараді голів й відповідальних секретарів обласних редколегій ІМІС доручили виступити керівнику проєкту П. Троньку [21, арк. 42].

### ***3.3. Столичний том проєкту: труднощі підготовки тому «Київ».***

У березнево-квітневому номері УІЖ 1963 р. очільник Головної редколегії багатотомника, з'ясовуючи структуру видання, стверджував: «Як вирішила Головна редколегія, *перший том висвітлюватиме історію столиці республіки – Києва*. На початку цього ж тому буде вміщено вступну статтю і дано історико-економічну характеристику УРСР. Послідуюча нумерація томів встановлюватиметься для кожної області в алфавітному порядку областей» [302, с. 26] (тут і нижче виділення наше. – О. Ч.). Він підтвердив задум розпочати публікацію проєкту зі столичного тому й у листопаді 1963 р.: «*Перший том «Історії міст і сіл Української РСР» висвітлюватиме історію Києва – столиці радянської України, міста-героя*. В цьому ж томі напочатку буде вміщено вступну статтю і дано історико-економічну характеристику УРСР» [16, арк. 77].

Невдовзі порядок виходу томів переглянули на користь Харківської області, однак, згідно із первісними планами й декларацією очільника проєкту, оприлюдненою в його публікації в УІЖ, першим таки мав з'явитися том «Київ».

Ревізія порядку виходу томів, маргіналізація столичного тому ІМІС й публікація першими Харківського та Полтавського томів пов'язана, на нашу думку, з тогочасним домінуванням у верхівці номенклатури УРСР й

керівництві проєкту «харківсько-полтавського угруповання». Побіжні вказівки на це містяться у відповідних томах видання.

Так, у Харківському томі ІМІС, в описі селища міського типу Андріївка, центру Андріївської сільради Балаклійського району, є характеристика одного з його уродженців: «Тільки Радянська влада могла відкрити широкий шлях і для сина селянина-бідняка з Андріївки – П. Ю. Шелеста [...], нині члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КП України. Після закінчення радпартшколи в м. Ізюмі П. Ю. Шелест працював секретарем Боровського райкому комсомолу Харківської обл. У 1928 р. він вступив до лав КПРС, згодом закінчив Маріупольський металургійний інститут [...]. Напередодні Великої Вітчизняної війни [...] працював секретарем Харківського міськкому партії, після війни – директором заводу у Ленінграді, а потім у Києві, з 1957 р. П. Ю. Шелест – перший секретар Київського обкому КП України, з липня 1963 р. – перший секретар ЦК КП України» [195, с. 168].

У Харківському томі лаконічно згадано й керівника проєкту: у довідках про населені пункти, центри селищних і сільських Рад Богодухівського району сказано про рідне село Петра Тимофійовича – Заброди: «В Забродах народився П. Т. Тронько – заступник Голови Ради Міністрів УРСР» [176, с. 278].

У нарисі про м. Карлівка Карлівського району Полтавського тому [177, с. 368–385] автор П. Дишлевий неодноразово згадав чинного на той час Голову Президії ВР СРСР, Героя Соціалістичної Праці М. Підгорного. Так, у тексті вміщено його фото 1925 р. з підписом «Один із перших карлівських комсомольців М. В. Підгорний» [177, с. 375], згадано його у числі комсомольців, «які відзначалися особливою активністю» [177, с. 374] й наприкінці нарису акцентовано, що цей партійний та радянський діяч народився у м. Карлівка [177, с. 385]. Підкреслимо, що саме за безпосередньої участі Першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного 1962 р. було ухвалено постанову «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» [43, арк. 1, 14–15].

У нарисі про с. Хорішкї Козельщинського району Полтавщини згадано, що звідти вийшли «десятки кваліфікованих працівників»: «Серед них партійні і державні діячі, інженери, командири Радянської Армії, агрономи, вчителі, лікарі. Адже Радянська влада відкрила перед кожним працівником необмежені можливості для виявлення своїх здібностей, духовного зростання, вибору професії тощо. Син селянина-бідняка А. Д. Скаба, партійний і радянський діяч Української РСР, кандидат у члени Політбюро і секретар ЦК КП України [...]» [317, с. 443].

Під час засідання Головної редколегії 4 березня 1965 р. керівник проєкту констатував, що робота над томом ІМІС щодо м. Київ провадиться незадовільно, дорікнувши заступнику голови редколегії тому проф. О. Кошику\*: «Якщо Ви нам, тов. Кошик, зірвете роботу по написанню історії Києва, то ми не зможемо завершити загальну роботу. А тому ставте перед своїми товаришами питання, щоб вони скоріше закінчили написання нарисів» [20, арк. 55–56].

11 серпня 1967 р. Головна редколегія проєкту вкотре вже розглянула питання «Про стан підготовки до видання тому «Київ» ». Доповідали заступник голови редколегії тому проф. О. Кошик та заступник голови Головної редколегії ІМІС О. Касименко. Головна редколегія зауважила, що підготовка рукопису тому «Київ» «надзвичайно затяглася», оскільки він мав бути поданий на її розгляд до 1 травня 1966 р., проте й досі «повністю не завершений». Усе ще тривало написання розділів про культуру радянського періоду, доопрацьовували розділи про Київ доби імперіалізму, Жовтневу революцію та громадянську війну тощо. Бракувало ілюстрацій, а з наявних фото чимало були незадовільної якості [21, арк. 10].

---

\* *Кошик Олександр Кузьмич* (20.07.1905 – 27.01.1977) – український радянський історик, доктор історичних наук, професор. Народився у с. Мишуриному Розі Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ. (нині – Верхньодніпровський р-н Дніпропетровської обл.). Закінчив історичний фак-т Київського держ. ун-ту (1934). Учасник Другої світової війни. З 1944 р. – у КДУ: доцент (1944), проректор з наукової роботи (1948–1951), проректор з навчальної частини (1951–1954), зав. кафедри історії СРСР (1964–1969).

Винуватцями невітшного стану справ із підготовкою столичного тому ІМІС Головна редколегія слушно вважала кафедру історії СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (КДУ) та її завідувача О. Кошика, оскільки саме професорсько-викладацький склад кафедри та її керівник мали укомплектувати автуру й забезпечити наукове керівництво авторським колективом під час написання текстів. Викладачам кафедри закидали брак «належної організованості і вимогливості». Редколегії столичного тому зауважували «недостатню увагу» до підготовки рукописів, невживання «всіх необхідних заходів до усунення наявних недоліків у написанні тому, виявлення і підготовки ілюстративного матеріалу» [21, арк. 10]. Закид на адресу редколегії Київського тому було максимально деперсоналізовано – з первісного тексту рішення викреслили прізвище голови редколегії – В. Бойченка\*, адже критикувати компартійного функціонера було «неполіткоректно» [21, арк. 10].

За підсумками обговорення редколегію Київського тому зобов'язали прискорити роботу над рукописом, налагодивши постійний контроль за підготовкою окремих розділів та ілюстрацій. Крайнім терміном завершення рукопису тому визначили 15 вересня 1967 р., після чого роботу мали передати на розгляд Головної редколегії, звідти – редакції ІМІС УРЕ, яка, у свою чергу, мала до 25 вересня доповісти Головній редколегії про готовність тексту до друку. Також кафедра історії СРСР КДУ була повинна до 1 жовтня 1967 р. подати Головній редколегії загальну передмову до тому «Київ», яка б «мала характер передмови до всього видання «Історії міст і сіл Української РСР» » [21, арк. 10].

---

\* *Бойченко В'ячеслав Олександрович* (00.11.1926 – 29.12.1968) – український компартійний функціонер. Народився у родині відомого комсомольського діяча й літератора Олександра Бойченка. Закінчив Київський держ. ун-т (1951) та аспірантуру КДУ. Захистив кандидатську дисертацію з історії. Працював у Вищій партійній школі при ЦК КПУ. З 1954 р. – 1-й секретар Київського міськкому Ленінської Комуністичної Спільки Молоді України (ЛКСМУ). З 1960 р. – на партійній роботі: 1-й секретар Шевченківського РК КПУ м. Києва (1960–1961), секретар Київського обкому КПУ (1961–1964), 2-й секретар Київського міськкому КПУ (грудень 1964 р. – 29 грудня 1968 р.).

До питання про вступну статтю до всього проєкту, яку планували розмістити на початку столичного тому ІМІС, Головна редколегія повернулася 24 листопада 1967 р. До написання проєкту передмови, який підготував О. Касименко, вирішили залучити також П. Овчаренка та Й. Ремезовського, визначивши крайнім терміном написання кінець року [21, арк. 45, 69].

Вчергове питання про передмову розглядала Головна редколегія ІМІС 15 липня 1968 р. [23, арк. 21–22, 25–27]. Доповідач О. Касименко запевнив присутніх, що автори вступу врахували попередні зауваження колег, дещо перекомпонували текст, знявши окремі смислові акценти там, де для цього, як він вважав, не було підстав [23, арк. 25]. Під час засідання виявилися деякі розбіжності у думках. Цікаві міркування висловив на той час вже колишній очільник відділу науки і культури ЦК КПУ, завідувач кафедри історії СРСР радянського періоду КДУ Ю. Кондуфор [341, с. 349]. Оскільки керівник проєкту П. Тронько вважав за доцільне вступну статтю назвати безпретензійно – «Історія міст і сіл Української РСР», Ю. Кондуфор, підтримавши проєкт передмови, висловив власну думку й запропонував відкореговану назву: «В цій статті є все, що потрібно, для такого роду передмови. Але викладено незадовільно. Мені здається, що треба заголовок зробити такий – «Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл України» », і почати, що Головна редколегія розглядає том, присвячений столиці Радянської України як головний. І тут ми маємо заявити, чому цей той вважаємо за головний, бо Київ – столиця України, Радянської України, створеної Жовтнем. Сказати, чому історія складається з 26 томів, на яких засадах видається вона. Зробити цю статтю менш поетичною, а більше діловою [...]» [23, арк. 26].

Під час обговорення з'ясували, що передмова до Київського тому ІМІС повинна бути структурованою, поділеною принаймні навпіл, а то й на три частини. Як свідчить стенограма засідання, його учасники мали невиразні відомості, що видання, мовляв, відкриє переднім словом Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Отже, член Головної редколегії, представник апарату ЦК КП України О. Мітюков недаремно порушив питання «хто буде підписувати цю

вступну статтю». Тему авторства вступної статті підтримав й К. Цілуйко: «Якщо вона буде підписана Петром Юхимовичем [Шелестом], то передмову можна написати від редколегії» [23, арк. 26].

Київський том ІМІС затвердили до друку Головною редколегією 16 вересня [23, арк. 30–31, 55–59] й опублікували у четвертому кварталі 1968 р. [178].

Ідеологічно-пропагандистські засади всього проєкту ІМІС й головніші напрямки репрезентації у ньому питань містознавства й локальної історії декларовано у передмові Головної редколегії, вміщеній у томі «Київ» [322, с. 291], де, всупереч реаліям, стверджувалося, що *«видання відкривається томом «Київ», у якому висвітлюється історія міста-героя, столиці Радянської України, широко показано його розквіт»* [133, с. 12].

Проте відкривав багатотомну серію том, присвячений Харківській області – ближчий серцю голови Головної редколегії, уродженця Харківщини [176; 322, с. 291]. Наступним за Харківським первістком був том щодо Полтавської області. Натомість столичний том ІМІС видали лише третім. Отже, Головній редколегії, принаймні для наукової достовірності, варто було б скорегувати загальну передмову до проєкту. Однак цього не сталося. Ймовірно, своєрідною компенсацію у вступі до столичного тому було акцентування історично значущої ролі столиці УРСР Києва – «міста, яке відіграло видатну роль в історії України і всього Радянського Союзу» [133, с. 12]. Наголошували, що стародавній Київ за радянської доби перетворився на «один із найбільших політичних, економічних і культурних центрів Радянського Союзу»: «Тут працюють ЦК КП України, Верховна Рада і Рада Міністрів УРСР. Населення міста становить понад 1 400 тис. чол. [...]. У місті діють Академія наук Української РСР та 142 науково-дослідні інститути. Нині Київ переживає нову молодість [...]» [133, с. 12]. Слушно підкреслено красу міста над Дніпром: «Окрасою міста є його парки, сквери, чудові зелені вулиці з новими будинками, а також метрополітен, збудований в післявоєнні роки. Київ став одним з найкрасивіших міст країни і світу» [133, с. 12].

Передмова «Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР»» містить концентрований перелік ледь не усіх радянських пропагандистських штампів [322, с. 291]. Так, Київську Русь презентовано «спільною колискою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського»; стверджується, що «формування української народності у XIV–XV ст. і весь дальший її розвиток йшли у нерозривному зв'язку із зростанням наших міст і сіл»; а «міста України відіграли велику роль у боротьбі за збереження і розвиток української національної культури, яку намагалися знищити католицьке духівництво і польські феодали та всіляко обмежував і затискував російський царизм»; українські міста були «осередками згуртування прогресивних сил, вогнищами демократичної і пролетарської культури українського народу, що розвивалася в боротьбі проти самодержавства та реакційної поміщицько-буржуазної націоналістичної культури» [133, с. 5–6].

Звично підкреслено, що «справжня історія» України розпочалася лише з жовтня 1917 р. Завдяки цій «доленосній» події, мовляв, уперше у своїй історії український народ здобув національну незалежність й суверенну державу – Українську Радянську Соціалістичну Республіку, завдячуючи цим «російському братові». У дусі тієї ж парадигми наголошується, що «з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий період в розвитку міст і сіл – період їх бурхливого зростання і розквіту» [133, с. 7].

Прізвище Першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста не фігурувало під переднім словом до проєкту ІМІС, не було його й у вступній статті від Головної редколегії. Натомість у тексті останньої, поряд з двома ленінськими цитатами, наведено слова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва («Україну у нас в країні добре знають і щиро люблять. Та й як не любити Україну і її чудовий народ [...]») з опублікованого у «Радянській Україні» привітання республіці з нагоди 50-річчя проголошення у ній радянського режиму [133, с. 9].

Втім, Петро Юхимович таки присутній на шпальтах Київського тому – назагал в ілюстративному ряду видання. Так, у книзі вміщено його фото 1963 р.

у Ново-Петрівцях разом з колишнім командиром 1-ї Чехословацької окремої бригади, що брала участь у боях за Дніпро, генералом армії Людвіком Свободою; фото 1966 р. – виступ зі звітною доповіддю на XXIII з'їзді КПУ. Й насамкінець – урочистості у Києві із нагоди 50-річчя УРСР: фото урядової трибуни 24 грудня 1967 р., де П. Шелест поряд із Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим; згадка у тексті про доповідь П. Шелеста «П'ятдесят років Радянської України» під час урочистого засідання й «трудовий рапорт» УРСР, який він там вручив особисто Л. Брежнєву [178, с. 496, 499, 501].

Наприкінці передмови від Головної редколегії заявлено ще одну ідеологічну мету видання: «В умовах, коли в світі відбувається гостра боротьба між двома непримиренними ідеологіями – комуністичною і буржуазною, – «Історія міст і сіл Української РСР» стане одним з важливих знарядь боротьби проти ідеологічних диверсій сучасної імперіалістичної пропаганди. Матеріал «Історії міст і сіл Української РСР» переконливо викриває мерзенну, контрреволюційну суть українського буржуазного націоналізму, є засобом у боротьбі проти всіляких спроб буржуазних фальсифікаторів, ревізіоністів спотворити нашу радянську дійсність, підірвати дружбу народів СРСР [...]» [133, с. 12].

Одночасно у передмові слушно наголошено на піонерському характері проєкту, що не мав аналогів принаймні у загальносоюзній практиці творення регіонально-локальної історії: «Багатотомна історія міст і сіл республіки – оригінальне видання. Практика радянської та й світової науки ще не знає подібної спроби, коли б було поставлене завдання створити фундаментальну працю про історію міст і сіл великого народу» [133, с. 10]. Епітет «великий» стосовно українського народу є ніби прихованою відповіддю радянській риториці сталінських часів, коли «великим» нормативно-обов'язково окреслювався винятково російський народ, решта ж народів СРСР могли претендувати лише на статус «молодших братів».

Стриманішою й лаконічнішою є передмова редколегії Київського тому, хоча й її загалом витримано у звичних радянських пропагандистських канонах:

«Столиця Радянської України – Київ – одне з найстародавніших міст нашої країни, має велику і славу історію. В даному томі автори прагнули розкрити історичні умови виникнення древнього Києва, показати джерела формування населення міста у різні історичні епохи, його соціально-економічний розвиток у період феодалізму і капіталізму [...], поглиблення класових суперечностей і розвиток класової боротьби [...]. Головну увагу приділено зростанню і бурхливому розвитку Києва у радянський період [...]» [133, с. 13–14]. Утім, «дорадянська» частина тому дисонує з традиційною пропагандистською риторикою обох передмов. Так звані «феодально-капіталістичні» розділи Київського тому, написані професорами КДУ М. Марченком [232, 233] та Л. Мельником [234, 235] відповідали рівневі вишівсько-академічної історіографії того часу й найменше хибують на пропагандистські штампи [322, с. 292].

### ***3.4. Донецький і Луганський томи багатотомника.***

У доповіді «Про стан і завдання роботи над історією міст і сіл Української РСР» на науковому семінарі відповідальних секретарів та членів робочих груп обласних редколегій (8–9 лютого 1967 р.) керівник проєкту П. Тронько підбив проміжні підсумки виконання постанов ЦК КП України 1962 й 1964 рр. щодо ІМІС. Він нагадав присутнім, що рішення Президії ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. «визначило», що до кінця 1964 р. мали завершити рукописи томів щодо Київської, Полтавської, Харківської, Одеської, Вінницької, Львівської і Закарпатської областей. Як вже було наголошено вище, цієї конкретики в постанові не було; терміни і назви «першочергових» томів містилися у меморандумі А. Скаби, П. Тронька й О. Касименка від 1 лютого 1964 р. [81, с. 174].

Оскільки на початок 1967 р. на стадії видання або редакційної підготовки були лише чотири томи ІМІС (по суті – п'ять: Харківська, Полтавська, Луганська й Львівська області, а також м. Київ), де авторську роботу було

завершено цілком або в основному, у своєму виступі Петро Тимофійович наголосив, що директивні терміни таки зірвано, підготовка томів «невиправдано затяглася» [22, арк. 23]. Він констатував «не зовсім вірне» й «легковажне» ставлення до справи редколегій Вінницької, Одеської й Донецької областей, які 1965–1966 рр. зробили спробу «підкинути свої далеко ще недороблені рукописи Головній редколегії», витративши чималі кошти на чистовий передрук й транспортування. Як украй негативний він навів приклад Донецької редколегії: «Редколегія тому «Донецька область», намагаючись будь-що звалити з своїх плечей неповноцінний рукопис, вдалася навіть до дезорієнтації бюро обкому партії, якому вона доповіла про готовність тому. Заручившись рішенням бюро, члени редколегії прибули до Києва як переможці» [22, арк. 28].

Проте ознайомлення з рукописами томів ІМІС щодо Вінницької, Одеської й Донецької областей засвідчило їхню недовершеність й численні недоліки. Рішенням Головної редколегії рукописи цих томів повернули в області для доопрацювання. «Єдине, чого домоглися товариші з цих редколегій, – наголошував керівник проєкту, – це втрати значного, такого дорогоцінного часу, який краще було б використати для роботи над рукописами» [22, арк. 28].

П. Тронько зауважив, що у настановах обласним редколегіям постійно наголошували на необхідності залучення викладачів-істориків як авторів, співавторів та членів робочих груп при редакційних колегіях для «доведення нарисів і томів в цілому до необхідного рівня». Він позитивно оцінив роботу тих обласних редколегій, які із самого початку зрозуміли ключову роль у виконанні проєкту професорсько-викладацького складу: «Маючи в своєму розпорядженні достатній час, науковці могли добре опрацювати архіви, літературу і періодику, розумно поєднуючи виконання своїх прямих службових обов’язків з підготовкою історії міст і сіл» [22, арк. 29].

Зразком «правильного використання найбільш кваліфікованих кадрів» П. Тронько вважав роботу Луганської обласної редколегії\*, очолюваної секретарем з ідеології Луганського обкому КПУ Юрієм Федоровичем Пономаренком (голова) й інструктором обкому партії Олександром Максимовичем Семененком (відповідальний секретар): «Завдяки вмілому керівництву більшість викладачів вузів – істориків – були зразу залучені до активної роботи. Протягом кількох років напруженої праці у співдружності з місцевими авторами, працівниками багатьох обласних установ і організацій, державного і партійного обласних архівів, краєзнавчого музею викладачі вузів в основному виконали покладене на них завдання, хоч воно було значно складнішим, ніж у багатьох інших областях» [22, арк. 29–30].

Оскільки регіон історично склався з частин колишніх Катеринославської, Харківської й Воронежської губерній, а також земель Облaсті Війська Донського, керівник проєкту пояснював вищезгадану «надскладність» підготовки обласного тому тим, що відповідні документальні матеріали майже до кінця 1930-х рр. (часу створення області) було розпорошено у різних архівосховищах Харкова, Києва, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону, Воронежа, а також Москви й Ленінграда. Бракувало й необхідної літератури та періодики, оскільки Луганщина перебувала під нацистською окупацією. Тому обласній редколегії довелося організовувати відрядження для опрацювання архівних джерел і літератури до Ростова, Воронежа, Харкова, Києва, Дніпропетровська, Москви, Ленінграда та інших міст.

Державний архів Луганської області також, попри обмеженість своїх документально-фондових ресурсів, одним з перших долучився до створення довідково-інформаційної бази підготовки обласного тому. Так, вже 16 січня 1962 р. (ще до ухвалення першої постанови ЦК КПУ про ІМІС!) директор облархіву В. Олійник звернувся до начальника науково-видавничого

---

\* Луганська область України (з часу утворення області 3 червня 1938 р. до 5 березня 1958 р. й упродовж 5 січня 1970 р. – 3 травня 1990 р. – Ворошиловградська) – адміністративно-територіальна одиниця, розташована на сході нашої держави, назагал у басейні середньої течії Сіверського Дінця. З весни 2014 р. частково – під російською окупацією.

відділу АУ при РМ УРСР І. Бутича з проханням надати «методичну і практичну допомогу (посібники, відповідна література)» для опрацювання «робочої інструкції по виявленню документальних матеріалів до довідника «Історія міст і сіл Української РСР» (згідно плану архіву на 1962 р.)» [8, арк. 12].

Наприкінці січня 1962 р. із Києва надійшла відповідь, що програма підготовки ІМІС та анкета щодо збирання матеріалів на місцях про населені пункти області «уже розроблені і погоджені з ЦК КПУ» й невдовзі надійдуть до Луганська. Цими матеріалами слід було керуватися у роботі над виданням [8, арк. 10]. До отримання цих матеріалів Іван Лукич радив уточнити список населених пунктів області та зробити картковий розпис відомостей архіву про міста й села Луганщини: «Слід для каталогізації підібрати такі фонди, в яких найбільше відомостей з історії міст і сіл. Крім того, рекомендуємо звернутися до філіалу ЦДІА УРСР в м. Харкові – там є, зокрема, матеріали про заселення сучасної Луганщини» [8, арк. 10]. Насамкінець І. Бутич давав поради щодо наявної бібліографії з історичного містознавства: «Для початку познайомтесь з «Географическо-статистическим словарём Российской империи» П. Семёнова в 5-ти томах. Там є відомості про крупніші населені пункти області. В 60-х рр. минулого століття видавались «Списки населённых мест Российской империи». Кожній губернії був присвячений окремий том. Вам треба взяти «Екатеринославскую губернию». Деякі відомості з історії Луганщини також знайдете у виданнях Катеринославської архівної комісії» [8, арк. 10–11].

Завдяки чіткій організації роботи обласної редколегії та систематичному контролю за виконанням її завдань том «Луганська область», що не планували до числа перших за термінами реалізації, було завершено у другій половині 1966 р. – «раніше багатьох першочергових областей, у яких і кадрів значно більше (Київ, Одеса, Ужгород) і архіви в основному під рукою» [22, арк. 30].

28 грудня 1965 р. голова Луганської обласної редколегії Ю. Пономаренко листовно звернувся до керівника проєкту ІМІС П. Тронька. Обласна редколегія просила «у зв'язку з необхідністю завершення роботи над томом «Історія міст і

сіл Луганської області» » виділити їй додатково 2 500 руб. на видатки, пов'язані з виготовленням 800 фотоілюстрацій (1 600 руб.), «пошуком матеріалів з історії населених пунктів Луганської області в архівах Харкова, Києва, Дніпропетровська, Москви» (600 руб.) й передруком 3 000 сторінок машинопису (300 руб.). До прохання було долучено довідку Луганського обласного управління культури від 22 грудня 1965 р. про вже витрачені суми на підготовку регіонального тому (3 271 руб.): віднайдення матеріалів з історії населених пунктів Луганщини в архівах Харкова, Києва, Ленінграда, Дніпропетровська, Москви, Ростова й Новочеркаська (1 900 руб.); канцтовари (209 руб.); фотоілюстрації (772 руб.); передрук текстів (390 руб.) [2, арк. 1–2].

9 серпня 1966 р. бюро Луганського обкому КПУ розглянуло питання «Про стан роботи по написанню «Історії міст і сіл Луганської області» й заходи щодо пропаганди зібраних матеріалів». Було зазначено, що міськкоми й райкоми, первинні партійні організації регіону на виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. завершили роботу з підготовки обласного тому ІМІС, до якого увійшли 61 історичний нарис про міста, селища й села Луганщини, 15 загальних характеристик районів та 226 історико-економічних довідок про центри сільських й селищних рад [60, арк. 124]. До підготовки видання було залучено понад дві тисячі осіб – викладачі вищої школи регіону, учителі, журналісти, партійні й радянські працівники, «ветерани революційних боїв», «активні учасники соціалістичного будівництва». В архівах та бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону, Новочеркаська, Воронежа й Луганська було виявлено понад 70 тис. документів. Залучення громадськості дало змогу не лише максимально повно «дослідити історичний матеріал» й представити його в обласному томі, «широко висвітлити боротьбу трудящих за втілення рішень XXIII з'їзду КПРС й XXIII з'їзду КП України, за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня й 100-річчя від дня народження В. І. Леніна» [60, арк. 124]. Поряд із скороминущим пропагандистським ефектом, масштабна пошукова робота активізувала інтерес на місцях до історичного минулого краю [60, арк. 124].

Відтак бюро Луганського обкому КПУ 9 серпня 1966 р. ухвалило: «1. Погодитися з пропозицією обласної редакційної колегії про рекомендацію до друку рукопису тому «Історія міст і сіл Луганської області». 2. Запропонувати міськкомам й райкомам КП України систематично поповнювати матеріал з історії рідного краю. Особливу увагу звернути на відбір документів, які висвітлюють боротьбу трудящих області за втілення у життя рішень XXIII з'їзду КПРС й XXIII з'їзду КП України» [60, арк. 124–125]. У рішенні також йшлося про потребу активного використання нарисів з історії міст і сіл області у лекційно-пропагандистській роботі, місцевій пресі. Партійні організації Луганщини спонукали до збирання матеріалів й написання історії шахт, заводів, фабрик, колгоспів й радгоспів регіону [60, арк. 125].

23 серпня 1966 р. рукопис Луганського тому ІМІС розглядали на поширеному засіданні Головної редколегії проєкту. Доповідали із цього питання заступник голови редколегії обласного тому О. Бурлаков та завідувач відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР О. Парасунько.

3 вересня 1966 р. голова Луганської обласної редколегії Ю. Пономаренко звернувся до очільника проєкту П. Тронька з проханням «дозволити витратити з коштів місцевого бюджету вісім тисяч рублів для видатків, пов'язаних з завершенням робіт щодо підготовки до видання тому «Історія міст і сіл Луганської області» (переклад тексту з російської на українську мову, передрук тощо)» [2, арк. 3]. Дозвіл було отримано [2, арк. 5], хоча переклад на українську «автентичних» текстів російською місцевих соціогуманітаріїв був «нецільовим витрачанням бюджетних коштів».

Відтак Луганський том ІМІС надійшов на рецензування й редагування до відділу історії міст і сіл Інституту історії та профільної редакції УРЕ. 14 вересня 1966 р. рукопис тому розглядали на засіданні відділу ІМІС Інституту історії. У вступному слові завідувач відділу О. Парасунько зауважив, що частину нарисів написано непогано, і їх можна перекладати з російської на нормативну українську мову, але значна частина рукописів все ще вимагає «певної доробки»: «Луганчани працювали наполегливо, але все ж ще не все

зробили. Вони хотять видати свій том до 50-річчя Жовтня. Це – дуже добре, але потрібно і нариси подати такі, щоб не було затримки в редакції [УРЕ], коли приступлять до роботи над томом» [34, арк. 43].

Обговорення у відділі відбулося загалом прихильно до луганців. Так, секретар Головної редколегії проекту І. Слабеев констатував, що 62 нариси обласного тому нерівноцінні за науковим рівнем. Він докладно ознайомився з трьома нарисами, порівняв їх з текстами Харківського тому й віддав перевагу луганцям: «В нарисах по Луганській області краща форма викладу і розкриття матеріалу». Недолік він вбачав у розтягнутості окремих текстів [34, арк. 44]. Співробітник відділу О. Бевзо зазначив «хорошу джерельну базу» обласних нарисів. Його колега О. Кудін схвалив «дуже велику роботу» авторів Луганського тому, наголосивши, що їхня літературна форма «вигідно відрізняється від нарисів по інших областях», незважаючи на надмірний «техніцизм» у викладі матеріалу, втім, зрозумілий для історичного наративу індустріального регіону України [34, арк. 44].

Резюмував обговорення О. Парасунько: «До кожної області треба підходити окремо. Що стосується нарисів по Луганській області, то вони вигідно відрізняються від нарисів інших областей. Добре враження залишають нариси такі, як Новопсков, Луганськ та ін. Їх можна давати на переклад. Інші, які не відповідають вимогам, потрібно повернути на доопрацювання в Луганськ [...]» [34, арк. 45]. Ухвалили завершити рецензування усього тексту обласного тому до 15 жовтня 1966 р. Відправлені ж на доопрацювання нариси мали повернутися до Києва до 15 грудня з тим, щоб здати обласний том до редакції УРЕ найпізніше до 1 січня 1967 р., оскільки, мовляв, лише за цією умови «можна розраховувати, що том може бути виданий до 50-річчя Радянської влади» [34, арк. 46].

Саме тому П. Тронько у вищезгаданій доповіді від 8 лютого 1967 р., наприкінці власної «оди» Луганській редколегії, наголосив: «Відділ історії міст і сіл та редакція історії міст і сіл [УРЕ] прочитали том, редколегія і автори врахували їх зауваження у стислі строки, і зараз почалася редакційно-

видавнича робота над рукописом. Це, товариші, приклад, гідний наслідування» [22, арк. 30].

Луганський том востаннє розглядали на засіданні Головної редколегії 11 серпня 1967 р. Попри наявність певних проблем з ілюстраціями, вирішили спрямувати рукопис тому до набору, відтермінувавши на місяць передачу фотоілюстрацій: «Зважаючи на деяку затримку технічної підготовки частини ілюстративного матеріалу по тому «Луганська область», просити керівництво книжкової фабрики ім. Фрунзе [м. Харків] [...] прийняти до набору рукопис цього тому у визначений графіком строк (1 вересня 1967 р.) без ілюстрацій. Зобов'язати редакцію історії міст і сіл Головної редакції УРЕ [...] забезпечити завершення підготовки і подання на виробництво всього ілюстративного матеріалу по тому «Луганська область» до 20 вересня 1967 р.» [21, арк. 3].

Після неодноразового доопрацювання текстів нарисів і довідок про населені пункти Луганщини обласний том з'явився друком 1968 р. [179]

Проте не так легко просувалася робота над підготовкою Донецького тому ІМІС. Особливі претензії співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР висували до висвітлення в історико-економічному нарисі про Донецьку область проблем, які були поза межами власне виробничої діяльності, історії промисловості регіону.

Так, у рецензії старших наукових співробітників відділу ІМІС П. Павлія й О. Кудіна від 8 квітня 1968 р. було зазначено, що питання історії культури у вступному нарисі до видання висвітлено незадовільно. Так, абсолютно не представлено культуру феодальної доби, нібито «її в той час і не було»: «А така культура була, треба лише її показати. В цьому зв'язку заслуговує на увагу розкриття «рудознатців», народної поезії, звичаїв, обрядів, ткацтва, гончарства, житла, одягу, образотворчого мистецтва. Слід використати і такі зразки фольклору, як дума «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі» (XV–XVI ст.), в якій не тільки згадується відома в області Савур-могила, але й змальовано донецький степ, його шляхи, байраки» [38, арк. 159]. Рецензенти дошкульно зауважували авторам Донецького тому, що їхнє прикре

незацікавлення питаннями історії культури регіону спричинило появу у тексті чудернацьких тверджень на кшталт: мовляв, «місцеві селяни, *«перекинув за спину лапти»* (с. 35), ходили в пошуках роботи». Але ж *«лаптів місцеве населення не плело, а робило постолі»* [38, арк. 159].

Примітивізовано й украй збіднено представлено у вступному нарисі до обласного тому й культуру доби капіталізму: «Так, із числа вітчизняних інженерів названо лише Горлова, Курако та Бардіна, нічого не сказано про пресу, видання художньої літератури (напр., у м. Бахмуті у 1898 р. було видано збірку поезій донецького поета М. Чернявського, з чого розпочато книгодрукування в області), не кажучи вже про народну творчість, про народну культуру. Саме у Донецькій області створено багато було шахтарських та інших робітничих пісень, частушок, прислів'їв, в тому числі революційних (напр., у Краматорську, Маріуполі, Авдіївці), тут ще у 80-х рр. ХІХ ст. записував фольклор відомий поет-демократ І. І. Манжура (с. Банне біля Слов'янська). А діяльність А. Я. Коца, його творчість, як і творчість М. Д. Леонтовича, Степана Васильченка? На жаль, все це обійдено в нарисі» [38, арк. 159–160].

Загрозливий стан підготовки обласного тому змусив П. Тронька 21 травня 1968 р. звернутися до першого секретаря Донецького обкому КПУ В. Дегтярьова, долучивши до листа доповідну записку виконувача обов'язків завідувача відділу ІМІС Інституту історії І. Слабєєва про вибіркове обговорення у відділі нарисів з історії міст і сіл Донеччини. У листі П. Тронько наголошував на потребі застосування термінових заходів, аби вчасно й на належному рівні забезпечити підготовку рукопису обласного тому: «В зв'язку з серйозними недоліками, що мають місце в діяльності редакційної колегії тому, прошу Вас, Володимире Івановичу, розглянути питання про стан підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР» по Донецькій області на секретаріаті обласного комітету КП України і зобов'язати обласну редколегію вжити енергійних заходів до того, щоб забезпечити подання остаточно підготовленого на високому науковому та ідейно-політичному рівні рукопису тому для

редагування і видання не пізніше серпня ц. р. [...]» [24, арк. 9]. У разі недотримання цього терміну Головна редколегія ІМІС змушена буде, наголошувалося у листі, «вирішити питання про зняття тому «Донецька область» з плану видання на 1969 р. і перенести видання тому на 1970 р., що зовсім небажано, враховуючи чільне місце, яке посідає Донецька область в нашій республіці» [24, арк. 9].

9 липня 1968 р. відбулося обговорення тому у профільному відділі Інституту історії. А 19 липня 1968 р. на адресу керівника обласної редколегії Донецької області секретаря обкому КПУ з ідеології Миколи Самійловича Перуна було надіслано ще один лист голови Головної редколегії проєкту. П. Тронько вдруге інформував, що більшість нарисів обласного тому відділ ІМІС Інституту історії визнав незадовільними й пропонував упродовж липня – вересня доопрацювати тексти. У разі невиконання цієї вимоги, наголошувалося у листі, обласний том виключать із плану видання 1969 р. й перенесуть до останньої черги – 1972 р. [24, арк. 29].

Питання про порушення термінів підготовки тому «Донецька область» знову розглядали на засіданні Головної редакційної колегії 16 вересня 1968 р. На засіданні відповідальний секретар обласного тому А. Сабина запевнив, що рукопис тому загалом буде представлено до 25 жовтня 1968 р. [23, арк. 59–60]. Він пояснював причини повільної підготовки видання, визнавши, що обласна редколегія працювала не в повну силу, перший авторський колектив підібрали невдало, і його довелося замінити. А. Сабина зауважив і особливості промислової області, що було позначено на авторських текстах, які хибували на описи виробничої діяльності, а окремі з них доводилося переписувати чотири – п'ять разів [23, арк. 59].

Історична специфіка регіону полягала й у наявності на його території у минулому численних грецьких поселень, а також німецьких колоній. Після масових репресій 1930-х – 1940-х рр. влада позбавила їх автентичних назв й частково заселила прибульцями з Росії. Ці питання слід було висвітлити якнаймога «коректніше». «Зараз, – наголошував А. Сабина, – це чудові села, що

їх слід показати, але вони перейменовані, свого часу це були німецькі колонії. На такі моменти доводиться витратити чимало зусиль» [23, арк. 59].

Проблемою для зросійщеного регіону стало і те, що том (як і багатотомник у цілому) було заплановано видати українською мовою. Проте А. Сабина заявив: «В отношении языка – мы будем представлять материалы на русском языке. Авторы пишут их исключительно на русском» [23, арк. 59–60]. На пропозицію П. Тронька організувати переклад, заступник голови Головної редколегії ІМІС О. Касименко, посилаючись на досвід підготовки Луганського тому зауважив, що місцеві автори відмовлялися від власних текстів, перекладених на українську мову. Він запропонував обласній редколегії подати «добрий текст» російською, згодом його відредагувати і вже потім забезпечити високоваліфікований переклад на українську [23, арк. 60–61].

Зрештою, на засіданні ухвалили попередити обласну редколегію, що в разі несвоєчасного подання доопрацьованого рукопису том знімуть з виробництва [23, арк. 62].

Проте лише 15 травня 1969 р. голова Донецького облвиконкому Д. Гридасов звернувся з клопотанням до Ради Міністрів УРСР, повідомивши, що у червні 1969 р. завершується підготовка обласного тому ІМІС, тексти якого написано російською. На цей напівфабрикат, мовляв, облвиконком з місцевого бюджету вже виділив 7 тис. руб. Наприкінці було констатовано обставину (вірогідно, прикру, як на думку регіональної компартійної російської й зросійщеної номенклатури), що історію міст і сіл області будуть друкувати таки українською. Відтак республіканський уряд просили «виділити ліміт по фонду заробітної платні нештатного (неспискового) складу у сумі 6 тисяч рублів на оплату робіт з перекладу з російської на українську мову» [5, арк. 276]. Отримавши відповідне урядове доручення від 19 травня 1969 р., Міністерство фінансів УРСР листом від 29 травня переадресувало це звернення до Держплану республіки. 13 червня 1969 р. Держплан УРСР санкціонував це понаднормативне збільшення фонду заробітної платні Донецькому облвиконкому на 6 тис. руб. [5, арк. 277, 279].

20 грудня 1970 р. відбулося чергове засідання (протокол № 26) Головної редколегії ІМІС під головуванням П. Тронька з єдиним питанням порядку денного – «Про рекомендацію до друку тому «Донецька область» ». Ухвалили «затвердити до друку тиражем 15 тис. примірників том «Історії міст і сіл Української РСР» по Донецькій області, поданий обласною редколегією і відредагований редакцією історії міст і сіл Головної редакції УРЕ» [26, арк. 52]. Того ж року обласний том з'явився друком [181].

### ***3.5. Особливості підготовки Кримського тому «Історії міст і сіл Української РСР».***

14 березня 1963 р. Кримський обком Компартії України затвердив склад обласної об'єднаної редакційної колегії з підготовки регіонального тому «Історії міст і сіл Української РСР» на чолі з Іваном Сергійовичем Чирвою – секретарем з ідеології Кримського промислового обкому КПУ. Заступником став Леонід Дмитрович Солодовник – секретар Кримського сільського обкому КПУ, відповідальним секретарем призначили Івана Петровича Кондранова – завідувача Партійним архівом Кримської області. Загалом об'єднана редколегія Кримської області нараховувала 26 осіб [32, арк. 3–4].

Того ж 14 березня 1963 р. бюро Кримського промислового обкому КПУ окремим рішенням затвердило склад «міської» редколегії проєкту ІМІС із семи осіб: І. С. Чирва (голова), Федір Афанасійович Соколов, заступник завідувача ідеологічним відділом промислового обкому (заступник голови), Ніна Григорівна Ноженко, старший науковий співробітник Державного архіву Кримської області (відповідальний секретар), а також І. П. Кондранов, Антоніна Андріївна Степанова, директор Державного архіву Кримської області, Матвій Михайлович Максименко, проректор Кримського державного педінституту, Олександра Дем'янівна Белікова, завідувачка обласного архівного відділу Кримського облвиконкому. Про формування «міської»

частини об'єднаної Кримської редколегії І. Чирва 26 квітня 1963 р. повідомив голову Головної редколегії ІМІС П. Тронька [32, арк. 7–8].

Тим часом у середовищі кримськотатарського народу після XX з'їзду КПРС дедалі потужнішим ставав рух за повернення на історичну батьківщину. Вражаючою акцією стала організація масової петиційної кампанії, приуроченої до відкриття XXIII з'їзду КПРС (Москва, 29 березня – 8 квітня 1966 р.). Під час її проведення вдалося зібрати й передати державному керівництву 24 томи листів з 100 тис. підписів [84, с. 768]. Водночас поширювалося й колективне звернення кримськотатарського народу до партійного форуму з підписами під ним понад 120-ти тис. осіб – ледь не усього дорослого населення. У річці «відновлення революційної законності» документ презентував головніші віхи кримськотатарської історії, апелював до внеску народу у революційний рух, антинацистську боротьбу й перемогу. Зasadничими вимогами були: 1) організоване повернення додому; 2) беззастережне відновлення національного й політичного рівноправ'я кримських татар без блюзнірського посилення на «закорінення» на узбецькій та іншій нерідній землі; й ритуальна апеляція до звичної радянської пропагандистської риторики: 3) повернення корінному населенню півострова у повному обсязі того, що «надала Велика Жовтнева соціалістична революція, ленінська партія, Ленін» [88, с. 325].

Усвідомлюючи малоефективність самих лише петиційних кампаній, керівники кримськотатарського національного руху не вважали їх єдиною формою протесту. У середині десятиліття вони все частіше вдавалися до маївок, мітингів, демонстрацій, приурочених до днів народження В. Леніна, який підписав 1921 р. декрет про створення Кримської АРСР, річниць депортації з рідної землі, інших знакових подій у кримськотатарській історії. Такі масові зібрання викликали рішучу протидію силових структур й серйозну стурбованість партійно-державного керівництва [84, с. 768].

Активізацію кримськотатарського руху пильнував Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. Так, 12 серпня 1966 р. його голова В. Семичастний повідомив Політбюро ЦК КПРС про дві течії у

кримськотатарському русі: помірковано-угодовську, яка прагнула вирішення проблем у річищі чинного законодавства СРСР, та радикальну, що залучала до розв'язання кримськотатарського питання міжнародні організації, включно з Організацією Об'єднаних Націй.

Натомість партійне керівництво УРСР демонструвало цілковиту неготовність чи неспроможність вирішувати кримськотатарське питання. Так, наприклад, упродовж 1965–1967 рр. з 343 клопотань кримських татар про повернення додому позитивно вирішено було лише 3 (0,87 %). Всього ж упродовж десятиліття, почавши з 1956 р. й звільнення з спецпоселення, й до середини 1960-х рр., на півострові легалізувалися (змогли прописатися) лише 15 осіб. Подібна ситуація була й в інших областях УРСР: на 29 липня 1966 р., крім Криму, у республіці мешкало лише 247 кримських татар (Запорізька обл. – 200, Одеська – 18, Донецька – 16, Харківська – 13) [84, с. 769]. Пропозиції щодо заморожування кримськотатарської проблеми презентував колективний меморандум голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка, Генерального прокурора УРСР Ф. Глуха й міністра охорони громадського порядку І. Головченка від 15 квітня 1967 р. на ім'я Першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста.

5 вересня 1967 р. було підписано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». У його преамбулі слушно стверджувалося, що після визволення півострова 1944 р. факти співробітництва з нацистськими окупантами «певної частини татар, які проживали в Криму», необґрунтовано екстраполювали на все кримськотатарське населення регіону: «Ці огульні обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності, які проживали в Криму, має бути знято, тим більше, що в трудове і політичне життя суспільства вступило нове покоління людей» [84, с. 804; 90, с. 531–532].

Відтак документ у резолютивній частині містив два положення: по-перше, повністю скасовували всі попередні рішення органів державної влади щодо «огульних обвинувачень відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму». Отже, якщо виселили «огульно всіх», то, за винятком

винних у злочинах й колабораціонізмі, всі представники кримськотатарського етносу, які постраждали, отримали би право повернутися на історичну батьківщину – у Крим. Натомість документ пропонував й надалі утримувати депортований народ у місцевостях його примусового виселення, оскільки він «укоренився» у віддалених місцевостях СРСР й, можливо, йому навіть там «сподобалося»: «Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи» [84, с. 804]. За тією самою дивною логікою документ містив насамкінець паліатив: «З метою дальшого розвитку районів з татарським населенням доручити Радам Міністрів союзних республік і далі сприяти й допомагати громадянам татарської національності в господарському та культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей» [84, с. 804].

Отже, йшлося про часткову, неповноцінну й суперечливу реабілітацію кримськотатарського народу з прикріпленням його до місць «сталого» заслання – виселення. Негаразди з корінним народом Криму уповільнювали підготовку обласного тому ІМІС.

Зважаючи на критичну ситуацію з підготовкою рукопису Кримського тому, у травні 1969 р. завідувач відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР І. Слабєєв звернувся до керівника Головної редколегії з доповідною запискою – «Про загрозливий стан з підготовкою рукопису тому «Кримська область» » [11, арк. 108–115]. На початку повідомлялося, що, згідно з державним планом підготовки видання й постановою ЦК КПУ від 18 жовтня 1967 р. «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» », рукопис Кримського тому мали представити на розгляд відділу ІМІС Інституту історії у травні 1969 р. Однак вибіркове обговорення рукописних матеріалів

книги у відділі 6 січня 1969 р. (історико-економічний нарис про Крим, нариси історії Сімферополя, Севастополя й шести інших населених пунктів, характеристики й довідки щодо Красногвардійського та Сімферопольського районів) виявило, що переважно ці нариси за науковим й ідейно-теоретичним рівнем не відповідали вимогам видання, мали істотні недоліки й недоробки. Вимагали доопрацювання також характеристики районів й довідки про села – центри сільрад [11, арк. 108–109].

Оскільки чимало нарисів обласного тому у попередні роки вже рецензували у відділі, але кримські автори проігнорували принципові зауваження й побажання, І. Слабєєв дійшов висновку, що «в останні два – три роки авторський колектив і обласна редколегія фактично не працювали» [11, арк. 109]. Засадничим недоліком він вважав слабку джерельну базу, оскільки обласна редколегія не забезпечила ґрунтовне вивчення авторами документальних фондів, статистичних збірників, літератури й преси з кримських архівів й книгозбірень. Не було належно опрацьовано й матеріали з історії Криму інших українських архівів, а також Москви й Ленінграда. Через обмеженість використаного фактичного матеріалу у нарисах місцевих авторів спостерігалися значні хронологічні й тематичні прогалини, а також «поверховість у висвітленні багатьох явищ і подій» [11, арк. 109].

До відтворення історії Криму, окремих населених пунктів, на думку Ігоря Семеновича, редколегія й автори підійшли «методологічно невірно», проігнорували по суті історію його корінного населення – кримськотатарського народу. Так, у нарисі про область не було характеристики внутрішнього розвитку й зовнішньої політики Кримського ханства XV–XVIII ст., бракувало й загальнообов’язкової «канонічної» згадки про «прогресивне значення приєднання Криму до Росії, яке сприяло розвитку його продуктивних сил і ліквідувало вогнище багатовікової турецько-татарської агресії проти українських і російських земель» [11, арк. 110]. Наголошувалося, що нарис про область не акцентує на «історичному значенні» перемоги «Великої Жовтневої соціалістичної революції» для піднесення соціально-

економічного й культурного розвитку татарського народу, велетенській турботі Компартії й радянського уряду про трудящих татар, які, на думку автора доповідної, мали б бути безмежно вдячними радянській владі за велетенські зміни на краще у їхньому житті.

Гіперболізація «благодійного впливу» радянського режиму на життя кримськотатарського народу 1920-х – 1930-х рр. мала би, за І. Слабєєвим, виразніше відтінювати й маргіналізувати «зрадницькі» й колаборантські вчинки частки корінного населення півострова. У тексті обласного нарису треба було б чітко прописати антитезу: «благодіяння» радянського режиму – «невдячність» і «зрада» частини кримськотатарського населення. Цього не виявилось у наявній на той час версії обласного нарису: «Належним чином не проаналізований факт зрадництва певної частини татарського населення Криму в роки Великої Вітчизняної війни, яка підтримала фашистських загарбників [...]. Це загальновідомий факт, і автори про нього говорять, але ніяких пояснень причин цього ганебного явища не дають [...]. Причини, що зумовили цей факт, мають бути проаналізовані з позицій марксизму-ленінізму, інакше майбутній читач не зрозуміє, як все це могло статися, може прийти до невірних висновків» [11, арк. 110].

І. Слабєєв пропонував, висвітлюючи це питання, наголосити, що протягом двадцяти років радянської влади неможливо було цілком ліквідувати залишки феодальних відносин у кримськотатарському середовищі, потужного впливу ідеології буржуазного націоналізму й реакційного мусульманського духовенства. А «контрреволюційні елементи» з цього середовища лише чекали слушної нагоди для відкритого виступу проти радянської адміністрації. Звісно, ці «контрреволюційні елементи» розраховували на допомогу ударної сили міжнародного імперіалізму – нацизм, який, у свою чергу, у власних політичних й воєнно-стратегічних планах відводив півострову важливе місце. Крим нацисти розглядали як плацдарм для наступу на Кавказ й Закавказзя, Малу Азію й далі на Схід. Берлін приділяв особливу увагу «підривній роботі» серед кримських татар, спираючись знову ж таки на місцеві антирадянські сили. І

почасти «ворожим елементам вдалося отруїти свідомість деякої, найбільш відсталой частини населення буржуазно-націоналістичною отрутою» [11, арк. 111].

Далі І. Слабєєв спробував обґрунтувати депортаційну акцію Кремля 1944 р. потребою гарантувати радянським військам, які просувалися на Балкани й у Центрально-Східну Європу, надійний тил, оскільки «реакційним мусульманським духовенством» й іншими «буржуазно-націоналістичними елементами» півострова міг бути завданий підступний удар у спину війську, що наступало. Мовляв, радянська адміністрація після здобуття Криму мала складне завдання – ґрунтовно перевірити місцеве населення, аби виявити й нейтралізувати «зрадницькі елементи»: «Адже війна ще тривала, Червона Армія готувалася до визвольного походу на Балкани, в якому Крим мав бути важливим плацдармом, тиловою базою. Але подібна перевірка вимагала багато часу. Зважаючи на все це, Радянський уряд вимушено мав піти на крайній крок – переселити все татарське населення за межі Криму, щоб тим самим забезпечити Червоній Армії надійний тил» [11, арк. 111–112]. Отже, радянське керівництво й особисто Й. Сталін, оскільки, мовляв, розбиратися не було часу, вкотре вже вдалися до застосування злочинного принципу збірної відповідальності й депортували все кримськотатарське населення півострова.

Відтак перекидався «місток» до квазіреабілітаційного щодо кримськотатарського населення Указу Президії ВР СРСР від 5 вересня 1967 р.: від депортації 1944 р. сплило вже майже чверть століття й, ухвалюючи згадане рішення, Президія Верховної Ради СРСР виходила з того, що «весь народ не повинен нести відповідальності за тих вихідців з нього, які зрадили як своєму народу, так і Радянській Батьківщині» [11, арк. 112]. Зважали й на те, що, мовляв, за повоєнний час «виросло нове покоління, яке нічого спільного не має з тими, хто в роки Великої Вітчизняної війни свідомо чи несвідомо став на бік ворогів Радянського Союзу, ворогів свого народу» [11, арк. 112].

Віддавши данину офіційній пропагандистській риторичі, завідувач відділу ІМІС водночас наголошував, що автори Кримського тому у жодному

разі не повинні ані замовчувати, ані прикрашати історичні події, а натомість висвітлювати їх максимально правдиво: «Названі, як і інші питання історії татарського населення Криму мають бути належним чином висвітлені з позицій марксистсько-ленінської науки, історично правдиво. Обходити їх неправильно як з наукової, так і з політичної точки зору. Якщо це не буде зроблено радянськими істориками в праці, спеціально присвяченій історії Криму, то можна бути впевненими, що це питання не залишиться пока увагою наших недругів з капіталістичного табору, що подадуть його у ворожому для Радянської країни дусі» [11, арк. 112].

Методологічно хибним, на думку І. Слабєєва, був і підхід авторів обласного тому до висвітлення історії населених пунктів Криму, де до 1941 р. мешкала не лише кримськотатарська, а й болгарська, грецька, німецька людність: «Подібний неправильний підхід до висвітлення історії Криму має місце також і в нарисах історії окремих населених пунктів, де до Великої Вітчизняної війни переважало татарське, німецьке, болгарське населення. Їх присутність повністю або майже повністю виключається. Це спричинилося до того, що в нарисах про окремі населені пункти фактично випадає їх історія аж до Вітчизняної війни» [11, арк. 113].

Насамкінець доповідної «Про загрозливий стан з підготовкою рукопису тому «Кримська область»» обласній редколегії було запропоновано вжити таких заходів: 1) методично «озброїти» авторський колектив тому, довівши до його відома «Методичні вказівки» Головної редколегії й методичні статті-розробки в «Українському історичному журналі»; 2) забезпечити ґрунтовне опрацювання архівних й друкованих джерел, наукової літератури, преси, у яких містяться відомості з історії Криму, включно з виїздами до інших (крім місцевого) архівів України, Москви й Ленінграда; 3) підготувати історико-економічний нарис про область «з висвітленням у ньому всіх складних моментів історії Криму», врахувавши рекомендації відділу ІМІС Інституту історії, й подати його на обговорення до 1 вересня 1969 р.; 4) посилити керівництво обласної редколегії авторським колективом, виділивши для

поточної роботи з авторами одного з працівників відділу пропаганди і агітації або відділу науки Кримського обкому КПУ; 5) розробити план-графік підготовки тому; 6) переглянути склад авторів, залучивши до написання нарисів «кращі наукові сили області» [11, арк. 114–115].

Обласна редколегія ІМІС почасти врахувала зауваження відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР, що містилися у цій доповідній. Принаймні наступна доповідна І. Слабєєва П. Троньку від 4 листопада 1969 р. навіть за назвою – «Про хід підготовки тому «Кримська область» є значно м'якшою за змістом [11, арк. 116–117]. Там сказано, що, за державним планом, рукопис обласного тому в остаточно завершеному вигляді мали б передати на редагування у березні 1970 р. Але робота над ним «занадто затяглася». Після вибіркового обговорення частини авторських текстів у відділі ІМІС обласна редколегія, на думку І. Слабєєва, мала достатньо часу для усунення виявлених недоліків. Утім, ознайомлення з низкою доопрацьованих нарисів, надісланих у жовтні (нарис про область, міста Бахчисарай та Білогірськ [до 1944 р. – м. Карасубазар]), засвідчило, що кримські автори не довели роботу до кінця: «Якщо нарис про область доопрацьований ґрунтовно і в основному не викликає серйозних зауважень, то нариси про названі населені пункти мають ще суттєві недоліки. Основним з них є недостатній науковий рівень викладу матеріалу: вони написані більше у плані путівників, ніж нарису історії. Невиправдано багато місця відводиться загальнокримським та загальнополітичним подіям. У той же час соціально-економічним проблемам приділено недостатню увагу» [11, арк. 116]. Найістотніша проблема, яка загальмувала своєчасне доопрацювання Кримського тому полягала у тому, що відповідального секретаря видання І. Кондранова не звільнили від роботи завідувача партійного Кримського обкому КПУ, й він «не мав можливості здійснювати повсякденне оперативне керівництво роботою авторського колективу». Аби прискорити підготовку тому й піднести його науковий рівень, обласній редколегії пропонували вжити низку заходів, зокрема скласти «чіткий план-графік

завершення підготовки рукописів, створити науково-редакційну групу для остаточного опрацювання нарисів» [11, арк. 117].

10 листопада 1969 р. питання «Про висвітлення деяких питань історії Криму в нарисах історії міст і сіл області» розглянула Головна редколегія ІМІС. Доповідав голова обласної редколегії Л. Солодовник, секретар Кримського обкому КПУ, співдоповідачем був куратор тому від відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР Ю. Курносів [25, арк. 49, 82–87]. На думку Л. Солодовника, неможливо виконати всі вимоги до кримських авторів щодо широкого висвітлення «проблеми татар, які раніше мешкали у Криму». Він вважав, що це питання докладно висвітлювати не слід, обмежившись лаконічною згадкою у вступному нарисі [25, арк. 83]. Обласний партійний функціонер захищав принципову позицію обласної редколегії щодо «недоцільності у вступній статті пояснювати причину переходу татар на бік німецьких окупантів», наголошуючи на пікантності ситуації у Криму, де сталінська депортаційна акція 1944 р. усе виразніше впліталася у контекст актуальних подій, пов'язаних з рухом кримськотатарської людності за повернення на історичну батьківщину: «Зараз ми по цілому ряду моментів опинилися у скрутному становищі, коли татари почали переселятися до Криму» [25, арк. 83].

Він не погоджувався із зауваженнями відділу ІМІС щодо «надто слабкої джерельної бази» більшості нарисів обласного тому, стверджуючи, що 1968–1969 рр. місцеві автори виїздили до архівів і бібліотек Москви й Ленінграда, інших міст й максимально доповнили джерельний матеріал, «вичерпавши усі можливості» [25, арк. 83]. Він визнав, що плановий термін передання тому на редагування (травень 1969 р.) для обласної редколегії «нереальний» й просив відтермінування до квітня – травня 1970 р. [25, арк. 83].

«Татарське питання» виявилось у центрі обговорення членів Головної редколегії. Так, директор Інституту історії партії при ЦК КПУ І. Назаренко запропонував, щоб автори Кримського тому «татарські сюжети» у ньому передали на розгляд Головної редколегії [25, арк. 84]. Ю. Курносів позитивно оцінив роботу кримських авторів над доопрацюванням текстів, підтримавши

думку, що «татар треба показати»: «Що стосується татар, – це питання принципове, і розходжень у нас не може бути» [25, арк. 84]. Його підтримав І. Слабеев, зауваживши, що питання історії Кримського ханства й татарського населення півострова треба представити, але не в нарисах про населені пункти, а лише у вступному нарисі. За його словами, «питання татарського населення висвітлено достатньо», але бракувало «марксистсько-ленінської партійної оцінки» й наголосу, «скільки для татар зробила Радянська влада» [25, арк. 84–85]. Член Головної редколегії ІМІС О. Мітюков запропонував профільному відділу Інституту історії разом з Кримською редколегією підготувати доповідну записку «як висвітлити татарське питання в цьому томі» [25, арк. 86].

Підсумовуючи обговорення, голова Головної редколегії констатував, що проблеми регіонального тому поділяються навпіл. Перша частина – джерельна база й якість нарисів про населені пункти; інша – «татарське питання». Він зауважив на адресу керівника обласної редколегії: «Ви, тов. Солодовник, відноситеся до числа тих, які мають багато недоліків. Тому мені хотілося б, щоб Ви [...] скоротили строки і довели матеріал до кондиції на високому ідейному рівні». Досвідчений апаратник, Петро Тимофійович прагнув уникнути будь-яких ризиків у висвітленні депортації кримськотатарського населення 1944 р., зробивши наголос на «ідеологічно правильній» презентації проблеми: «Щодо татарського питання. Це – питання не просте, як декому здається. Треба дати таку відповідь, щоб це була зброя проти тих, хто зрадив» [25, арк. 86].

Ухвалили компромісне рішення: по-перше, розмножити й надіслати членам Головної редколегії рукопис вступного нарису про область й 4–5 нарисів про населені пункти Криму, а після отримання зауважень повернутися до обговорення «деяких проблем історії Криму» у нарисах локальної історії півострова. По-друге, підтримати пропозицію обласної редколегії про перенесення терміну передання рукопису на травень 1970 р. До Криму відрядили заступника голови Головної редколегії О. Касименко для обговорення з обласною редколегією методичних настанов щодо висвітлення «татарського питання» [25, арк. 49, 85].

Однак ситуація з належною з ідеологічного погляду влади презентацією у Кримському томі «татарського питання», особливо у частині подій 1941–1944 рр., й надалі залишалася каменем спотикання у його публікації. 27 грудня 1970 р. Головна редколегія ІМІС підготувала звернення до керівників академічних інститутів історії у Києві й Москві. 18 лютого 1971 р. їх відправили адресатам. Керівництво проєкту просило науково-методичної допомоги у «ідеологічно правильному» представленні «татарського питання» в історико-економічному нарисі про Кримську область відповідного тому ІМІС.

Так, у зверненні до директора Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР А. Скаби за підписом П. Тронька йшлося: «Шановний Андрій Данилович! Головна редакційна колегія «Історії міст і сіл Української РСР» просить Вчену раду Інституту історії АН УРСР ознайомитися з нарисом історії Кримської області, що має бути вміщений у відповідному томі «Історії міст і сіл Української РСР», і висловити свою думку щодо висвітлення питань історії татарського населення Криму. Бажано одержати рекомендації відносно оцінки Кримського ханства, його ролі в історії, зокрема, в історії України і Росії, значення приєднання Криму до Росії, діяльності татарських буржуазних націоналістів в дореволюційний час та в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, участі татарського населення у соціалістичному будівництві до Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу просимо звернути на висвітлення подій Великої Вітчизняної війни та виклад змісту Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 вересня 1967 р.» [28, арк. 2].

Дату було зазначено помилково – йшлося про Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» від 5 вересня 1967 р. [84, с. 804]. Ідентичний лист російською мовою тоді ж було відправлено до Москви директору Інституту історії СРСР АН СРСР члену-кореспонденту АН СРСР П. В. Волобуєву [28, арк. 3].

Московські історики не квапилися з відповіддю на дразливі питання щодо належного, з погляду марксистсько-ленінської ортодоксії, висвітлення історії кримськотатарського народу й насамперед прийнятої для читацького

загалу мотивації сталінської депортаційної акції у Криму 1944 р. Так, на засіданні Головної редколегії ІМІС 14 червня 1971 р., виступаючи в обговоренні питання «Про завдання підготовки томів «Історії міст і сіл Української РСР» в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України», завідувач відділу ІМІС Інституту історії І. Слабеев зауважив: «В Москві нічого практично не вирішено по Криму [...]» [7 арк. 37].

26 липня 1971 р. відповідальний за Кримський том від Інституту історії Ю. Курносов звітував про результати тижневого відрядження до Сімферополя (15–23 липня) з ревізією стану справ з підготовкою обласного тому. Зокрема, відбулися розмови з головою Ялтинської редакційної комісії й відповідальним секретарем обласної редколегії І. Кондрановим. Домовилися підготувати нариси щодо населених пунктів Гурзуфа, Алушти, Лівадії, Сімеїза й власне Ялти замість одного нарису про Велику Ялту, яким первісно обласна редколегія мала намір обмежити показ історії значної частини населених пунктів південного узбережжя Криму. Ю. Курносов констатував, що обласна редколегія активізувала роботу над томом, але темпи все ще були недостатніми, аби на початку вересня представити повністю завершений рукопис на обговорення в Інституті історії АН УРСР [35, арк. 126–127].

У вересні 1971 р. Ю. Курносов подав чергову доповідну очільнику Головної редколегії ІМІС, де запропонував скористатися тим, що Київ відвідує директор Інституту історії СРСР АН СРСР П. Волобуєв й обговорити з ним деякі «складні проблеми історії міст і сіл Кримської області» [35, арк. 167]. Йшлося про викладення питань соціально-економічного та культурного розвитку населених пунктів півострова 1920-х – 1930-х рр. й презентації/непредставлення у нарисах постатей представників корінного населення: а) називати чи ні хоча б частково імена й справи осіб «татарської національності» – ударників праці у промисловості й сільському господарстві, діячів культури і мистецтва; б) чи взагалі не згадувати імена й події, «пов'язані з особами татарської національності»; в) чи писати про кримських татар, які у

роки «Великої Вітчизняної війни проявляли героїзм на фронтах, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу й т. ін.» [35, арк. 167].

Рукопис Кримського тому знову обговорювали у відділі ІМІС Інституту історії 17 лютого 1972 р. за участі представників обласної редколегії. Її відповідальний секретар І. Кондранов доповів, що кримські автори доопрацьовували тексти нарисів відповідно до зауважень, а автори вступної статті про область нарешті отримали з Москви рекомендації щодо «висвітлення ролі кримських татар у роки Великої Вітчизняної війни» [36, арк. 11]. В обговоренні історико-економічного нарису про Крим авторства М. Максименка та Г. Губенка брав слово куратор тому Ю. Курносов. Він відзначив велетенський прогрес авторів, запропонувавши «актуалізувати» текст – відобразити святкування 100-річчя В. Леніна, «трудове й політичне піднесення» регіону у зв'язку з XXIV з'їздом КПРС та XXIV з'їздом КПУ; розгорнутіше описати передвоєнну індустріалізацію. Зауважив, що з опису подій випала перша чверть XIX ст., тому порадив скористатися новітньою монографією московського історика Олени Дружиніної «Южная Украина в 1800–1825 гг.» [159]. Наголосив Юрій Олексійович й на кримськотатарській проблемі 1941–1944 рр., «камені спотикання» тому, закликавши висвітлити її у звичному кліше радянської історико-пропагандистської риторики: «Й, нарешті, третя проблема – татарська: слід показати співробітництво татар з фашистами, їхню [кримських татар] жорстокість у період Великої Вітчизняної війни, обґрунтувати їхнє виселення з Криму» [36, арк. 12].

Головним недоліком обласного нарису, на думку куратора, було написання його не за соціально-економічними формаціями, а за визначними місцевостями й пам'ятками регіону, тобто, за лекалами путівників, унаслідок чого випали цілі історичні періоди – Лютнева революція, «громадянська війна». Було акцентовано на загальному недоліку кримських авторів – кричущому незнанні/ігноруванні української мови, внаслідок чого вони не спромоглися прочитати вже опубліковані томи ІМІС, а відтак зрозуміти як писати потрібний

текст за аналогією [36, арк. 12]. Співробітник відділу В. Зайцев зауважив на відсутності в обласному нарисі аналізу «класових відносин» у Кримському ханстві, де автори побачили лише татар-грабіжників, але ж були й творці. Бракувало, на його думку, й згадки про багаторазову допомогу кримських татар українському козацтву у боротьбі з Річчю Посполитою [36, арк. 12]. Керівниця редакторської групи тому від УРЕ В. Чигирик зауважила, що половина нарисів обласного тому потребує доопрацювання: «Виклад – хороший. Причиною незадовільних нарисів є не татарська проблема – багато інших, важливіших питань висвітлені недостатньо. Немає суцільної вичитки матеріалу. Населені пункти Великої Ялти – це путівники, а не нариси» [36, арк. 16].

За підсумками обговорення схвалили роботу авторського колективу тому, половину нарисів передавали на редагування, решту (включно з обласним нарисом) – повертали на доопрацювання. Доопрацьовані тексти мали повторно обговорювати у серпні 1972 р. [36, арк. 16]. Проте обласна редколегія не дотрималася цього терміну. Доопрацювання кримських текстів тривало.

Тривало й протистояння депортованого з рідної землі кримськотатарського народу з імперським Кремлем. Так, 7–8 травня 1972 р. у Маргілані (Узбецька УРСР) відбулися збори представників кримськотатарського народу з Узбекистану, Таджикистану, Закавказзя, Російської Федерації, України, під час яких було ухвалено «Лист-звернення кримськотатарського народу у зв'язку з 50-річчям створення СРСР», де було порушено найнагальніші питання життєдіяльності народу у вигнанні [132, с. 532]. У відповідь на справедливі вимоги корінного народу Криму у звичному імперському дусі 26 жовтня 1972 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС «Про окремі категорії громадян, переселених у минулому з місць їхнього проживання в інші райони СРСР», якою визнавали «недоцільним» масове переселення вигнанців (насамперед кримських татар) на територію Кримської обл. [85; 132, с. 533].

Пояснюючи невихід Кримського тому ІМІС 1973 р., у звіті УРЕ за 1973 р. її головний редактор з'ясовував, що сталося це «у зв'язку з великою складністю

висвітлення в ньому історичних аспектів» [42, арк. 12]. Але не лише «кримськотатарське питання» загальмувало публікацію регіонального тому.

Ймовірно, доклала до цього рук й півострівна «громадськість» – «кримські обласні організації», які відстоювали свою регіональну квазіросійську ідентичність. Так, 12 січня 1973 р. П. Тронько інформував головного редактора УРЕ М. Бажана: «Шановний Микола Платонович! Від Кримських обласних організацій надійшло клопотання дозволити видати том «Кримська область» історії міст і сіл Української РСР тиражем 25 тисяч примірників, з них *22 тисячі російською і 3 тисячі українською мовами*» [29, арк. 2] (виділення наше. – О. Ч.). Петро Тимофійович намагався хоч трохи «українізувати» цю дражливу (очевидно, висунуту на рівнях кримських обкому КПУ й облвиконкому) пропозицію, завершивши звернення до М. Бажана так: «Прошу розглянути ці пропозиції і подати розрахунки на видання тому «Кримська область» тиражем 25 тисяч примірників, з них *20 тисяч російською і 5 тисяч українською мовами*» [29, арк. 2] (виділення наше. – О. Ч.). Цілком ймовірно, що саме 1973 р. з регіональної кримської «ініціативи» народилася владна ідея перевидання принаймні частини томів проєкту російською мовою.

У третьому кварталі 1973 р. рукопис тому «Кримська область» нарешті передали на редагування до групи В. Чигирик. За підписами останньої й завідувача редакції ІМІС Головної редакції УРЕ В. Кулаковського наприкінці грудня 1973 р. було підготовлено підсумкову доповідну записку «Про стан підготовки до друку тому «Кримська область» » [30, арк. 3–6]. У ній було згадано, що під час першого обговорення рукопису тому у лютому 1972 р. у профільному відділі Інституту історії з 53 нарисів схвалили в основному лише 26, але й ті вимагали доопрацювання. Йшлося насамперед про ґрунтовніше опрацювання авторами архівних фондів і наукової літератури для поповнення нарисів конкретним матеріалом [30, арк. 3].

На вимогу редакційної групи УРЕ обласна редколегія доклала зусиль щодо поліпшення якості рукописів тому, провівши додаткове вивчення джерел в обласних архівах, а також друкованих джерел й газетних фондів у

бібліотеках, що дало змогу наситити рукописи нововиявленим фактажем. Але ряд нарисів доопрацьовували й під час редагування («Алупка», «Бахчисарай», «Керч», «Феодосія» тощо). Особливих зусиль в цьому контексті вимагав вступний історико-економічний нарис про Крим, який редакція отримала лише 27 червня 1973 р. попри те, що остаточним терміном завершення опрацювання усіх матеріалів тому Головна редколегія визначила 1 грудня 1972 р. [30, парк. 3–6]. Не бракувало у доповідній й ритуальної пропагандистської риторики: «У книзі показано, як з року в рік підвищується матеріальний добробут трудящих, як змінюється обличчя міст і сіл області, як міцніє морально-політична єдність радянського народу. Весь том – яскраве свідчення того, що докорінні зміни в суспільно-політичному й культурному житті області стали можливими лише завдяки Великому Жовтню, наполегливій праці всіх трудящих, мудрій політиці Комуністичної партії й Радянського уряду» [30, арк. 5].

Було згадано у записці В. Кулаковського – В. Чигирик й московських «кураторів» тому. Вступний нарис «Кримська область» розглядали в Інституті історії СРСР АН СРСР та секторі історичних наук відділу науки і навчальних закладів ЦК КПРС. Так, на початку грудня 1973 р. його прорецензували заступник директора Інституту історії СРСР АН СРСР, доктор історичних наук Ю. Корабльов і старший науковий співробітник сектору історичної географії Інституту історії СРСР, доктор історичних наук В. Кабузан, які дали позитивні рецензії. Схвальну оцінку цей текст отримав й від завідувача сектору історичних наук відділу науки і навчальних закладів ЦК КПРС С. Хромова й співробітника цього ж сектору В. Куликова [30, арк. 5–6].

Насамкінець у доповідній йшлося: «На стадії опрацювання верстки були враховані побажання й зауваження секретаря ЦК КП України тов. Маланчука В. Ю., працівників відділу науки ЦК КП України, а також ряду наукових співробітників Інституту [історії] АН УРСР. Редакція вважає, що том «Кримська область» можна рекомендувати до друку» [30, арк. 6].

6 грудня 1973 р. його було підписано до друку. 10 січня 1974 р. відбулося засідання Головної редколегії ІМІС (прот. № 40) із єдиним питанням порядку денного – «Про затвердження до друку тому «Історії міст і сіл Української РСР» по Кримській області». Його провели як опитування членів Головної редколегії ІМІС [30, арк. 1–2]. Весь п'ятнадцятитисячний наклад Кримського тому надрукували у січні 1974 р. українською мовою [184].

Історико-економічний нарис «Кримська область» авторства М. Максименка та Г. Губенка з'явився друком як вступна частина Кримського тому [225, с. 9–93]. Обидва автори були викладачами Кримського державного педінституту ім. М. Фрунзе: М. Максименко – завідувач кафедри історії СРСР й член обласної редколегії ІМІС, Г. Губенко – доцент цієї ж кафедри \*.

Поряд із значним фактичним матеріалом, уперше залученим до презентації локальної історії півострова, вступний нарис хибував на численні історико-пропагандистські штампи, канонізовані радянською історіографією й використання яких було загальнообов'язковим. Безперечно, позначилося багаторічне перехресне рецензування текстів тому, а особливо цензорське втручання на останньому етапі секретаря ЦК КП України з ідеології В. Маланчука – цього, за самовизначенням, «сучасного Кочубея» [113, 343]. Переважно вкрай негативно там охарактеризовано національний рух кримськотатарського населення та його політичні лідери. Так, наприклад,

---

\* Максименко Матвій Михайлович (1914–1999) – народився у с. Великі Щербиничі Малощербинецької волості Новозибківського повіту Чернігівської губ. (нині село Злинковського району Брянської обл., РФ). Навчався на істор. фак-ті Смоленського педінституту ім. К. Маркса (1933–1937), заочному відділенні істфаку Московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова (1937–1940). Учасник Другої світової війни. Функціонер Сімферопольського міськкому ВКП(б) (1944–1947), заввідділу Кримської облради (1947–1952), заст. заввідділу науки і культури, заст. заввідділу пропаганди і агітації Кримського обкому КПУ (1952–1956), зав. лекторською групою Кримського обкому КПУ (1956–1960). Кандидатська дисертація «Скасування кріпосного права й селянський рух у Таврійській губ. у 1861–1863 рр.» (1958; КДУ). Заст. директора з науково-навчальної роботи Кримського держ. педагогічного й учительського ін-ту ім. М. Фрунзе (1960–1964), з березня 1964 р. – зав. кафедри історії СРСР та УРСР, зав. кафедри історії СРСР (1971–1984) Кримського держ. пед. ін-ту ім. М. Фрунзе; професор каф. історії СРСР Сімферопольського держ. ун-ту ім. М. Фрунзе (1984–1991). Докторська – «Місцеві Ради у відродженні й подальшому розвитку економіки і культури Криму у повоєнний період: 1945–1958 рр.» (1970; КДУ).

оцінюючи «складну політичну обстановку» на півострові на початку 1920-х рр., М. Максименко й Г. Губенко стверджували, що великої шкоди соціалістичному будівництву завдавали «татарські буржуазні націоналісти», «підступні дії» яких «йшли врозріз з інтересами татарських трудових мас» [225, с. 46].

Читача інформували, що заходами більшовицької адміністрації півострова «було подолано опір татарських буржуазних націоналістів (Велі Ібраїмова та ін.)». Й далі йшли фальсифікаторські вигадки чекістів: «Пролізши на керівні посади в Раднарком і ЦВК Кримської АРСР, вороги Радянської влади – мілліфірківці тривалий час проводили антирадянську діяльність, спрямовану на зрив соціалістичного будівництва в Криму [...]. З великим задоволенням зустріли трудящі Кримської АРСР рішення Верховного Суду СРСР, що покарав Велі Ібраїмова та його спільників за злочинну діяльність» [225, с. 52].

Сучасні історики довели, що процес і страта 9 травня 1928 р. колишнього голови Кримського ЦВК В. Ібраїмова мали політичний характер. 20 червня 1990 р. його посмертно реабілітували рішенням Президії Верховного суду РРФСР [118; 119, с. 423–450; 126; 140; 265, с. 19–20].

Оцінюючи поведінку корінного населення півострова під час нацистської окупації, очевидно, за порадами з Москви (Інституту історії СРСР) й Києва (секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука) було використано чи не найгірший з можливих сценаріїв презентації цього питання: «Здійснювати політику грабежу і розбою, терору і насильства над радянськими людьми гітлерівцям допомагали татарські буржуазні націоналісти. Вони створювали у ряді міст і районних центрів Криму мусульманські комітети. За вказівкою гітлерівського командування члени цих комітетів об'їжджали татарські населені пункти, проводячи антирадянську агітацію та вербуючи на службу до фашистів антирадянські елементи. У ряді сіл [...] на службу німецько-фашистським окупантам стали сформовані ними з татарських націоналістів озброєні роти «самооборони», батальйони і каральні загони. Навчали їх гітлерівські інструктори. Окремі загони татарських буржуазних націоналістів вже в лютому 1942 р. брали активну участь у боях проти Червоної армії [...]»

[225, с. 60]. На цій же сторінці містилося фото з промовистим підписом: «Перенесення останків загиблих від рук німецько-фашистських окупантів і татарських буржуазних націоналістів у Дубках. 1972 р.» [225, с. 60].

Автори з цензурних міркувань не могли пояснити виразну «нелюбов» частини корінного населення півострова (не лише кримських татар, а й німців, греків та ін.) до комуно-більшовицького режиму з його насильницькою колективізацією, репресіями й масовим знищенням кримськотатарського й німецького населення, насамперед еліти включно з духовенством, у роки Великого терору 1937–1938 рр. й напередодні війни з нацистською Німеччиною. Та й справжня картина й масштаби терору, які умотивовували місцевих мешканців принаймні на перших порах на співробітництво з нацистським окупантом, були невідомі не лише М. Максименку й Г. Губенку, а й більшості обласної, та й Головної редакційних колегій ІМІС [265, с. 27–47].

Далі у тексті вступного нарису читачеві повідомлялося, що 2 листопада 1943 р. з сімферопольського концтабору було вивезено, страчено поза містом поблизу с. Нове Будке Сімферопольського району й спалено тіла 1 200 в'язнів. Наголошувалося, що *«у знищенні радянських людей брали участь татарські буржуазні націоналісти, які в роки тимчасової німецько-фашистської окупації активно співробітничали з гітлерівцями»* [225, с. 68] (виділення наше. – О. Ч.). Останнє речення супроводжувала підрядкова примітка, текст якої був предметом кількарічного обговорення в обласній, Головній редколегіях ІМІС, кабінетах компартійних функціонерів Києва й Москви: «Весною 1944 р., після визволення Криму від фашистських загарбників [...], татари, які проживали в Криму, були переселені в інші райони країни. Факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар було необґрунтовано віднесено до всього татарського населення Криму. Ці звинувачення знято Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. Татари, які раніше проживали в Криму, укоренилися на території Узбецької РСР та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян з

урахуванням їх національних особливостей і інтересів, беруть участь у громадсько-політичному житті» [225, с. 68].

Не з'ясувавши, чому кримськотатарському народу, вигнаному з рідної землі 1944 р., дозволено лише «укорінюватися» на чужині, а повернутися додому – ні, автори вступного нарису силкувалися підкріпити чи виправдати антигуманну акцію 1944 р. й сучасні їм зусилля компартійної верхівки СРСР затримати кримськотатарську людність у місцях примусового переселення розповіддю про нововиявлені злочини й жертви «татарських буржуазних націоналістів» [225, с. 68]. Утім, якщо навіть злочини певних осіб було правильно ідентифіковано радянською Фемідою, то продовжувати застосовувати принцип збірної відповідальності щодо всього народу було злочином брежнєвської адміністрації СРСР.

У виданні була й специфічна відповідь на вереснєве запитання 1971 р. куратора Кримського тому Ю. Курносова, чи слід згадувати тих кримських татар, які у роки «Великої Вітчизняної війни проявляли героїзм на фронтах, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу й т. ін.» [35, арк. 167]. Так, серед уродженців Криму у томі неодноразово згадано двічі Героя Радянського Союзу, льотчика Амет-Хана Султана [184, с. 65, 67, 70, 729]. На с. 67 є його фото. Згадано його й у нарисі про місто Алушка: «Особливо прославився уродженець Алушки льотчик Амет-Хан Султан (1920–1972), який брав участь у боях на Брянському, Південно-Західному, Сталінградському, Південному, 3-му Білоруському і 4-му Українському фронтах. Амет-Хан Султан зробив 602 бойові вильоти, збив 49 ворожих літаків. За мужність, виявлену в боях з ворогом, велику військову майстерність він двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після Великої Вітчизняної війни Амет-Хан Султан був льотчиком-випробовувачем [...]» [316, с. 729].

Натомість у виданні не йдеться про нього як про сина кримськотатарського народу, не згадано його зусиль, спрямованих на реабілітацію свого народу і повернення його на історичну батьківщину [213].

### *Висновки до третього розділу.*

На підставі виявленого й проаналізованого архівного й опублікованого матеріалу з'ясовано причини асинхронності у підготовці обласних томів «Історії міст і сіл Української РСР» й першості Харківського та Полтавського томів проєкту (на противагу первісно планованому тому «Київ» із загальною методичною статтею у ньому й настановами Головної редколегії до усього проєкту ІМІС), щільно пов'язаної з тогочасним домінуванням «харківсько-полтавського угруповання» у верхівці номенклатури УРСР.

У другій половині 1960-х рр. налагодилася поява друком томів видання, було опрацьовано механізм підготовки й рецензування текстів обласних історико-економічних нарисів, нарисів і довідок про населені пункти регіонів України. Було усталено склад обласних редколегій. Головна редколегія ІМІС склала чіткий план подання й обговорення рукописів із метою завершити проєкт 1972 р. за щорічного випуску 4 – 5 томів. Президія АН УРСР «зміцнила» відділ історії міст і сіл Інституту історії, до якого тимчасово прикріпили 8–10 науковців, які відповідали за окремий том – групу томів певного регіону; редакція ІМІС УРЕ збільшилася на 7 штатних одиниць. Це позитивно вплинуло на якість й темпи роботи над виданням.

Із 1967 р. публікація томів «Історії міст і сіл Української РСР» стала регулярною: 1967 р. вийшли друком два перших томи; 1968 р. – 3; 1969 р. – 4; 1970 р. – 3; 1971 р. – 4; 1972 р. – 5; 1973 р. – 4. 1974 р. з'явився заключний том – «Кримська область» – одразу в українській та російській версіях.

Оскільки проєкт ІМІС виконували за директивними настановами, й за характером він був проєктом мобілізаційним, то для його успішної реалізації й поточного контролю періодично з'являлися постанови ЦК Компартії України. Також постановами ЦК затверджували зміни у складі Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР».

Серйозним гальмом виконання проєкту була гіпертрофована увага у ньому на радянському періоді історії міст і сіл, який, згідно з директивними настановами видання, слід було презентувати винятково у помпезно-парадному вигляді. Наявність численних «білих плям» у радянській історії СРСР загалом й історії УРСР зокрема істотно утруднювали написання текстів, змушували авторів до «лакування» сучасності та нещодавнього минулого.

«Каменем спотикання» для виконання багатотомника стало «кримськотатарське питання», а точніше – злочинна акція сталінського режиму 1944 р. з депортацією з півострова багатьох його корінних мешканців й заселення цієї території прибульцями. Опір російськомовної й етнічно російської партійної номенклатури Кримської області не лише викликав на завершальному етапі виконання проєкту постановку питання про двомовне видання регіонального тому – лєвова частка російською, істотно менша – українською мовою, а й спонукав на тлі загальносоюзного й республіканського політико-ідеологічного тренду на русифікацію й формування «нової історичної спільноти – радянського народу» до плекання задуму публікації російськомовної версії принаймні частини томів «Історії міст і сіл Української РСР».

## РОЗДІЛ IV

### ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНИКА З ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

#### *4.1. На маргінесі проєкту: Микола Ткаченко.*

Народився Микола Михайлович Ткаченко 4 січня 1893 р. (23 грудня 1892 р. за ст. ст.) у м. Тальне на Уманщині. 1911 р. закінчив 2-гу чоловічу гімназію у Києві. Згодом навчався на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира у Києві, де поширив інтерес до вітчизняної минувшини, зокрема, завдяки практичним заняттям з давньої української історії під керівництвом проф. В. Данилевича (1872–1936) [79, с. 116]. Під керівництвом Василя Юхимовича він підготував курсову працю «Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевської ревізії», згодом зараховану як дипломну (1916) й за десять років по тому у скороченому вигляді надруковану у «Записках Історично-філологічного Відділу УАН» [284].

Із 1918 р. він працював у Києві вчителем, завідувачем трудової школи, інспектором трудових шкіл, викладав у Київському інституті народної освіти. З 1919 р. М. Ткаченко відновив наукові заняття, долучившись до роботи Історичної секції Українського Наукового Товариства, став співробітником Історичної комісії Історично-географічного словника української землі, не полишаючи педагогічну ниву. 1923 р., з утворенням у Києві Науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки, став співпрацювати з нею, а наступного року, з організацією Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом акад. М. Грушевського, перейшов до останньої [79, с. 116].

Отже, Микола Ткаченко брав активну участь у роботі Історичної секції УАН/ВУАН вже з першого року роботи Академії наук. 15 травня 1927 р. у будинку АН у присутності представників УАН, Київського ІНО, Київського інституту народного господарства й Секції наукових робітників відбувся прилюдний захист промоційної праці М. Ткаченка на тему «Закріплення селян

на Лівобережній Україні в XVII ст.». Тоді ж керівник Науково-дослідної кафедри історії України у Києві акад. М. Грушевський підписав такий відгук: «Вважаю аспіранта ТКАЧЕНКА вповні підготованим до перечислення його до наукових співробітників Катедри. В ряді праць він виявив як наукову підготовку, так і охоту й здібності до самостійної наукової праці. Промоційна робота його [...] виявляє в авторі і добре літературне підготування, і цінні самостійні спостереження, які будуть вартою вкладкою в науку, так що як промоційна робота не викликає ніяких сумнівів» [79, с. 123–124]. Аналогічної думки був і керівник аспіранта проф. О. Грушевський [79, с. 124].

Навесні 1928 р. у житті М. Ткаченка стався епізод, характерний для тогочасної біографії багатьох вітчизняних інтелігентів, – 6 березня 1928 р. його заарештував Київський окружний відділ Державного політичного управління Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) під час масової операції проти «української контрреволюції». Подію зафіксовано того ж дня у щоденникових записах акад. С. Єфремова: «Сьогодні вночі ціла низка арештів поміж українцями (Плевако, Ткаченко, Осьмак, П. Чикаленко та ін.). Що це ще за історія? З подробиць, що ходять поміж людьми, ніхто не може догадатися» [101, с. 598]. Історику інкримінували *спроби* проведення антирадянського терору, антирадянської агітації й пропаганди та *намагання* створити антирадянську організацію. Він рішуче відкинув висунуті обвинувачення, заявивши, що вже з останніх курсів університету співчував соціал-демократам, відтоді вважає себе марксистом і «досі як історик працюю марксівським методом і вважаю, що іншого методу бути не може», а також сприймає радянську владу як «найкращу систему державного устрою», а її розв'язання українського національного питання – майже ідеальним [79, с. 110].

Утім, московські чекісти своїм рішенням від 8 жовтня 1928 р. вирішили застосувати щодо ув'язненого восьмимісячний термін позбавлення волі, провадячи відлік з 6 березня ц. р. [79, с. 113–118]. На початку грудня 1928 р. М. Ткаченка відпустили, й він повернувся до академічної роботи на Кафедрі історії України. М. Грушевський не чинив йому жодних перешкод, натомість

усіляко демонстрував довіру до колишнього в'язня: вже на початку 1929 р. академік поставив перед Українським головним управлінням науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР (Укрнаука) питання про поновлення М. Ткаченку платні й домігся свого [339, с. 550; 342].

Вже до початку 1930-х рр. у виданнях ВУАН з'явилася низка розвідок М. Ткаченка з історичної регіоналістики та історичного містознавства [283–286]. Так, своє дослідження історії м. Остер XVII–XVIII ст. він розпочинав з методологічних розмірковувань, згідно з якими дослідження з історії вітчизняних міст провадили назагал у двох напрямках: вивчення загальних явищ в історії українського міста або ж дослідження окремих міст. До першого напрямку М. Ткаченко зараховував праці В. Антоновича, Д. Багалія, М. Владимирського-Буданова, О. Грушевського. Історіографія ж історії поодиноких міст України, на його думку, менш репрезентативна: якщо історію західноукраїнських міст (Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та ін.) представлено поодинокими дослідженнями, то історіографія східноукраїнських міст надто нечисленна. Проте, на його думку, історія окремих міст вимагає пильної уваги, щоб проаналізувати розвиток економічного життя й суспільно-політичні умови, які відбивалися на міському соціумі «неоднаково в різних частинах території України» [283, с. 151].

Відповідно до настанов акад. М. Грушевського щодо порайонного дослідження вітчизняної історії, М. Ткаченко також віддавав належне географічному чиннику у вітчизняній минувшині: «Географічні умови життя українського міста, колонізаційні рухи людности, розвиток економічного життя, політичні явища – всі вони наказують, студіюючи історію українського міста, ділити територію України на певні райони, в залежності від згаданих умов» [283, с. 151].

1931 р. вийшла ґрунтовна праця вченого «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв.» [287, 288].

У заяві до Президії II Відділу ВУАН від 17 квітня 1931 р. через призначення його керівником Археографічної комісії ВУАН (після ув'язнення

попереднього керівника В. Романовського) М. Ткаченко з жалем повідомляв, що змушений залишити штатну посаду в академічній Історично-географічній комісії, де пропрацював понад десятиліття, й підсумовував власний доробок у ній: «За цей час написав я до 1 500 словникових статей, виготовував матеріали для районних словників історично-географічних Остерщини, Козелеччини, Уманщини, Звенигородщини, Кременчуччини, Київщини, Переяславщини [...]. На цей та ближчі роки Історично-географічна комісія поставила в плян видання низки історично-географічних словників, що пов'язані з тими територіями, над якими я працював» [64, арк. 1]. Він стверджував, що закінчив опрацювання монографії «Проблема історично-географічного районування України» й розпочав досліджувати тему «Географічна теорія суспільства в світлі марксизму». Через це просив залишити його за сумісництвом членом Історично-географічної комісії й дозволити у вільний від роботи в Археографічній комісії час «докінчити свої праці з галузі історичної географії (словники іст[орично]-географічні, монографії тощо)» [64, арк. 1зв.].

У серпні 1933 р. М. Ткаченка разом з іншими «грушев'янями» звільнили з системи Академії наук як «класового ворога» [338, с. 256; 339, с. 550].

Справжнього вченого можна відлучити від академічної роботи, проте не від науки. Змінивши фах, М. Ткаченко став викладати географію у середній школі для дорослих № 11 Києва. Попри педагогічну завантаженість, він не полишив наукову стежу: його обрано дійсним членом Всесоюзного географічного товариства при АН СРСР, а наприкінці 1940 р. він підготував дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, яке мав захистити в Інституті історії України [64, арк. 2–2зв.]. Йшлося про працю «Історично-географічні відомості про місця перебування Т. Г. Шевченка на Україні», створену 1938–1940 рр. за завданням Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, старшим науковим співробітником якого він став напередодні війни.

Вже як академічного співробітника його було евакуйовано спершу до Харкова, згодом – до Уфи. У столиці Башкирії М. Ткаченко став науковим

співробітником об'єднаного Інституту історії та археології АН УРСР, де 1942 р. захистив кандидатську дисертацію на вищезгадану тему. Навесні того ж року за видавничим планом установи за ним було заплановано підготовку праці «Україна другої половини XVII ст.» обсягом 12 авт. арк. у серії «Нарисів з історії України» (вип. V) [91, с. 107]. У 1943 р. кандидат історичних наук М. Ткаченко став членом Вченої ради інституту [92, с. 120].

9 жовтня 1943 р. на засіданні відділу історії Інституту історії та археології АН УРСР у присутності директора установи, члена-кореспондента АН УРСР Л. Славина Миколі Михайловичу затвердили тему докторської дисертації – «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII ст.» [72, арк. 24]. Отже, затвердження санкціонувало керівництво інституту, проте за відсутності завідувача відділу проф. М. Петровського, який перебував у відрядженні. Після повернення Микола Неонович сприйняв це як порушення власних повноважень. На засіданні відділу 21 жовтня 1943 р. між М. Петровським та М. Ткаченко уперше виникла протокольна зафіксована полеміка щодо виконання планових завдань. Завідувач закинув підлеглому невчасне, на його думку, написання тексту «Нарисів з історії України» (вип. V). Той пояснив, що мав додаткове навантаження щодо розділів другого тому «Історії України» та почав працювати над докторською дисертацією. М. Петровський жорстко запитав: «Чому саме зараз виникла така необхідність з дисертацією, що привело до зриву терміну написання «Нарисів»?» І почув у відповідь не менш категоричне (старший на два роки за М. Петровського М. Ткаченко вважав себе не менш авторитетним ученим): «Це всім відомо, а тому відповідати не буду» [72, арк. 27].

Й після повернення з евакуації до Києва та відновлення повноцінного функціонування Інституту історії України ставлення М. Петровського до Миколи Михайловича не змінилося на краще. 6 січня 1947 р. директор Інституту історії України М. Петровський підписав наказ про звільнення М. Ткаченка зі штатного розпису установи: «Виконуючого обов'язки старшого наукового робітника *М. М. Ткаченка* за систематичне невиконання роботи по

тематичному плану Інституту [...] з роботи в Інституті з 7 січня 1947 р. звільнити» [73, арк. 4].

Відстоюючи власне право на професію, Микола Михайлович звернувся з заявами до Партбюро АН УРСР (8 січня 1947 р.), Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР (9 січня) та Президента АН УРСР акад. О. Палладіна (25 січня) [64, арк. 9]. Він наголошував: «Я – старий науковий робітник, маю більш 60 наукових опублікованих робіт [...]. Крім цього, я написав 6 великих монографічних робіт, з них 4 – протягом 1942–1946 рр. за планом Інституту. Одна з них – розділи з II тому «Історії України» – розміром більш 15 друк. арк. – здобули позитивну оцінку рецензента і були передані Інститутом до друку. Уривок з другої монографічної роботи, опублікований в «Наукових записках» Інституту, дістав позитивну оцінку на сторінках «Исторического журнала» (1944 р., № 9, с. 100)» [290].

Заявник пояснював упереджене ставлення до себе очільника Інституту історії України: «Йому не сподобалась моя наукова активність ще під час перебування в Уфі, коли я виступав неодноразово з доповідями на сесіях Відділу суспільних наук [289]. Особливо не сподобалось проф. М. Петровському те, що я за порадою в Москві акад. В. Пічети і акад. Б. Грекова став працювати над докторською дисертацією. Оскільки я не порадився з проф. М. Петровським, то опрацювання цієї роботи зустрінуло зі сторони його неприхильне ставлення і перешкоди [...]. Я зараз лише зазначу, що протягом 1944–1946 рр. М. Петровський систематично загрожував мене звільнити з роботи [...]. Тепер він це здійснив, видавши наказ про моє звільнення з Інституту за систематичне невиконання тематичного плану [...]. Це було зроблено в той час, коли за видавничим планом Інституту мали друкуватись три мої роботи – одна в 12 др. арк., друга – у 18 др. арк., третя – більш 15 др. арк.» [64, арк. 9–9зв.]. Насамкінець заява М. Ткаченка містила вимогу поновити його в Інституті історії України: «Звертаючись до Вас, Олександр Володимировичу, з цим своїм проханням, я прошу поновити мене на роботі в Інституті і дати можливість мені, що здобув завдяки Радянській

владі чималі наукові знання, працювати далі, по мірі своїх сил і можливостей» [64, арк. 9зв.].

Після апеляції Миколи Михайловича до керівництва АН УРСР поведінка директора установи стала «ліберальнішою». Проте заявник так і не домогся відновлення на посаді. 21 травня 1947 р. Микола Неонович змушений був змінити й власний наказ від 6 січня, надавши йому м'якшого формулювання – М. Ткаченко звільнявся з установи «згідно власної заяви» від 17 травня того ж року [73, арк. 59].

Після звільнення з Інституту історії України М. М. Ткаченко працевлаштувався старшим науковим співробітником Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР (1947–1952). Там він продовжував займатися містознавчою проблематикою, і у співавторстві з О. Тихоновичем підготував працю «Древній Київ-град», де на підґрунті архівних, останніх на той час археологічних та топографічних даних було з'ясовано план та характер забудови Києва XI–XII ст., що дало змогу відкоригувати попередні гіпотези про первину забудову міста [327, с 164].

11 травня 1949 р. відбулося засідання Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР. Четвертим пунктом порядку денного стояло питання «Про утворення при Відділі Комісії для вивчення міст УРСР». Доповідав з цього питання заступник директора Інституту археології АН УРСР Л. Славін, який наголосив на необхідності утворення при Відділі Комісії для вивчення міст УРСР, на яку слід було б покласти обов'язки виконання доручень Президії Верховної Ради УРСР щодо вивчення міст. В обговоренні виступили голова Відділу суспільних наук, дійсний член АН УРСР М. Птуха та заступник директора Інституту історії України АН УРСР з наукової роботи Ф. Лось [64, арк. 11].

Ухвалили створити при Відділі суспільних наук АН УРСР Комісію для вивчення міст УРСР з завданнями: а) виконувати відповідні доручення Президії Верховної Ради УРСР; б) упродовж 1949 р. підготувати проєкт комплексного дослідження міст України. До Комісії мали увійти представники академічних установ: від Інституту історії України – Д. Мишко (голова Комісії) та

К. Гуслистий; від Інституту мовознавства – В. Ільїн; від Інституту археології – Л. Дмитров; Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка мав репрезентувати Д. Косарик; Інститут економіки – П. Пустоход. Одночасно вирішили «запросити до участі в роботі Комісії канд. істор. наук тов. М. М. Ткаченка (Академія архітектури)» [64, арк. 11]. 30 березня 1949 р. акад. М. Птуха підписав лист Миколі Михайловичу з проханням повідомити своє ставлення щодо участі у роботі Комісії [64, арк. 12]. Згоду було отримано. А 22 жовтня 1949 р. у республіканському офіціозі – газеті «Радянська Україна» – було надруковано статтю М. Ткаченка «Написати історію наших міст і сіл», автор якої доводив до публічного відома рішення про створення академічної Комісії для вивчення міст УРСР [291].

Починалася публікація у дусі, звичному для тодішньої пропаганди – мовляв, за роки радянської влади у країні виросли численні нові міста, а старі отримали нове дихання... Далі було поставлено риторичне питання: «Чи вивчається історія наших міст? На жаль, науково-дослідні заклади не приділяють цьому належної уваги». Зазначалося, що Академія архітектури СРСР останнім часом звернулася до вивчення архітектури радянських міст, опублікувавши історико-архітектурні нариси з історії Москви, Сталінграда, Свердловська, Єревана, Уфи, Харкова, Києва та ін. Наголос у них робився на досягненнях у розвитку архітектурного будівництва після «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Однак «ця серія видань охоплює лише частину питань з історії міст» [291]. М. Ткаченко нагадував, що у довоєнний період у республіці була спеціальна комісія, яка займалася питаннями містознавства, було накреслено план видання збірників, зібрано чималий матеріал. Проте цю важливу й корисну роботу обірвала війна.

У повоєнний час, констатував автор, «й досі не створено наукової організації, яка б знов розгорнула вивчення міст і сіл України», такі дослідження проводяться лише окремими ентузіастами. Тому слід вітати ініціативу Президії АН УРСР, яка «вирішила створити комісію по вивченню історії міст і сіл України». Публікацію завершував заклик М. Ткаченка: не

зупинятися на самому лише «вивченні» й накопиченні відповідного матеріалу: «Треба написати історію наших міст і сіл, залучивши для цього необхідні наукові кадри» [291].

З 1 листопада 1952 р. він став старшим науковим співробітником відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Спроба 1951 р. поновитися на посаді в Інституті історії України виявилася невдалою. Перешкодив тодішній директор установи (1947–1964) О. Касименко. «Касименко був проти. О. К. Касименко мав в Інституті свою групу прибічників, і, мабуть: ці прибічники порадили мене не приймати до Інституту» [69, арк. 4зв.–5], – згадував Микола Михайлович.

8 жовтня 1958 р. Микола Михайлович звернувся з доповідною запискою до голови Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР О. Короїда. На підставі контент-аналізу матеріалів республіканської «Робітничої газети» М. Ткаченко констатував лише у цьому друкованому ЗМІ (як, зрештою, й у багатьох інших) наявність численних інформаційних повідомлень про зацікавлення історією рідного краю й написання історії населених пунктів України: «Треба сказати, що ця важлива справа на місцях ще не організована і не має належного наукового керівництва і підтримки, хоча на місцях вже є належні кадри [...]». Історії міст на Україні по цей час приділено ще мало уваги. Якщо в усьому Радянському Союзі за три останні роки з'явилося в друку 80 книг з історії міст [...], то на Радянській Україні надруковано менш десятка» [65, арк. 5–6]. М. Ткаченко нагадував академічному функціонеру, що питання про написання історії міст і сіл України «неодноразово в різних формах порушувалось в Академії АН УРСР», а він особисто був причетний до цих проєктів як керівник Археографічної комісії 1931–1933 рр. й співробітник повоєнної Комісії для вивчення міст УРСР. Щодо останньої він лаконічно зауважував, що «вона проіснувала недовго, бо її робота була неправильно організована» [65, арк. 6]. Автор надав практичні рекомендації щодо належного науково-організаційного забезпечення комплексного проєкту вивчення історії міст і сіл УРСР: «Необхідно роботу по історії міст, сіл, фабрик і заводів організувати в Академії

наук в такій формі, щоб можна було б на місцях допомогти там, де ця робота вже почалася, і організувати її там, де вона ще не починалась [...]. В Академії наук слід мати спеціальний штат кваліфікованих наукових робітників різних спеціальностей, які могли б оказати конкретну допомогу чи самі взяти участь в тій чи іншій роботі. Також необхідно забезпечити належне оперативне керівництво» [65, арк. 7].

29 травня 1962 р. було ухвалено постанову ЦК КП України «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»». М. Ткаченко сприйняв це як власну перемогу, адже вже 17 червня занотував у щоденнику: «В газеті «Рад[янська] Україна» надруковано повідомлення про організацію видання «Історії міст та сіл на Україні» (див.: [175] – О. Ч.). з ініціативи Арх[івного] Упр[авління] УРСР. Нарешті моя боротьба за організацію такого видання закінчилась успішно. Писав статті в газетах, подавав з приводу цього доповідну записку до Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР» [61, арк. 58]. Невдовзі відбулася його розмова із директором Інституту історії щодо переведення/повернення до цієї академічної установи й безпосередньої участі у розгортанні роботи над багатотомником з історії міст і сіл. Однак справа вкотре загальмувалася. 31 грудня 1962 р. М. Ткаченко занотував: «Останній день – 1962 р.; вийшов мій «Літопис [життя і творчості Т. Г. Шевченка]»; Бюро [Відділу] Суспільних наук затримало захист моєї дисертації, [О.] Касименко щось крутить з переходом в Інститут історії. Якись сили тут ховаються, щоб не пускати мене вперед. Треба далі не спиняти боротьби» [61, арк. 66].

11 листопада 1963 р. Микола Михайлович запропонував свої послуги голові Головної редколегії ІМІС П. Троньку: «Глибокошановний Петре Тимофійовичу! Я дозволяю собі звернутися до Вас з цим листом у зв'язку з тим, що Ви очолюєте й керуєте великою, цікавою й дуже складною роботою з написання історії міст і сіл» [62, арк. 4]. Далі було подано наукову біографію автора звернення: праця в Історико-географічній комісії ВУАН, наявність чималої кількості статей з історії вітчизняних населених пунктів; згадано академічну Комісію з історії міст УРСР 1949 р., статтю у «Радянській Україні»

від 22 жовтня 1949 р. «Написати історію наших міст і сіл». Микола Михайлович зауважував, що відтоді до нього неодноразово «зверталися за консультаціями при написанні історії міст окремі товарищі, які цікавилися цим питанням». Згодом на підставі досвіду росіян щодо створення багатотомної «Истории Москвы», рецензентом першого тому якої він був [292], 1954 р. М. Ткаченко подав до Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР доповідну записку щодо підготовки п'ятитомної «Історії Києва» [62, арк. 3–4]. Тоді він мав відповідну розмову з директором Інституту історії О. Касименком.

Утім, на ініціатора проєкту київського п'ятитомника тоді чекала чергова особиста поразка. У його нотатках зазначено: «1954 р. – 300 років з часу воз[з]'єднання України з Росією – відзнамену[ва]вся великою активністю наукових кіл та громадськості [...]. Я написав статтю до газети «Правда Украины» про роль народних мас в роки визвольної війни 1648–1654 рр. Крім того, порушив клопотання у зв'язку з тим, що Київ було нагороджено постановою уряду орденом Леніна, про написання історії Києва у п'яти томах (на зразок історії Москви та Ленінграда). Я тоді цікавився цими виданнями і написав рецензію на перший том «Истории Москвы».

Мій проєкт не було здійснено. [І.] Білодід, якому як Голові Відділу суспільних наук я передав заяву, переслав її Касименку, а той по-свому скомбінував, спочатку викликав мене і казав, що краще зробити одностомник, але виявилось далі, що історію Києва ніяк не можна укласти в один том. Тому він спланував її на два томи – склав колегію редакційну з своїх людей – [О.] Парасунька, [В.] Голобуцького, [І.] Слабєєва, [П.] Гудзенка та інших, які ніколи не займалися історією Києва. За наказом Касименка стали спеціалістами. Мене не запросили [...]» [69, арк. 4зв.–5; 173, 174].

Однак своєрідне запрошення таки відбулося, але не так, як того бажав ініціатор видання. У передмові до першого тому двотомника «Історія Києва» зазначено, що у його підготовці взяли участь наукові співробітники академічних інститутів історії, археології, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, викладачі Київського держуніверситету

ім. Т. Г. Шевченка, Інституту теорії та історії архітектури Академії будівництва і архітектури УРСР, працівники інших наукових установ. Серед співробітників «інших наукових установ» згадували й П. Тронька, секретаря Київського обкому КП України (1952–1961). В авторському складі першого тому «Історії Києва» значився й М. Ткаченко – серед трьох авторів, працівників Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР: Л. Коваленко, О. Кудін, *М. Ткаченко* [251]. Останнього так і не запросили до складу редколегії, обмеживши його участь у проєкті авторством трьох невеликих параграфів історико-літературознавчого змісту [293, 294, 295].

У зверненні до П. Тронька від 11 листопада 1963 р. М. Ткаченко не переповідав усіх перипетій нереалізації власної ідеї з київським п'ятитомником, обмежившись згадкою про свою ініціативу у цій справі. Насамкінець він писав, очевидно, розраховуючи долучитися до праці щойно створеного у вересні 1963 р. в Інституті історії АН УРСР відділу історії міст і сіл: «Я звертаюся до Вас, Петре Тимофійовичу, з проханням використати мій великий науковий, організаційний й життєвий досвід для такої важливої справи, як написання історії сіл і міст. Я – особа для Вас невідома. Праці мої з історії сіл і міст використовувалися в Інституті мовознавства АН УРСР. Про них знає віцепрезидент АН УРСР академік І. К. Білодід. Вони відомі члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію й ряду співробітників Інституту історії АН УРСР» [62, арк. 4–4зв.]. Відповіді він так і не отримав.

16 січня 1964 р. відбувся захист докторської дисертації М. Ткаченка на тему «Нариси з історії селян Лівобережної України XVII ст.». Учений йшов до докторського наукового ступеня понад 20 років. У привітанні зі Львова від 29 січня акад. І. Крип'якевич писав: «Вельмишановний Миколо Михайловичу! Від душі, дорогий Докторе, вітаю Вас з успішним закінченням захисту. Цей науковий ступінь належався Вам вже давно, як одному з юніорів нашої історіографії, але, на жаль, Ви не знаходили справедливої оцінки у молодшого покоління істориків. Я особисто згадую і завжди згадуватиму Вашу цінну допомогу, яку Ви дали мені під час мого перебування у Києві своїми

інформаціями про київські архіви, які Ви знаєте найкраще з усіх дослідників давніх періодів [...]. Даючи рецензію на Вашу дисертацію, я тільки частково сплатив мій борг вдячності для Вас. Щиро бажаю Вам дальших творчих успіхів і в першу чергу публікації Вашої важливої роботи [...]» [339, с. 554].

28 березня 1964 р. вже доктор історичних наук М. Ткаченко занотовує передісторію своєї чергової невдалої спроби налагодити контакт з Головною редколегією ІМІС й керівником Інституту історії АН УРСР, зауважуючи брак виховання й некомпетентність своїх контрагентів: «У грудні 1963 р. надіслав листа П. Т. Троньку з приводу міст та сіл. Він відповіді не надіслав. На днях бачив його на засіданні в Інституті історії, запитав, чи одержав він листа і чому нема відповіді. Він лише сказав, що тут він не винуватий, а винуваті його помічники. Він навіть не спитав фамілії того, хто з ним розмовляє. П. Тронько – 35–40 рр., заступник голови Ради Міністрів УРСР. Очевидно, у нього це – система такого ставлення до звичайних відвідувачів. Йому доручена така важлива справа, як керівництво роботою по написанню історії міст та сіл. Він у цьому нічого не розуміє, але лише формально ставиться. Так само цієї справи і не розуміє директор Інституту історії Касименко, хоча весь час кричить про важливе значення цієї справи» [61, арк. 99зв.–100].

13 травня 1964 р. М. Ткаченко звернувся з черговим листом до керівника Інституту історії АН УРСР О. Касименка. Йшлося про невдалу спробу Миколи Михайловича, попри формальне сприяння дирекції установи, долучитися до підготовки багатотомника з історії населених пунктів республіки: «Вельмишановний Олександр Карповичу! Приблизно місяць тому, я заходив за Вашим запрошенням до Вас в справі використання на громадських засадах мого досвіду щодо написання історії міст та сіл. Ви вітали мою ініціативу і казали, що буде багато роботи щодо написання рецензій, доручили взятись за підготовку до складання теоретичного збірника по згаданій проблемі, казали, що дасте належні вказівки тов. О. А. Парасуньку в справі притягнення мене до роботи. Я після розмови з Вами, приблизно через тиждень – два, двічі заходив до О. А. Парасунька» [62, арк. 6].

Проте розмова з Онуфрієм Арсеновичем не склалася. За словами М. Ткаченка, очільник відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР «поставився з холодком до того, коли я розповів про розмову з Вами [О. Касименком], ніяких доручень не давав і не показав тих матеріалів, які мені потрібно було б поглянути для підготовки збірника». А невдовзі, як переказували Миколі Михайловичу, О. Парасунько зневажливо кинув на адресу старшого колеги: «Он – феодал»: «Це, мабуть, було причиною, чому тов. Парасунько утримався від притягнення мене на громадських началах до роботи. Я, звичайно, не можу сперечатися з авторитетом тов. Парасунько, але знаю, що консультантами по окремих областях за Вашим наказом визначені «феодали» (В. А. Дядиченко, О. С. Компан, Д. І. Мишко та ін.)» [62, арк. 6].

Насамкінець дослідник із сорокарічним стажем наукової роботи інформував керівника Інституту історії: «В зв'язку з таким ставленням тов. Парасунька до моєї кандидатури, довожу до Вашого відому, що Ваше доручення по складанню теоретичного збірника по темі «Історія міст і сіл» виконати не можу» [62, арк. 6]. На чорнетці листа рукою М. Ткаченка залишено помітку: «Відповіді не одержав».

У листі до Миколи Михайловича від 18 березня 1965 р. професор КДУ М. Марченко [147] інформував старшого колегу щодо лобіювання його інтересів перед очільником Головної редколегії ІМІС: «Я хотів би зустрітись з Вами з приводу ще одно[го] Вашого особистого інтересу – відносно роботи в Інституті історії. Недавно я мав нагоду говорити з Петром Тимофійовичем Троньком. Він – Головний редактор майбутнього видання «Історії міст і сіл». Я йому сказав, що, на жаль, таких знавців історії сіл і бібліографів, як Ви, до того ж доктора історичних наук, не використовують належним чином. Думаю, що Вам треба зустрітись з Троньком, він може дещо допомогти. Бажаю Вам всього кращого! [...]» [63, арк. 1–1зв.].

Проте цього разу завадила хвороба Миколи Михайловича. 7 листопада 1965 р. М. Ткаченка не стало [301].

Дослідник соціально-економічної історії України XVII – XVIII ст., проблем історичної географії, містознавства, шевченкознавства, а також непересічний історіограф Микола Ткаченко належав до представників традиційної вітчизняної історіографії – з нормативною вищою спеціальною освітою, ґрунтовним ознайомленням з матеріалами київських (й не лише київських) архівосховищ, фаховими науковими керівниками/консультантами, який виховувався у колі відповідних колег-ровесників й наукових конкурентів. Етапи його становлення як ученого-історика в основному відбулися до кінця 1920-х рр., коли національна вітчизняна історіографія потрапила під жорсткий ідеологічний прес більшовицької партії та її керманіча, який монополізував право на істину, в тому числі в історичній науці.

Трагедія М. Ткаченка полягала у його приналежності до кола співробітників Науково-дослідної кафедри історії України у Києві під керівництвом акад. М. Грушевського. Уже на початок 1930-х рр. історичні установи М. Грушевського у системі ВУАН було ліквідовано, більшість його учнів втратила право на професію, чимало з них було репресовано, частина (не з власної волі) – опинилася за межами України. Ті ж, хто вижив і залишався на Батьківщині, зазнавали усіляких форм дискримінації, насамперед фахової, й несли на собі тавро «грушев'янців». Про це влучно висловився повоєнний директор Інституту історії АН УРСР, також колишній грушев'янець, співробітник Науково-дослідницької кафедри історії України при ВУАН (1928–1930), професор М. Петровський, проте з яким у М. Ткаченка не склалися стосунки: «Учень Грушевського – це ж штамп на спині!» [79, с. 173].

Однак тут Миколі Ткаченку майже «пощастило». Репресії заторкнули і його, однак він «відбувся» лише восьмимісячним ув'язненням й вийшов на волю. Позбавлений права працювати в АН УРСР, він однак викладав географію у середній школі. З початком війни 1941–1945 рр. йому вдалося відновитися на посаді у системі АН УРСР, у 1942 р. – захистити кандидатську дисертацію і вже 1944 р. – підготувати докторську працю з історії. Проте 1947 р. його звільнили як колишнього «грушев'янця», формально – за «систематичне невиконання

планових завдань». Утретє він повернувся до академічного життя 1952 р. Але і цього разу зазнав дискримінації – фаховий висококваліфікований історик став старшим науковим співробітником Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, внісши значний внесок у вітчизняне шевченкознавство. Проте його колеги по «цеху» – співробітники Інституту історії й насамперед керівництво установи – демонстрували щодо Миколи Михайловича гірші зразки корпоративної солідарності, блокуючи проходження його докторської дисертації. Його ініціативи щодо реалізації академічного проєкту багатотомної історії населених пунктів республіки, заявленої на шпальтах республіканської преси ще 1949 р., так і не було «почуто» впродовж наступного десятиліття, хоча щодо цього М. Ткаченко неодноразово звертався до академічного керівництва. Навіть після офіційної формалізації 1962 р. проєкту «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах кваліфікація Миколи Михайловича знову ж таки виявилася незатребуваною.

#### ***4.2. Проєкт ІМІС у листуванні Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем (1961–1981).***

Виявлений і частково опублікований останнім часом архівний матеріал, епістолярій учасників виконання проєкту дає змогу частково реконструювати ставлення до задуму й підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» окремих відомих осіб, заангажованих у її виконання та вирізнити іноді діаметрально протилежні оцінки проєкту. Надзвичайно цікавим, на нашу думку, є листування історика, сходознавця, громадського діяча Ярослава Дашкевича (1926–2010) з істориком-джерелознавцем, архівістом й археографом Іваном Бутичем (1919–2007). Їхнє знайомство відбулося 1957 р., а співпраця розпочалася під час підготовки словника скорочень у польськомовних документах міжвоєнного періоду, який опубліковано 1959 р. [95, с. 809]. Епістолярій двох інтелектуалів виступає вартісним історичним джерелом свого

часу, що репрезентує складні умови наукової праці «національно спрямованих представників історичної науки у Львові та Києві того періоду» [87].

Як вже зазначалося, біля витоків задуму створення багатотомного видання з історії населених пунктів України стояв акад. І. Крип'якевич, якого невдовзі підтримали його київські колеги – відповідальний редактор УІЖ Ф. Шевченко, директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко, начальник АУ при РМ УРСР С. Пількевич й начальник науково-видавничого відділу цієї ж установи та відповідальний редактор «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» І. Бутич [100, 102, 142, 167]. У листі до Я. Дашкевича до Львова від 1 грудня 1961 р. серед нагальних «важливих справ» Іван Лукич згадує й «довідник з історії міст і сіл» [87, с. 35].

Важливу підготовчу працю до цього масштабного проєкту здійснили акад. І. Крип'якевич й під його керівництвом – В. Огоновський, С. Білецький, О. Павенцький та інші працівники Інституту суспільних наук АН УРСР. Серед них був і колишній політв'язень 1949–1956 рр. Ярослав Дашкевич, який обіймав скромну посаду бібліографа Інституту суспільних наук й був учасником словникової групи з підготовки «Історико-географічного словника» [344]. Невдовзі його задіяли у робочій групі з написання нарисів з історії населених пунктів Бродівського району Львівської області [40, арк. 10].

19 січня 1962 р. І. Бутич інформував свого львівського кореспондента: «Головну увагу зосереджую на організаційній роботі над довідником «Історія міст і сіл», бо, бачу, інакше справа не зрушиться з місця. Багато товаришів ставиться до цього скептично, тому не поспішає з конкретним розв'язанням справи. Все ж не втрачаю надії. На березень намічаємо кущові наради архівістів [...], на яких спеціально буде розглядатись питання про підготовку довідника. Слідкую і за тим, щоб ця робота була передбачена планами. Інакше важко буде вимагати якихось наслідків [...]» [87, с. 39].

Я. Дашкевич відповідає йому 6 березня 1962 р., наголошуючи у листі: «Також «Історія міст і сіл» вимагає Вашого приїзду у Львів. Тут нібито щось робиться (з архіву за цією роботою закріплені [Олександр Максимович]

Рузанов – до речі, тямущий та сумлінний працівник, і [Анатолій Георгійович] Сісецький). Але боюся, що без активного втручання партійних та адміністративних органів із збором матеріалу справа затягнеться на роки. Незвичайно потрібна справа – це опрацювання форми, за якою будуть збирати матеріал, та самої методики збору і перевірки матеріалу [...]» [87, с. 41].

18 березня 1962 р. Іван Лукич відписує до Львова: «Програму збирання матеріалу для довідника розробили (проект), але справа в цьому напрямку зрушить з місця, коли буде прийнята постанова [ЦК КПУ]. Сподіваюсь, що після квітневої архівної наради її таки підпишуть» [87, с. 43]. У листі йшлося про анкету-довідку (згодом відому як «анкета Бутича»), яка мала завдати напрямок для збирання на місцях відомостей про населені пункти України [87, с. 45]. У відповіді від 28 березня Я. Дашкевич стверджує: «Постанова [ЦК КП України] про збирання матеріалу для довідника дуже потрібна – на цій підставі можна буде активізувати роботу над довідником також у нас – тим більше, що вже є певний досвід праці в цьому напрямі та є певний мінімум зібраних матеріалів, від якого можна буде відштовхнутися» [87, с. 44].

24–26 квітня 1962 р. у Львові відбулася кушова нарада істориків-архівістів західних областей республіки за участю керівництва АУ УРСР, компартійної номенклатури Львівської області, співробітників Інституту суспільних наук, ЦДІА УРСР у м. Львові, Держархіву Львівської області, директорів архівів й відповідальних за підготовку ІМІС з Волинської, Закарпатської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської й Чернівецької областей. І. Бутич виголосив на нараді доповідь «Про підготовку довідника «Міста і села Української РСР» [9, арк. 7–31].

29 травня 1962 р. ухвалено постанову ЦК КПУ «Про видання історії міст і сіл Української РСР» й затверджено Головну редколегію проекту на чолі з П. Троньком [44, арк. 98].

14 липня 1962 р. Я. Дашкевич повідомляв своєму київському кореспонденту: «Як Ви вже, очевидно, знаєте, Іван Петрович [Крип'якевич], великий ентузіаст «Словника», від 1 липня вже на пенсії – та не може

безпосередньо впливати на всі словникові справи в нашому Інституті. Від Інституту членом обласної комісії став М. К. Івасюта. Якщо постане питання про видання для взірця [...] історико-географічного опису двох-трьох районів Львівщини, було б доцільно звернутися з відповідною пропозицією до львівської обласної комісії та до Івасюти – це стимулювало б роботу у Львові та дало б можливість у найближчому часі побачити деякі результати словникової роботи [...]» [87, с. 48]. 17 вересня 1962 р. львів'янин інформував І. Бутича: «Хочу передати Вам останні наші «словникові новини, які, може, Вас зацікавлять – та пригоряться Вам у Вашій роботі.

Три дні тому в Інститут [суспільних наук] заходив Тронько для того, щоб спеціально ознайомитися з роботою нашої словникової групи. Знайомився він досить докладно – і був дуже задоволений (принаймні так він говорив) тим, що підготовка словника поставлена на наукову базу і т. п. Він пропонував навіть перетворити інститутську групу в методично-організаційний центр для всіх західних областей і обіцяв підтримувати різні побажання і вимоги. Може, Ви можете використати цей його настрій для ще дальших концесій і поступок? [...]» [87, с. 52].

Але вже наприкінці 1962 р. запал львівського історика поволі вичерпується, поступаючись місцем стриманішим настроям, ба більше, скептицизму щодо можливості вчасного виконання на відповідному науковому рівні цього масштабного задуму. Він повідомляє І. Бутичу 29 жовтня 1962 р., що львівська обласна комісія все ще бездіяльна, стан проєкту жалюгідний, хоча робота у Львові тривала вже майже чотири роки поспіль: «Три дні тому в Інституті відбулося обговорення сучасного стану виконання «Історико-географічного словника Львівської області». На жаль, успіхів у цій галузі мало.

Обласна комісія поки що не розпочала роботи, посилаючись на те, що незабаром будуть реорганізовані райони [йдеться про ініціативу М. Хрушова щодо поділу районів на промислові й сільські] і до цього часу, мовляв, нічого займатися цією справою. Інститут веде з Архівом спір про компетенції й підпорядкування – а від таких спорів справі не легше. В Інституті зібрано

чимало матеріалів – але все це матеріали фрагментарні, й на їх основі не можна братися за написання статей. Почувається відсутність продуманої організаційної роботи – і це, мабуть, основна хиба, бо виконавців уже б і можна знайти [...]» [87, с. 56].

17 січня 1963 р. І. Бутич відповідає львів'янину у заспокійливому тоні: «Робота над містами і селами проводиться не тими темпами, якими можна було б її вести за інших умов, але доводиться миритись із тим, що є, робити те, що можна. Все ж ще надії не втрачаю» [87, с. 62].

6 лютого 1963 р. на засіданні Головної редколегії затверджено «Методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» » [15, арк. 1–9]. Їхній зміст переповідався у статті голови Головної редакційної колегії П. Тронька в «Українському історичному журналі» [302].

Я. Дашкевич серйозно підходив до праці у сфері історичної географії та краєзнавства, тому шукав у минулих десятиліттях/століттях попередників, які вирішували подібні наукові завдання. Тому у листуванні з І. Бутичем він з'ясовує у свого київського колеги (лист від 29 жовтня 1962 р.), чи вдалося виявити у столичних архівах матеріали Історико-географічної комісії ВУАН, очолюваної О. Грушевським, яка готувала «Історико-географічний словник України» [87, с. 56]. 1963 р. він опублікував у редактованому І. Бутичем «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» розвідку про історико-географічні дослідження Східної Галичини з кінця XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., орієнтуючись на практичну видавничу діяльність [151].

30 квітня 1963 р. львівський історик повідомляв свого київського колегу: «Посилаю Вам інформацію про те, що в нас робиться для написання «Історії міст і сіл» » [...]» [87, с. 64]. Й невдовзі, у п'ятому номері 1963 р. відомчого бюлетеню АУ з'явилося повідомлення Я. Дашкевича «Робота науковців Львова над історією поселень області», підписане криптонімом «А. Б.» [108]. Повідомлялося, що Львівська обласна редколегія ІМІС розпочала свою діяльність у другому кварталі 1962 р. за сприятливіших умов, аніж інші обласні редколегії, оскільки з 1959 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР за

ініціативою акад. І. Крип'якевича проводили лексикографічну роботу «Історико-географічний словник Львівської області». Зібраний значний фактичний матеріал став у пригоді під час написання «Історії міст і сіл Львівської області». 1962 р. обласна редколегія працювала переважно у напрямі створення й зміцнення районних комісій, організації робочих груп для написання нарисів з історії окремих населених пунктів. Було надруковано брошуру «Методичні вказівки до написання «Історії міст і сіл Львівської області»»; в обласних газетах «Вільна Україна» й «Львовская правда» з'явилися статті і повідомлення про роботу над історією міст і сіл Львівщини та республіки [108, с. 64].

Інформація Я. Дашкевича деталізувала згадку про «матеріали фрагментарні» (лист до І. Бутича від 29 жовтня 1962 р.) з історії населених пунктів області, що зібрано в Інституті суспільних наук: «Інститут суспільних наук АН УРСР (керівник групи старший науковий співробітник, кандидат економічних наук В. П. Огоновський) склав картотеку всіх 2900 населених пунктів області, в якій зібрано відомості про кількість населення за восьми переписами населення дорадянського часу (1857, 1870, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921, 1931 рр.) і радянським переписом 1959 р., про адміністративне підпорядкування населених пунктів у 1934, 1940, 1947, 1959 і 1963 рр. В картотеці відбито значний топонімічний матеріал – варіанти і зміни назв населених пунктів протягом 1857–1963 рр. [...]. Група має в своєму розпорядженні порівняльні статистичні дані про кількість учителів та учнів у школах і метраж шкіл у 1930 і 1960 рр., а також про культурно-освітні й медичні установи у 1960 р. Зібрано статистичні відомості про промислові підприємства області в 1935 р. У вигляді окремої картотеки зібрано відомості про видатних українських культурних і суспільно-політичних діячів, які народилися на Львівщині.

Науковий співробітник, кандидат історичних наук С. Т. Білецький склав картотеку з відомостями про час заснування приблизно 1800 населених пунктів області. Всі найдавніші згадки про окремі місцевості, а також інші історичні

відомості з історії міст і сіл Львівщини в XIV–XVIII ст. перевіряються на основі опублікованих та неопублікованих джерел» [108, с. 64–65].

Я. Дашкевич розповідав про роботу над історією міст і сіл Львівської області й співробітників Львівського обласного державного архіву та ЦДІА УРСР у м. Львові, а також підготовку науково-бібліографічної праці Ф. Максименка (Наукова бібліотека Львівського державного університету) «Збірка історичних відомостей про населені пункти Української РСР», висловивши насамкінець оптимістичний прогноз: «У зв'язку з широким розмахом роботи по збору матеріалів для «Історії міст і сіл Львівської області» том, присвячений Львівщині, буде закінчений раніше строку» [108, с. 65].

5 лютого 1964 р. Президія ЦК КПУ ухвалила другу постанову у справі ІМІС, згідно з якою відбулися зміни у складі Головної редколегії видання. І. Бутич не потрапив до оновленого складу Головної редколегії [45, арк. 12; 81]. Його усунення від керівництва ІМІС спричинило, ймовірно, невдоволення керівника проєкту П. Тронька, роздратованого надмірною, на його думку, активністю архівіста й, зокрема, підготовленою ним «анкетною Бутича», яка, мовляв, занадто ускладнювала й затягувала справу з підготовкою видання.

Однак джерелознавча й археографічна робота над ІМІС дедалі більше спрямовувалася не у наукове, а у науково-популярне річище з виразним ідеологічно-пропагандистським забарвленням. Зауваживши небажану, на його думку, зміну курсу видання, Я. Дашкевич у своїй приватній кореспонденції пише про загрозу примітивізації проєкту, який хочуть, мовляв, завершити впродовж одного року. В Інституті суспільних наук відбувалося залучення людей «в наказному порядку» – й робили це зі шкодою для якості праці, «з примітивно-агітаційних позицій» – зауважував він у листі до І. Бутича від 8 січня 1964 р. У наступному листі до свого київського кореспондента (28 лютого 1964 р.) львівський історик зазначає неймовірний поспіх у роботі над Словником обласного тому ІМІС, рукопис якого слід було здати до 1 квітня [87, с. 85, 88]. У листі від 21 квітня 1965 р. зі Львова містилося жартівливе повідомлення: «Насідають на нас різні лиха – Анатолія [Сісецького]

переслідують «міста і села», мене – дирекція, воєнкомат та ще безліч інших робіт» [87, с. 109].

Із звільненням Я. Дашкевича з Інституту суспільних наук у квітні 1966 р. він вимушено дистанціюється від участі у підготовці Львівського тому ІМІС. Утім, низький фаховий рівень колективу редакторів та упорядників обласного тому був настільки очевидний навіть для партійних керівників (обласну редколегію очолював одіозний В. Маланчук), що на завершальному етапі його підготовки до роботи знову залучили Я. Дашкевича. 27 січня 1968 р. він повідомляв І. Бутичу: «Поки що обком (так!) залучив мене до остаточного виписування «Історії міст і сіл» – і я визбирую в ній анекдоти, з яких можливо скласти чималий збірник» [87, с. 182].

Проте тих «анекдотів» в опублікованому виданні [180] залишилося забагато. Так, відверто глорифікувалася присутність (бодай тимчасова) російських військ (чи то царських, чи то червоних «радянських») у регіоні. Наприклад, у відповідному фрагменті нарису про м. Стрий стверджувалося: «Розпочалася світова війна [...]. З 8 вересня до 19 жовтня 1914 р. і з 22 жовтня 1914 до 31 травня 1915 р. Стрий був зайнятий російськими військами. Призначений царською владою начальник повіту колишній Бердянський поліцмейстер Андрєєв сприяв поміщицьким колам, запровадив режим суворих поліцейських репресій. Але [всупереч логіки попереднього матеріалу й історичним реаліям] трудящі єдналися з своїми єдинокровними братами, які служили в російській армії. З санітарним ешеленом в Стрию перебувала сестра В. І. Леніна Марія Іллінічна Ульянова, яка за завданням ЦК РСДРП вела роботу серед солдат. В боях за Стрий в рядах російської армії брав участь майбутній герой громадянської війни В. І. Чапаєв» [210, с. 795–796].

Малозначущий епізод біографії малозначущої сестри лідера російських більшовиків (однієї з незліченних сестер-жалібниць Першої світової війни) настільки вразив редколегію тому, що вона в ілюстративний ряд видання вмістила не лише листівку М. Ульянової (с. 64), а й кольорову вклейку (між с. 64 та 65) – репродукцію картини олією В. Савіна 1965 р. «М. І. Ульянова у

Львові». «Пощастило» й кримінально-імперіалістичній Першій кінній армії червоних, невдалий кидок якої до Варшави 1920 р. крізь західноукраїнські терени також дбайливо «увічнено» у Львівському томі. Зокрема, в обласному томі ІМІС вміщені фото, пов'язані з цим військовим з'єднанням: «Будинок у Бродах, де у 1920 р. містився штаб Першої кінної армії і повітовий ревком» (с. 121); «Члени комуністичного і комсомольського осередків 402 полку Першої кінної армії в с. Суходолах у серпні 1920 р.» (с. 170); «Загін Першої кінної армії у м. Буську в серпні 1920 р.» (с. 175); «Пам'ятник радянським воїнам, що полягли в боях з білополяками в Буську в 1920 р.» (с. 181); «Обеліск, встановлений на честь перемоги Першої кінної армії над білополяками у районі с. Задвір'я 17 серпня 1920 р.» (с. 204).

До сумних анекдотів, пов'язаних з Львівським томом ІМІС, належить й згадка у листі Я. Дашкевича І. Бутичу від 20 березня 1968 р.: «Ще по лінії охорони пам'яток. Восени минулого року в м. Ходорові (Львівської обл.) був знищений костюл 1460 р. [...], на місці якого збудовано заводський клуб... Очевидно, тому, що пам'яток XV ст. на Україні аж надто багато. Для іронії можна згадати, що цей костюл як видатна пам'ятка згадується в «Історії міст і сіл Львівської області» (що тепер виходить у світ) на стор. 347» [87, с. 187].

У той самий час київському кореспондентові Я. Дашкевича доводилося відмовлятися від настійливих домагань керівництва Головної редколегії видання (П. Тронька?) витіснити його з Архівного управління й «локалізувати» у редакції ІМІС УРЕ (такі спроби були неодноразовими з 1965 р.). 5 січня 1968 р. Іван Лукич повідомляв Я. Дашкевичу: «Відбив і, здається, останню атаку щодо переходу в УРЕ («Іст[орія] міст і сіл»). Настільки були впевнені, що піду, що, не питаючись згоди, вирішили це питання, як сказав оце мені один, на всіх рівнях. Та цур йому...» [87, с. 177]. 21 січня 1968 р. львівський учений вітав київського колегу з фіаско трансферу до редакції енциклопедії: «Я дуже радий, що Ви відбили атаку відносно УРЕ («Історія міст і сіл» у сучасному варіанті – особливо ще як над нею працювати в стінах УРЕ – це справжня загибель!). Доки можливо – треба відбивати всі атаки – в наш час навіть кожний місяць

значить дуже багато. Ви єдині, перебуваючи на своєму місці, можете робити для науки те, що робите» [87, с. 180–181].

Вже після публікації обласного тому ІМІС, редактори якого у прикінцевій подяці численному колективу авторів, консультантів та упорядників (282 особи) [180, с. 974–976] аж ніяк не згадали багаторічну працю Я. Дашкевича над виданням [180, с. 6], львівський історик піддав нищівній критиці концепцію усього проєкту. У листі до І. Бутича від 22 квітня 1969 р. він різко зауважував (фіксуєчи одночасно й корисність ІМІС): «З «Містами і селами» потрапили Ви в справжню халепу. Зачиняти очі на всі помилки, хиби, недоліки цього, з ґрунту фальшиво зорієнтованого видання не можна. З другого боку, не хотілося б, щоб видання припинилося, бо при всій його малограмотності воно розбуджує інтерес до минулого на місцях. По-моєму, основні хиби три: 1) неправильна структура самого видання (замість наукового чи науково-популярного історико-географічного словника виходить чортзна-що); 2) неправильний підбір автури на місцях (праці такого роду неможливо писати методом суботника); 3) неправильний підбір редакторів в УРЕ (люди, що не мають зеленого поняття про місцеву історію, і тим самим не можуть розібратися в реальній вартості нарисів). Та, зрештою, навіщо я Вам про це пишу – Ви знаєте не лише про ці, але й про багато інших хиб» [87, с. 201–202].

Реакцію І. Бутича на ці скептичні щодо багатотомного проєкту рядки його львівського колеги не зафіксовано у їхньому оприлюдненому листуванні. Можна лише висловити вірогідне припущення, що відповіддю Івана Лукича була мовчазна згода, оскільки він не заперечував Ярославу Романовичу.

Втім, єдина авторська (у співавторстві – М. Андрощуку належала частина тексту про радянський період) стаття Я. Дашкевича у Львівському томі – «Одеськó» – написана ним на високому науковому рівні з використанням джерел латиною, німецькою, польською та французькою мовами [110, с. 193–202]. Варто зауважити, що упорядник листування Я. Дашкевича з І. Бутичем Андрій Фелонюк [314] стверджує, що львівському історику в обласному томі

також належали нариси без підпису про Біле, Вишнівчик, Дунаїв, Заболотці, Липівці, Розлуч, Чемеринці [87, с. 244].

Постійний кореспондент Я. Дашкевича І. Бутич не з власної волі 1971 р. залишив архівну систему. У листі до Н. В. Суровцової в Умань від 22 лютого 1971 р. Я. Дашкевич повідомляв: «Івана Лукича [Бутича] пішли з [Архівного] управління – й це, мабуть, одна з найгірших вісток останнього часу. Це взагалі відчутний удар по науці і взагалі по культурному житті» [71, арк. 1]. Відтоді Іван Бутич до 1991 р. працював старшим науковим редактором у редакції УРЕ [170]. Там він як один з головних ініціаторів підготовки вітчизняного «Історико-географічного словника» й багатотомної ІМІС понад десятиліття докладав титанічних зусиль до виконання цього, за словами І. Гирича, «непідйомного, здавалося, великого проєкту» [142, с. 278].

Після майже чотирирічної перерви тема ІМІС знову виринула у листі Я. Дашкевича від 29 грудня 1972 р. як запитання до київського колеги: «Чи не будете Ви часом редактором бібліографічного тому «Історії міст і сіл»?» [87, с. 222]. Попри те, що на той час було зібрано велетенську кількість історико-краєзнавчого матеріалу з історії населених пунктів республіки, видання окремого довідкового тому так і не вдалося реалізувати.

Ідею перевидання російською окремих томів ІМІС було підтримано у постанові ЦК КП України від 9 квітня 1974 р. «Про стан і перспективи енциклопедичних видань в республіці». Йшлося про перевидання впродовж 1974–1976 рр. томів про м. Київ, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Кримську, Одеську, Харківську області російською мовою [54, арк. 23]. Невдовзі до цього переліку додалася й Львівська область [54, арк. 18]. Перевидання російською восьми томів ІМІС включно з «додатковою» Львівською областю було остаточно санкціоновано після обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП України й закріплено постановою ЦК КПУ «Про завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» » від 11 червня 1974 р. [53, арк. 13].

У зв'язку з російським перевиданням обласного тому тема ІМІС знову виникає у листуванні Я. Дашкевича з І. Бутичем. 2 січня 1978 р. львів'янин повідомляє: «Дорогий Іване Лукичу! Згідно з Вашим бажанням, подаю Вам текст можливої вставки про нарис, присвячений Олеськові. Виноски подавати в тексті нарису не обов'язково – хоча, можливо, бажано. Отже:

«Встречающиеся в XIX-вечной литературе и поздних источниках даты 1327 \* и 1347 \*\*, которые являются, будто бы, древнейшими упоминаниями об Олеско, не подтверждаются историческими источниками XIV в. Нет также достаточных оснований для того, чтоб считать основателями Олесского замка галицко-волинских князей Андрея или Льва II Юрьевичей (начало XIV в.) \*\*\*.

\* М. Baliński, S. Lipiński, *Starożytna Polska...* wyd. 2-e, t. 2, Warszawa, 1885, стор. 741; и другие авторы.

\*\* Полное собрание русских летописей, т. 32, М., 1975, стол. 212.

\*\*\* Б. Возницький, *Олеський замок, Львів, 1977, с. 10*» [87, с. 227].

Далі Я. Дашкевич з'ясовував київському кореспонденту власну технологію доопрацювання нарису про місто: «До речі, після виходу в світ українського варіанта нарису я продовжував збирати матеріали про Олеско і натрапив на чимало цікавих документів (м[іж] і[ншим] – збірку рукописну копій привілеїв 1613–1760 рр., книгу олеського магістрату 1785–1786 рр. і т. п.). Я мав намір опрацювати колись окремий нарис про Олеско.

Всі ці матеріали, які можна було б використати при написанні нового російського варіанта, залишилися невикористані, бо... ніхто до мене не звертався, щоб переглянути той варіант нарису, що є у Ваших руках [...]. Та тепер ледве чи є сенс повертатися до цього, тим більше, що для доповнень (чи переробки) потрібний хоча б мінімальний час, якого, очевидно, вже немає [...].» [87, с. 228].

Я. Дашкевич мав рацію – часу на доопрацювання тексту вже не було: російськомовну версію тому «Львівська область» відправили у набір 16 лютого, а 4 серпня 1978 р. видання було підписано до друку [111].

Остання згадка про багатотомник ІМІС у листуванні вчених – лаконічне повідомлення І. Бутича від 26 травня 1981 р.: «Коло мене нічого нового – конають мене негода й [міста і] села» [87, с. 231].

Я. Дашкевич із плином часу дедалі більше дистанціювався від «Історії міст і сіл Української РСР» й власної невдалої, на його думку, участі у цьому «невдалому» проєкті. Так, згадуючи 1990 р. світлу постать академіка І. Крип'якевича, авторитетний й шанований на той час львівський історик писав: «Він [І. Крип'якевич] знав, що і як треба було робити – і не його вина, що наукові проєкти часто перетворювали на карикатури. Так, задум *«Історико-географічного словника України»* реалізували у помпезно-парадній *«Історії міст і сіл Української РСР»*; *«Історичний атлас України»* – в деформованому конформізмом *«Историческом атласе Украинской ССР»*. А історичну бібліографію України, за опрацювання якої він виступав не раз, таки й не зрушили з місця» [153, с. 481] (виділення наше. – О. Ч.).

Проєкт ІМІС, попри свій «помпезно-парадний» характер (Я. Дашкевич) й виразне пропагандистське замовлення влади, був вигідний не лише радянському режиму. Він уперше в історії української науки і культури привернув увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, залучивши до написання текстів людей різних професій, виявивши маловідомі сторінки історії вітчизняних населених пунктів. Попри недоліки, ця «краєзнавча енциклопедія» зберігає й досі своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань з низки тем, особливо щодо історії регіонів та їхніх населених пунктів.

Оприлюднена кореспонденція двох знакових постатей вітчизняної історіографії – Ярослава Дашкевича та Івана Бутича – не лише репрезентує контрверсійні оцінки цього масштабного всеукраїнського проєкту, а й дає змогу реконструювати та з'ясувати чимало вартісних деталей його підготовки.

### *Висновки до четвертого розділу.*

Особистісний вимір виконання проєкту презентовано фрагментами біографій вітчизняних учених, які різнилися не лише власною участю/неучастю у багатотомному виданні, а й доволі специфічним ставленням чи сприйняттям/несприйняттям ідеї ІМІС та її реалізації.

Микола Ткаченко презентував старшу генерацію вітчизняних істориків, був одним з небагатьох уцілілих «грушев'янців», сполучною ланкою між історико-географічними дослідженнями ВУАН 1920-х – 1930-х рр., «містознавчою» спробою другої половини 1940-х рр. й сучасним йому багатотомним проєктом ІМІС.

Утретє він повернувся до академічного життя 1952 р. І знову зазнав дискримінації – висококваліфікований історик став старшим науковим співробітником Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, внісши значний внесок у вітчизняне шевченкознавство. Проте захист його докторської дисертації з історії тривалий час блокували колеги по «цеху» – насамперед керівництво Інституту історії АН УРСР. Його ініціативу реалізації академічного проєкту багатотомної історії населених пунктів республіки, заявлену на шпальтах республіканської преси ще 1949 р., так і не було «почуто» впродовж наступного десятиліття, хоча з аналогічними зверненнями він неодноразово звертався до академічного керівництва. Навіть після офіційної формалізації 1962 р. проєкту «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах кваліфікація Миколи Михайловича знову ж таки виявилася непотрібною.

Львівський історик Я. Дашкевич більшу частину свого наукового життя працював у несприятливих умовах – на ньому тяжіло тавро колишнього політичного в'язня. Однак він відіграв, хоча й не першорядну, але помітну й вагому роль у підготовці Львівського тому ІМІС. Його тривала кореспонденція з однією з ключових постатей проєкту – Іваном Бутичем дає можливість з'ясувати чимало важливих нюансів в історії багатотомника.

Я. Дашкевич із плином часу дедалі більше дистанціювався від «Історії міст і сіл Української РСР» й власної невдалої, на його думку, участі у цьому «невдалому» проєкті. Згадуючи 1990 р. світлу постать академіка І. Крип'якевича, авторитетний й шанований на той час львівський історик написав: «Він [І. Крип'якевич] знав, що і як треба було робити – і не його вина, що наукові проєкти часто перетворювали на карикатури. Так, задум *«Історико-географічного словника України»* реалізували у помпезно-парадній *«Історії міст і сіл Української РСР»* ...».

Утім, проєкт «Історії міст і сіл Української РСР», попри свій «помпезно-парадний» характер (Я. Дашкевич) й виразне пропагандистське замовлення влади, пішов на користь не лише режиму. Він уперше в історії української науки і культури привернув увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, залучивши до написання текстів нарисів людей різних професій, розкривши маловідомі сторінки історії українських населених пунктів. Попри виразні недоліки, ця «краєзнавча енциклопедія» зберігає й до сьогодні своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань з низки тем, особливо щодо історії регіонів та їхніх населених пунктів.

Кореспонденція двох знакових постатей вітчизняної історіографії – Ярослава Дашкевича та Івана Бутича – не лише репрезентує контрверсійні оцінки цього масштабного всеукраїнського проєкту, а й дає змогу реконструювати та з'ясувати чимало цінних деталей його підготовки.

## РОЗДІЛ V

### ЗАВЕРШЕННЯ РОБОТИ НАД БАГАТОТОМНОЮ «ІСТОРІЄЮ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

#### *5.1. Підведення підсумків проєкту.*

У вересні 1969 р. заступник головного редактора УРЕ О. Касименко та завідувач відділу історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР І. Слабеев підготували доповідну записку «Про хід виконання постанови Центрального Комітету КП України від 18 жовтня 1967 р. «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» » [25, арк. 51–59]. Вони зазначали, що вищезгадана ухвала ЦК КПУ позитивно вплинула на «прискорення підготовки і видання» томів ІМІС. Районні й обласні партійні комітети почали приділяти більше уваги роботі над нарисами, характеристиками й довідками, «помітно посилили керівництво обласними редколегіями і авторами» [25, арк. 51]. Значно посилювався склад обласних редколегій й авторських колективів, додатково залучено викладачів ВНЗ (стверджували, що «залучено понад тисячу вузівських працівників») [25, арк. 52]. Головна редколегія склала чіткий план обговорення рукописів, щоб завершити проєкт 1972 р., публікуючи щороку 4 – 5 томів. Заходами Президії АН УРСР «зміцнився» відділ історії міст і сіл Інституту історії, до нього тимчасово прикріпили 8 науковців; редакція ІМІС УРЕ зросла на 7 штатних одиниць [25, арк. 53].

У доповідній наголошували, що спричинене постановою ЦК поліпшення у роботі над проєктом «дало значні практичні результати»: «Якщо на час постанови ЦК КП України вийшов у світ лише один том («Харківська область»), то після постанови ЦК [...] підготовка і видання томів історії міст і сіл значно прискорилося. Вийшли у світ ще 7 томів (Полтавська, Львівська, Луганська, Закарпатська, Дніпропетровська, Одеська області і місто Київ)» [25, арк. 52]. Отже, було опубліковано 8 томів ІМІС, на виробництві був том «Чернівецька область», завершували редагування Волинського тому.

Зауважували й певні недоліки у процесі підготовки видання: зокрема, загальмувалася підготовка рукописів томів щодо Житомирської та Кримської областей, які мали надійти на обговорення у квітні й травні 1969 р. відповідно. Уповільнилася й підготовка інших томів (щодо Волинської, Запорізької й Київської областей). Зауважували й усе ще наявну вузькість джерельної бази окремих нарисів, що спричиняла хронологічні й тематичні прогалини, які заповнювали другорядними фактами, неперевіреними відомостями, що призводило до «збіднення історії населених пунктів» [25, арк. 55]. Констатували перевищення планових термінів редагування й публікації томів – замість 5–6 місяців – 8–10 місяців, а то й до року. Якщо ситуація не зміниться, наголосили автори доповідної, – то проєкт не буде завершено 1972 р. [25, арк. 57].

Пропонували вжити термінових заходів: а) приділити серйозну увагу опрацюванню архівних джерел, щоб кожний нарис ґрунтувався на широкій їх базі, всебічно висвітлював життя населених пунктів, було насичено «належною сумою історичних фактів»; б) у редакційній роботі суворо дотримуватися вимог Головної редколегії щодо структури текстів й наукового апарату; в) уважно перевіряти цифрові дані, що подають у тексті, уникаючи «непоказових або невірних показників» й «внесення у тексти прізвищ осіб, які цього не заслуговують»; г) й укотре вже наголошували на потребі якнайширшого залучення до написання нарисів працівників вищої школи – викладачів-гуманітаріїв, а також усіх фахівців, які працюють в інших установах й закладах області [25, арк. 57–58]. Насамкінець доповідної висловлено впевненість, що оперативне усунення вищезгаданих недоліків й поліпшення організації роботи гарантуватиме «високий науково-теоретичний та ідейний рівень кожного тому» і завершення проєкту у терміни, передбачені постановою ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. [25, арк. 59].

Хід виконання ухвали ЦК КПУ від 18 жовтня 1967 р. й доповідну записку О. Касименка та І. Слабєєва розглядали на засіданні Головної редколегії ІМІС 10 листопада 1969 р. Рішення зібрання містило доволі критичні зауваження на

адресу керівництва проєкту, обласних редколегій, відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР та профільної редакції УРЕ [25, арк. 41–49].

Як було згадано вище, на початку 1970-х рр. нарешті налагодився ритмічний випуск томів ІМІС: 1970 р. було опубліковано 3 томи; 1971 р. – 4; 1972 р. – 5; 1973 р. – 4. У 1974 р. з'явився заключний том «Кримська область».

9 липня 1970 р. на Вченій раді Інституту історії СРСР АН СРСР у Москві пролунала доповідь очільника Головної редколегії ІМІС П. Тронька «Про досвід підготовки й видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»». В обговоренні взяли участь 12 осіб: акад. АН СРСР І. Мінц, члени-кореспонденти АН СРСР П. Жилін, М. Кім та О. Самсонов, директор Інституту історії СРСР П. Волобуєв, доктори історичних наук Д. Коваленко, М. Улащик, О. Дружиніна, Л. Безкровний, кандидат історичних наук М. Алещенко. З українського боку в обговоренні взяли участь директор Інституту історії АН УРСР акад. А. Скаба та заступник голови Головної редколегії ІМІС О. Касименко [254].

У рішенні Вченої ради Інституту історії СРСР, ухваленому за підсумками обговорення доповіді П. Тронька, констатували «важливе наукове та громадсько-політичне значення цієї колективної праці», яка спирається на «міцну і широку джерельну базу» [6, арк. 226; 254, с. 155]. Оскільки, за прикладом українських колег, в інших республіках розгортали роботу з підготовки історії міст і сіл, московські вчені вважали за доцільне провести всесоюзну конференцію з узагальнення досвіду підготовки історії міст і сіл, порушивши відповідне клопотання перед Відділенням історії АН СРСР [6, арк. 228–229].

22 липня 1970 р. директор Інституту історії СРСР АН СРСР П. Волобуєв інформував про доповідь очільника ІМІС у Москві Голову РМ УРСР В. Щербицького, долучивши до листа вищезгадану ухвалу московської Ученої ради [6, арк. 221–229]. Голова уряду республіки наклав резолюцію на документі з вказівкою «тов. Тронько П. Т. – прошу доложить наши дальнейшие

мероприяття» [6, арк. 221]. На початку жовтня ця доповідь відбулася. У центрі уваги були питання організації майбутньої конференції [6, арк. 221зв.].

11 серпня 1971 р. відділ науки й нової техніки Управління справами РМ УРСР вніс у список для ЦК КПУ на 1972 р. (травень – червень) проведення всесоюзної конференції у м. Київ на 300 осіб (в тому числі 200 іногородніх). 31 серпня того ж року відділ науки й учбових закладів ЦК КПУ дав згоду на проведення форуму, повідомивши про це Інституту історії СРСР [7, арк. 55зв.].

Наприкінці 1971 р. з'явилася ще одна постанова ЦК КП України, що внесла чергові корективи у склад Головної редакційної колегії ІМІС.

Таких коректив нагально потребувало саме життя. 13 січня 1971 р. помер заступник головного редактора УРЕ по історії міст і сіл, заступник голови Головної редколегії ІМІС О. Касименко [193]. Члена Головної редколегії проєкту проф. П. Гудзенка, завідувача відділу історії соціалістичного будівництва й заступника директора Інституту історії АН УРСР з наукової роботи, у серпні 1971 р. звільнили з останньої посади, і він залишився заввідділу [148, с. 75]. Відтак Інститут історії АН УРСР, який здійснював науково-методичне забезпечення проєкту, втратив представництво у його керівництві на рівні заступника директора – директора установи. Водночас очільник академічної установи з 1968 р. академік АН УРСР А. Скаба, колишній секретар ЦК КП України з ідеології, представник вищого компартійного істеблішменту УРСР, який з самого початку підтримував й у певний момент врятував від ліквідації проєкт багатотомника, членом Головної редколегії ІМІС все ще не був. Через хворобу й вимушений вихід на пенсію усунувся від поточної роботи у Головній редколегії колишній (1964–1969) завідувач кафедри історії СРСР КДУ О. Кошик, який був заступником голови редколегії тому «Київ» (фактичним керівником).

Змінився й академічний статус колишнього на той час провідного ученого Інституту історії АН УРСР Ф. Шевченка, члена Головної редколегії ІМІС упродовж лютого 1964 р. – жовтня 1967 р., який у жовтні 1967 р. не потрапив до оновленої Головної редколегії. На осінь 1971 р. Федір Павлович уже був не

лише головним редактором УІЖ, членом-кореспондентом АН УРСР, а й директором академічного Інституту археології АН УРСР (до того ж археологія становила важливий сегмент проєкту ІМІС).

Відтак 27 жовтня 1971 р. у загальному відділі ЦК було зареєстровано подання керівника проєкту, заступника Голови РМ УРСР П. Тронька. На його початку згадано постанову ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р., якою було затверджено склад Головної редколегії. Але він, на думку Петра Тимофійовича, потребував змін: «За час, що минув, відбулися деякі зміни в складі Головної редколегії. Тов. Кошик О. К., який перейшов на пенсію, в зв'язку з незадовільним станом здоров'я зараз не бере активної участі в діяльності редколегії. Помер Касименко О. К.

Зважаючи на великий обсяг роботи, що його необхідно здійснити по завершенню підготовки і видання томів (вийшло в світ 15 томів, треба ще видати 11), прошу Центральний Комітет КП України вирішити питання про внесення часткових змін до складу Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» » [52, арк. 11].

Далі було висунуто побажання щодо персоналій нових членів: «Вноситься пропозиція ввести додатково до складу Головної редколегії тов[аришів] Компанійця І. І. – заступника головного редактора Української Радянської Енциклопедії, професора, доктора історичних наук, Скабу А. Д. – директора Інституту історії АН УРСР, академіка Академії наук УРСР, Цветкова В. В. – завідуючого відділом науки ЦК КП України, професора, Шевченка Ф. П. – директора Інституту археології Академії наук УРСР, члена-кореспондента АН УРСР, та увільнити від обов'язків члена редколегії тов. Кошика О. К.» [52, арк. 11]. Було запропоновано затвердити заступниками голови Головної редколегії І. Компанійця та акад. АН УРСР А. Скабу, увільнивши від цих обов'язків «ульяновознавця» Й. Ремезовського. До подання було долучено проєкт відповідної постанови ЦК КПУ [52, арк. 11].

4 листопада 1971 р. завідувач відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ В. Цветков подав ЦК КПУ доповідну записку «Про часткові зміни у складі

Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» ». Зміст її був майже ідентичним тому, що було у зверненні очільника ІМІС, за єдиним винятком – Віктор Васильович не вніс до переліку нових членів Головної редколегії свою кандидатуру [52, арк. 10]: вже невдовзі, 1972 р., він прийняв пропозицію акад. В. Корецького й перейшов на наукову роботу до Інституту держави і права АН УРСР, де очолив відділ державно-правових проблем управління у складі 20-ти науковців [135, с. 267].

2 грудня 1971 р. питання «Про часткові зміни у складі Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» » розглянуло Політбюро ЦК КП України. Ухвалили: «На зміну постанови ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. затвердити членами Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» тов[аришів] Компанійця І. І. (заступник голови), Скабу А. Д. (заступник голови), Шевченка Ф. П., звільнивши від обов'язків заступника голови Головної редколегії тов. Ремезовського Й. Д. та від обов'язків члена редколегії тов. Кошика О. К.» [52, арк. 9].

18 січня 1972 р. у Москві відбулося перше засідання Оргкомітету з проведення Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» [255, с. 151–152]. Конференція відбувалася у Києві 23–26 травня 1972 р. заходами Інституту історії СРСР АН СРСР та Інституту історії АН УРСР й перевершила всі сподівання її ініціаторів та організаторів. У ній взяли участь понад 600 представників усіх республік СРСР, в тому числі з Москви (58), Ленінграда (20), УРСР (без Києва – 279), Києва (115) та ін. [279]. Частину матеріалів форуму було надруковано в УІЖ [136, 275, 280].

1973 р. відбулася часткова ротація у складі Головної редколегії багатотомника – замість акад. А. Скаби, який пішов із посади директора Інституту історії, до неї ввели його наступника – члена-кореспондента АН УРСР А. Шевелева, який став і заступником голови Головної редколегії ІМІС.

Із нагоди завершення виконання проєкту 25 липня 1973 р. з'явився черговий (№ 119) наказ по Інституту історії АН УРСР, який зафіксував зміни у структурі установи у зв'язку з необхідністю «концентрування наукових сил на розробці важливіших проблем вітчизняної та зарубіжної історії, оперативного вирішення науково-організаційних питань» та на виконання постанов Президії АН УРСР від 6 липня та Бюро Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР від 24 липня 1973 р. [77, арк. 178]. У пункті другому йшлося: «Зважаючи на те, що відділ «Історії міст і сіл Української РСР» в основному завершив роботу над підготовкою до друку однойменного 26-томного видання і цим самим вичерпав свою наукову тематику, розформувати його. Співробітників згаданого відділу перевести до структурних підрозділів, що готують багатотомну «Історію Української РСР» » [77, арк. 178]. Наказ набував чинності з 1 вересня 1973 р.

5 серпня 1973 р. відбулося чергове – останнє – засідання відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР. На порядку денному було єдине питання – «Про завершення роботи над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР» » [37, арк. 7]. Після виступу завідувача відділу І. Слабєєва одностайно ухвалили рішення: «В зв'язку з виконанням плану роботи відділу порушити питання перед дирекцією Інституту історії АН УРСР про ліквідацію відділу як структурної одиниці і про перерозподіл науковців відділу між відповідними відділами Інституту» [7, арк. 8]. Отже, відділ історії міст і сіл УРСР було ліквідовано у структурі Інституту історії АН УРСР з 1 вересня 1973 р.

5 лютого 1974 р. із нагоди завершення реалізації проєкту ІМІС на засіданні Бюро Відділення історії АН СРСР у Москві заслухали підсумкове повідомлення П. Тронька про досвід підготовки й видання цієї колективної праці [256, с. 155–157]. Було ухвалено відповідну постанову [30, арк. 23–29]. У березні 1974 р. Головній редколегії ІМІС було спрямовано доповідну записку «Про завершення видання «Історії міст і сіл Української РСР» » за підписами директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А. Шевелева, заступника головного редактора УРЕ професора І. Компанійця та

начальника АУ при РМ УРСР, кандидата історичних наук О. Мітюкова [30, арк. 14–18]. Наприкінці цього «меморандуму трьох» його автори у зв'язку із завершенням проєкту ІМІС від імені своїх установ пропонували Головній редколегії ІМІС «порушити перед відповідними директивними органами» три питання: по-перше, для підведення підсумків роботи над проєктом дозволити Головній редколегії ІМІС, Вченій раді Інституту історії АН УРСР, Науковій раді Головної редакції УРЕ АН УРСР й Науковій раді АУ при РМ УРСР провести спільне засідання за участю представників редколегій та авторських колективів томів, а також Книжкової фабрики ім. Фрунзе, де друкували багатотомник [30, арк. 17–18]; по-друге, для популяризації видання дати дозвіл на підготовку й опублікування: а) оглядової статті у газетах лінією РАТАУ\*;  
б) наукових статей у журналах «Комуніст України», «Вісник АН УРСР», «Український історичний журнал» та «Україна»; в) брошури «100 тисяч авторів» – про колективний досвід створення «Історії міст і сіл Української РСР» [30, арк. 18].

Й насамкінець, по-третє: «У зв'язку з тим, що тираж більшості томів вже розійшовся, дозволити протягом 1974–1975 рр. видати російською мовою томи «Історії міст і сіл Української РСР», присвячені Ворошиловградській, Донецькій, Дніпропетровській, Кримській, Одеській, Харківській областям, і том «Київ» » [30, арк. 18].

1 квітня 1974 р. відбулося чергове засідання Головної редакційної колегії ІМІС (прот. № 41), першим пунктом порядку денного якого стояло питання «Про підсумки підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» ». У постанові було вирішено взяти до відома інформацію голови Головної редколегії П. Тронька про підсумки роботи над проєктом та постанову Бюро Відділення історії АН СРСР від 5 лютого 1974 р. «Про досвід підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах » [30, арк. 7]. Другим пунктом того ж рішення було схвалено вищезгаданий меморандум

---

\* Радіотелеграфне агентство України (з 1990 р. – Укрінформ).

А. Шевельова, І. Компанійця та О. Мітюкова, третім – голові Головної редколегії ІМІС П. Троньку доручали надіслати до ЦК КПУ звіт про виконання постанови ЦК КПУ від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» [30, арк. 8].

3 квітня 1974 р. керівник проєкту П. Тронько звернувся до ЦК КПУ з доповідною запискою «Про завершення підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР»». З нагоди завершення проєкту Петро Тимофійович просив санкції ЦК Компартії України на низку заходів, зокрема: «Перевидати протягом 1974–1976 рр. томи «Історії міст і сіл Української РСР» по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Одеській, Харківській областях та том «Київ» російською мовою. У зв'язку з тим, що з часу виходу перших томів минуло шість – вісім років і за цей період у житті міст і сіл республіки, як і всієї країни, відбулися великі зміни у розвитку економіки, культури і зростанні людей, при наступному перевиданні томів внести відповідні уточнення і доповнення» [54, арк. 29; 325, с. 244].

Ідею перевидання російською окремих томів ІМІС було підтримано у постанові ЦК КПУ від 9 квітня 1974 р. «Про стан і перспективи енциклопедичних видань в республіці». Йшлося про перевидання упродовж 1974–1976 рр. томів про м. Київ, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Кримську, Одеську, Харківську області російською мовою. Наголошували на необхідності врахувати під час перевидання «нові партійні документи та останні досягнення історичної науки» [54, арк. 23]. Після розгляду доповідної записки П. Тронька від 3 квітня 1974 р. у відділах науки і учбових закладів (завідувач Ф. Рудич) та пропаганди і агітації ЦК КПУ (Ю. Єльченко) було підготовлено спільний меморандум обох завідувачів відділів ЦК (18 травня), що у ньому до переліку російської версії обласних томів додалася й Львівська область [54, арк. 18; 325, с. 244]. Ймовірно, на останнє рішення вплинула авторитетна тоді думка секретаря ЦК КП України з ідеології В. Маланчука, голови редколегії української версії обласного тому (1968), не надто вдалого, як вважають експерти.

У цьому меморандумі Ф. Рудича – Ю. Єльченка від 18 травня 1974 р., крім компліментарних оцінок на адресу багатотомника, містилися й критичні зауваження, було зазначено недоліки проєкту ІМІС: «В деяких томах допущено схематизм у викладі матеріалу, фактичні помилки, нечіткі положення і оцінки окремих історичних явищ, подій і осіб. Ряд розділів [...] написано на недостатньому теоретичному рівні, без показу широкого історичного фону, на слабкій джерельній базі, окремі нариси носять суто констатаційний характер, без належних висновків і узагальнень, мова деяких з них маловиразна, безбарвна. Все це позначилось на науковому рівні видання в цілому. Значно перевитрачено кошти на підготовку і виготовлення видання» [54, арк. 22–23].

Сучасний дослідник С. Білокінь, характеризуючи полеміку довкола допоміжного показника з історії міст і сіл Львівської області [189], що виконали на маргінесі, за його словами, «доволі нудного, як на сьогодні, видання «Історія міст і сіл Української РСР» » [122, с. 144], зазначає: «На протилежних бігунах реалізації «Історії міст і сіл...» стояли партійні функціонери різної політичної орієнтації – П. Т. Тронько, з одного боку, і М. А. Суслов та В. Ю. Маланчук – з іншого» [122, с. 144]. Характеризуючи дихотомію всередині республіканської компартійної номенклатури, що виразно позначилася й на проєкті ІМІС, С. Білокінь зауважував: «Усім очевидно, що Валентин Маланчук і Петро Тронько – люди зовсім різні. Партійний квиток не покриває різниць між ними: у них була різна ментальність, і час сказати відверто – різна ідеологія. Бо за точку відліку в оцінці й аналізі діяльності партійних начальників треба брати не співвідношення літнього Маркса до Маркса молодого, Леніна, який він був завжди, і Леніна останніх місяців життя («розчарованого» й «демократичнішого»), отже, не аналіз цих малоцікавих тепер нюансів, а ставлення різних компартійних діячів до України та її народу, а також ставлення до Шевченка.

Проте історична наука досі не розібралася, які конкретні функціонери [...] робили в УРСР конструктивну роботу. Не поставлено й таке питання [...], які ж тоді сили, знову – хто конкретно, а головне – навіщо, ту

конструктивну роботу гальмував? Що стояло й хто стояв за такими одвертими ворогами українського народу, як-от Маланчук?» [94, с. 149].

Підсумки видання підвели у редакційній статті УІЖ, розміщеній в останньому його номері 1974 р. [156]. Там небезпідставно наголошували на унікальності цієї праці, створеної «уперше у радянській історіографії»: «Завершення фундаментального, багатотомного видання, в якому на основі марксистсько-ленінської методології, у нерозривному зв'язку з історією народів СРСР, і насамперед великого російського народу, відтворено історію міст і сіл Української РСР та показано історичний розвиток українського народу від найдавніших часів до наших днів, стало помітним явищем в історичній літературі, визначною подією в науковому і культурному житті республіки» [156, с. 3]. Було зазначено вражаючу кількість причетних до підготовки й написання ІМІС, – 100 тис. осіб, – не лише безпосередніх авторів (понад 10 тис.), а й «усіх тих, хто певною мірою сприяв виявленню, збиранню, опрацюванню й апробації матеріалів, провадив різноманітну організаторську роботу» [156, с. 4].

Загалом у виданні було вміщено 1 341 нарис (про усі міста УРСР та вибірково про 964 селища міського типу, найвизначніші села), 475 коротких довідок про райони й 8 319 стислих заміток про селища міського типу й села – центри сільських рад. Загальний обсяг видання – 2 361,3 авт. арк. [156, с. 8].

У публікації відстоювали сумнівну тезу П. Тронька щодо планового «первородства» Харківського тому: «Особливу увагу було приділено тому «Харківська область», яким планувалося розпочати видання «Історії міст і сіл Української РСР» » [156, с. 6]. Було віддано данину й справді планованому первістку проєкту – тому «Київ»: «Це заголовний том із загальною передмовою Головної редколегії» [156, с. 8] (виділення наше. – О. Ч.).

Критично згадано у статті й «окремі недоліки» багатотомного видання, вже зазначені у закритих експертизах Головної редколегії ІМІС, непублічних оцінках апарату ЦК КПУ, зокрема меморандумі Ф. Рудича – Ю. Сльченка від 18 травня 1974 р.: «Так, висвітлення минулого і сучасного окремих міст і сіл

має дещо описовий характер. У деяких нарисах і довідках допущено схематизм у викладі матеріалу, фактичні неточності. Не всі нариси написано на високому фаховому рівні, в них не завжди робляться належні узагальнення і висновки. Впадають в око деяка одноманітність щодо літературно-мовного оформлення, повторення окремих фактів, цифрова перевантаженість, особливо у викладі історії післявоєнного періоду» [156, с. 12].

Втім, наприкінці зроблено оптимістичний висновок: «Проте в цілому видання є значним кроком вперед у розвитку радянського краєзнавства, у вивченні історії міст і сіл. Вперше за багатовікову історію всі міста, більшість селищ і значна кількість сіл республіки нині мають свою ґрунтовну «біографію». Завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», здійснене на рівні сучасних історичних знань, з використанням кращих досягнень радянського наукового краєзнавства, свідчить про великі творчі резерви на фронті суспільних наук, ефективність нових форм наукової творчості і концентрації зусиль і співробітництва вчених-суспільствознавців всіх спеціальностей» [156, с. 12].

## ***5.2. Упорядкування ділової документації й формування архівних колекцій проєкту ІМІС.***

Через наближення до завершення проєкту ІМІС й накопиченням в обласних і Головні редколегіях матеріалів поточного діловодства (авторських текстів нарисів й довідок, рецензій, протоколів засідань й листування) на засідання Головної редколегії 24 грудня 1969 р. (прот. № 21) було винесено питання «Про упорядкування і передачу на державне зберігання документальних матеріалів обласних редколегій, міських і районних комісій та авторських колективів «Історії міст і сіл Української РСР» » [25, арк. 88]. Доповідали П. Тронько та щойно призначений постановою РМ УРСР № 587 від 8 жовтня 1969 р. начальник АУ при РМ УРСР О. Мітюков, член Головної редколегії ІМІС.

Оратори зазначили, що під час роботи над проєктом в обласних редколегіях, міських і районних комісіях та авторських колективах відклався значний документальний матеріал з локальної історії, а саме: копії документів, фотодокументи, варіанти нарисів і довідок про населені пункти, матеріали рецензування й обговорення, протоколи засідань редколегій. Констатували, що ці документи, безперечно, становлять «значну наукову цінність – як зосереджена і систематизована джерельна база у галузі краєзнавства України» [25, арк. 89].

Надаючи важливе значення цим документальним матеріалам й задля забезпечення їхнього належного зберігання й використання у подальшій науково-дослідній роботі Головна редколегія ІМІС ухвалила, по-перше, зобов'язати обласні редколегії, міські, районні комісії, авторські колективи після підписання до друку томів упродовж трьох місяців упорядкувати відповідно до чинних архівних правил й передати до державних архівів відповідних областей документальні матеріали, що утворилися у процесі підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» [25, арк. 89]. По-друге, просити АУ при РМ УРСР, тобто того ж самого О. Мітюкова, «надати практичну допомогу обласним редколегіям, міським і районним комісіям та авторським колективам проєкту в «упорядкуванні документальних матеріалів та передачі їх на державне зберігання» [25, арк. 90]. Проте параграф «просити обкоми КП України виконання цієї постанови взяти під свій контроль» викреслили з протоколу засідання на пропозицію (*«вважаю § 3 – зайвим»*) члена Головної редколегії П. Гудзенка, колишнього (1946–1948) начальника Архівного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР [25, арк. 95].

13 серпня 1970 р. Головна редколегія ІМІС (прот. № 25) вдруге розглянула власні «архівні справи», заслухавши питання «Про створення в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР фонду «Історії міст і сіл Української РСР» і концентрацію в ньому документів і матеріалів відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» та редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ, що

відклалися в процесі підготовки томів». Доповідав старший науковий редактор редакції ІМІС УРЕ М. Петухов [26, арк. 29].

Вирішили просити Архівне управління при РМ УРСР створити у Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР (нині – ЦДАВО України) окремий фонд «Історії міст і сіл Української РСР» для зберігання у ньому документів і матеріалів редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ, відділу ІМІС Інституту історії та Головної редколегії ІМІС. Цим організаціям пропонували впродовж 1970 р. упорядкувати, згідно з вимогами чинних архівних правил, й передати до ЦДАЖР УРСР документальні матеріали, що утворилися під час підготовки й видання томів щодо Харківської, Полтавської, Львівської, Луганської (Ворошиловградської), Закарпатської, Дніпропетровської, Одеської, Чернівецької, Волинської і Закарпатської областей та м. Київ [26, арк. 38]. Відтоді матеріали редакційного опрацювання томів профільна редакція УРЕ мала передавати на зберігання до ЦДАЖР УРСР упродовж кварталу після підписання тому до друку. Відділ ІМІС Інституту історії й Головна редколегія проєкту мали це робити наприкінці кожного року. Профільний фонд ЦДАЖР УРСР мали також поповнити документи Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства культури УРСР, Комітету по пресі при РМ УРСР й АУ при РМ УРСР та підлеглих їм установ, що мали стосунок до виконання проєкту [26, арк. 38–39].

На підсумковому засіданні Головної редколегії ІМІС 2 квітня 1974 р. також розглядали питання про хід виконання постанов Головної редколегії від 24 грудня 1969 р. та 13 серпня 1970 р. про впорядкування й передачу на державне зберігання документів і матеріалів поточного діловодства ІМІС [30, арк. 7]. Виконання цих рішень визнали незадовільним. Так, не було створено, незважаючи на ухвалу Головної редколегії від 13 серпня 1970 р., фонду «Історії міст і сіл Української РСР» у ЦДАЖР УРСР. Неупорядкованими залишалися документи редакції ІМІС Головної редакції УРЕ й самої Головної редколегії проєкту. Матеріали ліквідованого 1973 р. відділу історії міст і сіл

академічного Інституту історії було впорядковано, але описів на них не складено [30, арк. 12].

Вирішили зобов'язати секретаріат Головної редколегії (І. Слабеев, М. Петухов) упорядкувати документи й до 1 липня 1974 р. передати їх до ЦДАЖР УРСР. Те саме мало відбутися з матеріалами відділу ІМІС Інституту історії, які мали потрапити до ЦДАЖР УРСР до 1 червня 1974 р. Більший термін (до 1 вересня 1974 р.) відводили редакції ІМІС УРЕ (В. Кулаковський), до того ж вона мала відокремити накопичені фотодокументи й спрямувати їх до Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів УРСР [30, арк. 13]. Керівництво ЦДАЖР УРСР мало не лише забезпечити методичну допомогу під час упорядкування документів Головною редакцією УРЕ, Головною редколегією ІМІС й профільним відділом Інституту історії АН УРСР, у визначені терміни прийняти їх, а й створити у ЦДАЖР колекцію «Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР». Окреме звернення адресували Ворошиловградському, Сумському й Харківському обкомам КПУ, керівників яких «прохали» передати документи редколегій, міських і районних комісій, авторських колективів відповідних томів до обласних державних архівів. Контроль за виконанням постанови покладался на відповідального секретаря Головної редколегії І. Слабеева [30, арк. 13].

У вже згадуваній доповідній записці заввідділів науки (Ф. М. Рудича) і учбових закладів та пропаганди (Ю. Н. Єльченка) ЦК КП України від 18 травня 1974 р. «Про завершення видання «Історії міст і сіл Української РСР» » серед заходів із цієї нагоди зазначено й нагальну потребу упорядкування й передання на державне зберігання матеріалів поточного діловодства Головної й обласних редакційних колегій ІМІС: «Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР необхідно забезпечити зберігання в обласних та відповідних республіканських державних архівах документальних матеріалів з історії населених пунктів, які відклалися в процесі роботи обласних редколегій і Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» » [54, арк. 23].

Зрештою, хоча й із певним зволіканням, документи і матеріали обласних редколегій ІМІС упродовж другої половини 1970-х рр. упорядкували, й вони опинилися у фондах державних архівів відповідних областей.

Документи про діяльність Головної редколегії ІМІС 1962–1976 рр. (127 справ) упорядкували співробітники ЦДАЖР УРСР за консультативної допомоги колишнього співробітника Головної редакції УРЕ М. Петухова. Вони увійшли до колекції «Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР» – фонд 4633, створеної у ЦДАЖР УРСР згідно з постановою Головної редколегії ІМІС від 24 грудня 1969 р. й наказом АУ при РМ УРСР від 25 січня 1971 р. № 6. Нині – це опис 1 фонду 4633 ЦДАВО України. Другий опис ф. 4633 становлять матеріали відділу історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР 1962–1973 рр. (75 справ). Третій опис ф. 4633 (найчисленніший – 1 795 справ) становлять матеріали редакції «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції УРЕ АН УРСР 1964–1974 рр.

### ***5.3. Російськомовна версія багатотомника.***

Перевидання російською восьми томів «Історії міст і сіл Української РСР», включно з «додатковою» Львівською областю, було остаточно санкціоновано після обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП України й закріплено постановою ЦК «Про завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»» від 11 червня 1974 р. [53, арк. 13]. В обговоренні питання взяли участь 12 осіб – безпрецедентна кількість промовців за весь час розгляду проблем ІМІС на засіданнях Політбюро ЦК КПУ: Перший секретар ЦК В. Щербицький, члени Політбюро ЦК Г. Ващенко, І. Грушецький, Н. Кальченко, І. Лутак, О. Ляшко, В. Сологуб, О. Титаренко, кандидати у члени Політбюро Я. Погребняк, В. Цибулько та секретар ЦК з ідеології В. Маланчук, керівник проекту П. Тронько [53, арк. 13]. Навіть кількісний показник засвідчує, що дискусія була жвавою і зацікавленою.

Першим пунктом рішення ЦК схвалено роботу, що її провели обкоми, міськкоми і райкоми партії та Головна редколегія ІМІС з підготовки і видання багатотомника, який «має велике громадсько-політичне і науково-пізнавальне значення» [53, арк. 13]. Партійним організаціям рекомендували широко використовувати видання та зібрані у процесі його підготовки матеріали «в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, особливо молоді» [53, арк. 13]. Ключовим пунктом ухвали був третій, що зобов'язував Головну редколегію ІМІС, відповідні обкоми партії, Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти УРСР, Головне архівне управління при РМ УРСР, Інститут історії партії при ЦК КП України, Інститут історії АН УРСР й Головну редакцію УРЕ «забезпечити перевидання на високому ідейно-теоретичному рівні томів «Історії міст і сіл Української РСР» по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Львівській, Одеській, Харківській областях та тому «Київ» російською мовою» [53, арк. 13]. Головній редколегії ІМІС (П. Тронько) доручалося внести пропозиції щодо відзначення активних учасників проєкту [53, арк. 14].

У зв'язку з рішенням ЦК КПУ про перевидання російською низки томів ІМІС 19 липня 1974 р. з'явилася відповідна постанова Президії АН УРСР № 347. У ній наголошено на потребі подальшого піднесення науково-теоретичного рівня видання, врахування змін, що відбулися в адміністративно-територіальному поділі областей, міст і районів після першого випуску книг, поповнення нарисів і довідок з історії населених пунктів новими архівними та літературними матеріалами, статистичними даними й фактами «про участь трудящих у виконанні восьмого і дев'ятого п'ятирічних планів розвитку народного господарства» [258, с. 155].

З нагоди завершення проєкту ІМІС подарункові комплекти було вручено «керівникам партії і Радянської держави»: Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву, Голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному та Голові РМ СРСР А. Косигіну. 22 липня 1974 р. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький підписав супровідний лист до комплекту на ім'я Генерального

секретаря ЦК КПРС: «Дорогой Леонид Ильич! Как Вам известно, в нашей республике завершено издание 26-томной «Истории городов и сёл Украинской ССР».

Эта народная энциклопедия создана под руководством партийных организаций на общественных началах, трудом и талантом около 100 тыс. человек [...]. В создании книг активное участие принимали известные советские учёные, научные учреждения, архивы и библиотеки Москвы, Ленинграда, Российской Федерации и других республик страны.

Выход в свет истории городов и сёл, несомненно, будет способствовать делу патриотического и интернационального воспитания трудящихся, особенно молодёжи.

Разрешите, дорогой Леонид Ильич, вручить Вам эту летопись братства и дружбы советских народов» [55, арк. 2].

Майже ідентичний текст 22 липня 1974 р. було адресовано Олексію Миколайовичу Косигіну [55, арк. 4].

Не так офіційно починалося звернення від тієї ж дати до Миколи Підгорного, українця за походженням й колишнього Першого секретаря ЦК КПУ, за керівництва республікою якого й було розпочато, власне, проєкт ІМІС: «Дорогой Николай Викторович! *Нам приятно сообщить Вам, одному из инициаторов подготовки истории городов и сёл Украинской ССР*, что издание этого 26-томного труда в нашей республике завершено [...]

» [55, арк. 3] (виділення наше. – О. Ч.).

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР проєкт ІМІС відзначено Державною премією СРСР 1976 р. Персонально премію присуджено: «Троньку Петру Тимофійовичу, докторові історичних наук, заступникові Голови Ради Міністрів Української РСР, керівникові роботи, Слабєєву Ігорю Семеновичу, кандидатові історичних наук, завідувачому відділом Інституту історії Академії наук Української РСР, Касименку Олександрю Карповичу, Компанійцю Івану Івановичу, докторам історичних наук, – за роботу «Історія міст і сіл Української РСР», у 26 томах, опубліковану в 1967–1974 рр.» [263, с. 145]. Двоє

останніх лауреатів на момент присудження Державної премії вже відійшли у Вічність.

По завершенню «українського етапу» ІМІС його виконавці майже без перерви, виконуючи волю ЦК КПУ, розпочали роботу над російською версією.

29 липня 1974 р. відбулося чергове розширене засідання Головної редколегії ІМІС (прот. № 42) за участю 24 осіб: 9-ти членів Головної редколегії, а також представники обласних редколегій, співробітників профільних відділу Інституту історії та редакції УРЕ. П. Тронько довів до відома зібрання постанову ЦК КП України від 11 червня 1974 р., поділившись власними міркуваннями: «Які питання постають зараз. Перш за все, зі всією відповідальністю нам треба підійти до перевидання на високому ідейно-теоретичному рівні томів історії міст і сіл російською мовою. Це повинно бути не механічне перевидання з української на російську мову, це повинно бути перевидання з урахуванням величезних змін, що відбулись за ці роки в розвитку економіки, культури міст і сіл [...]. І треба більш тверезо подивитись на недоліки, які були в томах» [30, арк. 48]. Він розкритикував «великий схематизм» у довідках про населені пункти, зауваживши, що їх не варто жорстко обмежувати однією сторінкою, а в разі необхідності збільшувати цей обсяг. П. Тронько висловився за відновлення відділу ІМІС в Інституті історії АН УРСР й знову наголосив: «Всім треба мати на увазі, що створюється оригінальне видання. Чи закінчимо роботу на восьми томах? Думаю – ні. Треба, щоб томи були на більш високому рівні науковому і ідейно-політичному. Питання оформлення цих томів, система друкування – все повинно бути відрегульовано» [30, арк. 49].

Наступним питанням розглядали художньо-поліграфічне оформлення російськомовної версії ІМІС. Ухвалили: 1) кожний том матиме суперобкладинку, на якій засобами кольорової фотографії презентуватимуться «характерні риси обласного центру та народного господарства області»; 2) затвердити макет обкладинки для російського видання; 3) погодитись з пропозицією Головної редакції УРЕ щодо нового конструювання томів –

двоколонковий набір основного тексту «шрифтом кегль 8», що зробить книги компактнішими і без зменшення обсягу тексту й ілюстративного матеріалу скоротить водночас кількість фізичних друкованих аркушів [30, арк. 51].

Тоді ж Головна редколегія ІМІС розглянула й питання про рекомендацію до друку тому «Кримська область» російською мовою [30, арк. 37, 43]. Заслухали доповідну записку керівниці редакційної групи В. Чигирик про стан підготовки його до друку. Редакторські зусилля було спрямовано на осучаснення текстів, доведення відомостей у них ледь не до вчорашнього дня, орієнтуючи авторів «на більш глибоке опрацювання архівних фондів та наукової літератури, матеріалів преси з метою поповнення нарисів тому конкретним матеріалом про розвиток населених пунктів області в 1970–74 рр., розгортання соціалістичного змагання по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС [...]» [30, арк. 44].

Ухвала ЦК КП України від 11 червня 1974 р. реанімувала й структуру ІМІС у складі академічного Інституту історії. 9 вересня 1974 р., спираючись на рішення Президії Академії наук, директор Інституту історії АН УРСР А. Шевелєв підписав наказ № 125: «У зв'язку з перевиданням російською мовою багатотомного видання з історії міст і сіл Української РСР відновити з 10 вересня ц. р. відділ історії міст і сіл Української РСР [...]» [78, арк. 211].

Відділ знову очолив І. Слабеєв. До його складу було зараховано старших наукових співробітників, кандидатів історичних наук Л. Олійника – з відділу історії феодалізму, В. Зайцева – відділу історії капіталізму, молодшого наукового співробітника О. Кузьминську – відділу допоміжних історичних дисциплін та джерелознавства [78, арк. 211]. 10 листопада 1974 р. до штату відділу ІМІС зарахували в.о. старшого наукового співробітника, кандидата історичних наук Є. Шаталіну, досвідченого архівознавця, заслуженого працівника культури України [78, арк. 274].

Том «Крымская область» підписали до друку 20 листопада 1974 р. Він став первістком російськомовної версії ІМІС [185]. У вступі до видання зазначено: «Предлагаемая книга – составная часть 26-томного издания

«История городов и сёл Украинской ССР», созданной на общественных началах по постановлению ЦК Компартии Украины. Она соответствует (с некоторыми дополнениями и изменениями) тому «Крымская область», ранее вышедшему на украинском языке» [185, с. 5]. Було й традиційне запевнення про те, що у виданні на підставі марксистсько-ленінської методології узагальнено значний джерелознавчий матеріал з історії населених пунктів півострова з найдавніших часів до сьогодення, а історію Криму подано «в тесной связи с историей великого русского и других братских народов страны» [185, с. 5].

Публікація російської версії ІМІС, на відміну від «української» попередниці, більшість томів якої вийшла друком за порівняно ліберальних шелестівських часів, відбувалася за умов значно жорсткішого політико-ідеологічного контролю [261, с. 145–146]. Усунення від влади у республіці у травні 1972 р. Петра Шелеста й призначення на посаду Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, а у жовтні 1972 р. й поява у вищій республіканській партноменклатурі «ідеологічного цензора» – секретаря ЦК з ідеології Валентина Маланчука, який обіймав цю посаду до квітня 1979 р., започаткували в УРСР чергову хвилю русифікації й боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» [113, 336, 343].

Данина політико-ідеологічній кон'юктурі яскраво далася взнаки у тому, присвяченому Ворошиловградській області [186]\*. Втім, це було властиво і його попереднику – тому ІМІС «Луганська область», у якому замовчували тривалий період радянської історії регіону, пов'язаний з прізвищем Климента Ворошилова (втім, його згадано як уродженця тих місць, учасника революційного руху) [179]. У виданні 1968 р. лаконічно стверджували, що впродовж 1930-х рр. в СРСР провадили «важливі адміністративні

---

\* 1935 р. Луганськ перейменовано на Ворошиловград, який під цією назвою з 1938 р. став обласним центром Ворошиловградської обл. У 1958 р. історичну назву (Луганськ) повернули. Відповідний том ІМІС мав назву «Луганська область» (1968). Повторне перейменування на Ворошиловград відбулося 1970 р. після смерті К. Ворошилова. 1990 р. відновлено історичну назву – Луганськ.

перетворення», а саме: «Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1938 р. була утворена Луганська область. Перетворення Луганська в обласний центр сприяло прискоренню темпів господарського і культурного будівництва в місті» [138, с. 95]. Хоча область з моменту створення й до 1958 р. офіційно звалася *Ворошиловградською*, а обласним центром був перейменований 1935 р. Луганськ – *Ворошиловград*.

У Луганському томі ІМІС неодноразово згадано тогочасного «господаря» регіону – першого секретаря Луганського обкому КПУ В. Шевченка [179] \*\*. Так, у нарисі про його рідне селище Нижній Нагольчик йдеться: «У Нижньому Нагольчику зросло і виховалось чимало людей, якими він може пишатись [...]. У серпні 1964 р. селищна Рада [...] присвоїла звання почесних громадян [...] найстарішому колгоспникові О. П. Нестеренку, найстарішій учительці В. Я. Клочко [...], уродженцеві селища першому секретареві Луганського обкому КП України В. В. Шевченкові [...]» [196] (виділення наше. – О. Ч.). У нарисі про Кадіївку стверджувалося, що 1956 р. запам'ятався для містян не лише «великою історичною подією в житті радянського народу» – XX з'їздом КПРС, а й тим, що міську парторганізацію на партійному форумі представляли два делегати, в тому числі перший секретар міського комітету КП України В. Шевченко [190, с. 277].

---

\*\* *Шевченко Володимир Васильович* (20.09.1918 – 20.04.1997) – компартійний функціонер. Уродженець с. Нижній Нагольчик Таганрозького повіту Облaсті Війська Донського (нині смт Антрацитівського р-ну Луганської обл.). Навчався у Харківському комуністичному технікумі (1934–1937), заочному відділенні історико-філос. фак-ту КДУ (1938–1940), закінчив заочно історичний факультет Ворошиловградського пед. ін-ту (1955); служив у військах НКВД (1938–1940). Парторганізатор на шахті № 23-25 біс тресту «Боково-Антрацит» Ворошиловградської обл.; перебував у Боково-Антрацитівському партизанському загоні (1942–1943). 2-й секретар Боково-Антрацитівського РК КП(б)У Ворошиловградської обл. (1943–1948); 1-й секр. Краснодонського РК КП(б)У (1948–1952); 1-й секр. Кадіївського міськкому КПУ (1952–1956); 2-й секр. Ворошиловградського (Луганського) обкому КПУ (1956–1961). Згодом – 1-й секр. Луганського обкому КПУ (1961–1963), 1-й секр. Луганського промислового обкому КПУ (1963–1964); 1-й секр. Луганського обкому КП України (грудень 1964 р. – 14 грудня 1973 р.). Згодом – заст. нач. тресту «Ворошиловградвугілля» з економічних питань. 3 липня 1974 р. – заст. нач. тресту, заст. гендиректора об'єднання «Артемвугілля» м. Горлівка Донецької обл. з економічних питань.

Проте у грудні 1973 р. Володимира Васильовича, на вимогу свого подвійного тезки – В. Щербицького, зняли з посади, мовляв, «за недоліки у доборі кадрів» й господарські порушення. Він опинився в епіцентрі т.зв. «Ворошиловградської справи», у вир якої потрапило майже 600 мешканців області. За іншими відомостями, справжньою причиною була активна підтримка «першим» ворошиловградського футбольного клубу «Зоря», який 1972 р. став чемпіоном СРСР. Така діяльність регіонального компартійного лідера не сподобалася Першому секретареві ЦК КП України. Довелося вносити кон'юнктурні корективи у російську версію тому ІМІС, який вже з назви втратив ідентичність – замість Луганщини презентував Ворошиловградщину, маркуючи неосталінізм тодішньої владної верхівки СРСР.

24 серпня 1976 р. голова Головної редколегії ІМІС П. Тронько звернувся до ЦК КП України, інформуючи «директивні органи» про запланований вихід у третьому кварталі російськомовної версії тому «Ворошиловградская область». Як представник радянської номенклатури, у звичаї тих часів він хотів отримати партійну санкцію щодо доцільності вміщення у виданні відомостей про партійних і радянських діячів.

Так, у нарисі «Ворошиловград» він пропонував, згадавши перейменування 1935 р. Луганська на Ворошиловград («на честь К. Є. Ворошилова, з ім'ям якого пов'язані найяскравіші сторінки революційного руху у місті»), дати розгорнуту характеристику останнього. «К. Є. Ворошилов – радянський державний, партійний й військовий діяч, активний учасник революційного руху й боротьби за встановлення Радянської влади [...]. У період мирного соціалістичного будівництва займав низку відповідальних військових посад [...]. У повоєнні роки він був заступником голови Ради Міністрів СРСР (1946–53), головою Президії Верховної Ради СРСР (1953–1960). К. Є. Ворошилов з 1926 по 1952 р. – член Політбюро ЦК ВКП(б), у 1952–1960 рр. – член Президії ЦК КПРС [...]. К. Є. Ворошилов прожив довге й яскраве, насичене революційними подіями життя. Похований він у Москві, у

Кремлівської стіни» [57, арк. 99–100]. На цій же сторінці планували вмістити й фото К. Ворошилова у маршальській формі [57, арк. 100].

В обласному нарисі, характеризуючи передвоєнний розвиток регіону й авангардну роль місцевих комуністів, варто було б, на думку Головної редколегії, згадати, що обласну організацію з 1940 р. очолював [1940–1951] А. І. Гайовий й вмістити фото першого секретаря Ворошиловградського обкому партії [57, арк. 100]. Отже, з ряду очільників обласної організації КПУ у томі вилучали прізвище опального В. Шевченка – фігуру замовчування: «У різний час обласну партійну організацію очолювали А. І. Гайовий, В. К. Клименко та ін. (*Прізвища колишнього першого секретаря Ворошиловградського обкому Компартії України В. В. Шевченка у тексті не називати*). З грудня 1973 р. першим секретарем Ворошиловградського обкому Компартії України працює Б. Т. Гончаренко» [57, арк. 101] (виділення наше. – О. Ч.). Натомість у довідку про селище Родаково Слов'яносербського району мали вмонтувати згадку про тодішнього республіканського «прем'єр-міністра»: «У 1915 р. у родині залізничника станції Родаково народився й 1930 р. розпочав тут трудову діяльність робітником О. П. Ляшко, радянський державний і партійний діяч, член ЦК КПРС, член Політбюро ЦК Компартії України, голова Ради Міністрів Української РСР» [57, арк. 101].

Прочитавши лист П. Тронька, секретар ЦК КПУ з ідеології Валентин Маланчук 26 серпня дав доручення підлеглому: «Тов. Мусиенко П. К. Прошу Вас ознакомить с запиской тов. Тронько П. Т. секретарей ЦК» [57, арк. 98].

У відповідь на звернення керівника Головної редколегії ІМІС завідувач відділу науки і учбових закладів ЦК Ф. Рудич 10 вересня 1976 р. підготував довідку: «У зв'язку з листом голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» тов. Тронька П. Т. [...] вважали б доцільним вивчити питання про включення до числа секретарів Ворошиловградського обкому Компартії України товариша Любавіна Петра Митрофановича, який був першим секретарем обкому з часу утворення області у 1938 р. Потім він працював першим секретарем Донецького обкому партії, а з початку Великої Вітчизняної

війни був членом Військової Ради XII армії. Загинув у серпні 1941 р. Зауваження редакційного характеру зроблено редколегії в усній формі» [57, арк. 102]. На цій же довідці Фелікс Михайлович зробив поміту: «Доповідалось секретарю ЦК Компартії України тов. Маланчуку В. Ю.» [57, арк. 102].

Пропозиції очільника Головної редколегії ІМІС щодо політкоректної правки у томі «Ворошиловградская область» було санкціоновано апаратом ЦК КПУ й насамперед головним ідеологічним цензором УРСР 1970-х рр. – В. Маланчуком – та увійшли до опублікованого обласного тому: у виданні коректно згадували А. Гайового, лідера обласної компартійної організації з 1940 р.; пишався маршальським мундиром «вірний сталінець» Клим Ворошилов; не згадували опального регіонального лідера Володимира Шевченка; із селищем Родаково асоціювали О. Ляшка... [186, с. 42, 91, 626].

Аналогічну політкоректну правку (з урахуванням регіональної специфіки) вносили й до тому «Львовская область». Там, до речі, колишній керівник обласної редколегії тому «Львівська область» В. Маланчук у російськомовному виданні регіонального тому ІМІС поступився місцем секретареві Львівського обкому КПУ з питань ідеології Дмитру Яремчуку.

6 березня 1978 р. до ЦК КПУ надійшло звернення голови Головної редколегії ІМІС П. Тронька та голови Львівської обласної редколегії Д. Яремчука щодо внесення коректив до російськомовного видання обласного тому. Повідомлялося, що том має вийти у третьому кварталі 1978 р. Видання, йшлося у документі, містить згадки про перебування на території Львівщини Л. Брежнєва, А. Гречка, В. Щербицького, О. Ляшка, секретарів Львівського й Дрогобицького обкомів КПУ, голів відповідних облвиконкомів [58, арк. 154].

У фокусі бажаних текстових доповнень перебував Генеральний секретар ЦК КПРС. Його планували як начальника політвідділу 18-ї армії ввести в опис успішного завершення Карпато-Ужгородської операції, потім – згадати у контексті діяльності 1945–1946 рр. політуправління Прикарпатського військового округу; згодом – зазначити привітання Генерального секретаря ЦК КПРС учасникам Всесоюзного семінара партпрацівників, керівників і фахівців

промисловості країни (Львів, червень 1976 р.). Зворот першої вклейки мав містити фото зустрічі на Львівському вокзалі Генсека ЦК КПРС й Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького після повернення з XI з'їзду Угорської соціалістичної робітничої партії тощо [58, арк. 154–155].

Апарат ЦК КПУ й особисто В. Маланчук санкціонували зміни, що їх вважали за потрібне інфільтрувати до російськомовної версії Львівського тому ІМІС Головна й обласна редколегії видання. У такому вигляді том і потрапив до рук читачеві [188, с. 52, 54, 65, 82, 209, 705]. Зміни й справді відбулися серйозні – країна вступила у добу глибокого «застою», й в офіційній риторичі загальнообов'язковими стали посилення на Генерального секретаря ЦК КПРС. Тому обласна редколегія суттєво доповнила методологічні засади видання: «Методологической основой тома «Львовская область» являются произведения основоположников марксизма-ленинизма, теоретические положения и выводы, сформулированные в партийных документах и содержащиеся в докладах и выступлениях Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища Л. И. Брежнева» [246, с. 6].

Як вже було зазначено, 29 липня 1974 р. на засіданні Головної редколегії ІМІС П. Тронько риторично запитав: «Чи закінчимо роботу на восьми томах? Думаю – ні» [30, арк. 49]. І справді, російськомовний восьмитомник «Истории городов и сёл Украинской ССР», зафіксований у постанові ЦК КП України від 11 червня 1974 р., у підсумку перетворився на чотирнадцятитомник. Слідом за Кримським томом (1974) опублікували томи «Ворошиловградская область», «Донецкая область», «Харьковская область» (1976); «Днепропетровская область» (1977); «Львовская область» та «Одесская область» (1978); «Киев» (1979; 1982); «Сумская область» (1980); «Запорожская область» та «Николаевская область» (1981); «Закарпатская область»; «Херсонская область» й «Черниговская область» (1983).

До російськомовної серії мала шанс долучитися й Полтавська область. Так, 14 квітня 1978 р. до ЦК КПУ звернувся впливовий перший секретар Полтавського обкому КПУ Федір Трохимович Моргун, член ЦК КПРС і ЦК

КПУ. У його листі *«Про перевидання «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область»»* йшлося: «У 1967 р. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР видала «Історію міст і сіл Української РСР. Полтавська область» тиражем 15 тис. примірників. Книга викликала великий інтерес у полтавців і гостей області. Протягом двох років тираж її був реалізований. Зараз до обласного комітету партії надходять пропозиції перевидати книгу.

Просимо вирішити питання про перевидання книги російською мовою у 1980 р.» [58, арк. 162].

У відповідь на це звернення відділи пропаганди і агітації та науки і учбових закладів ЦК 20 липня 1978 р. підготували інформацію про те, що, відповідно до постанов ЦК КПУ щодо російського перевидання ІМІС, вже надруковано книги з історії Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Кримської, Харківської областей, на виробництві – томи щодо Львівської, Одеської областей та м. Київ. Протягом 1979–1982 рр. передбачали видати російськомовні книги про Запорізьку, Закарпатську, Миколаївську, Сумську, Чернігівську та Херсонську області [58, арк. 163]. Й насамкінець, аби не образити категоричною відмовою Федора Трохимовича, висловлено обтічну згоду, щоправда, з неокресленою перспективою: «Відділи пропаганди і агітації та науки і учбових закладів ЦК Компартії України вважають за можливе перевидати книгу «Полтавська область» російською мовою після 1982 р.» [58, арк. 163]. Документ завізував секретар ЦК КПУ В. Маланчук.

Але й після 1982 р. нагода для публікації російської версії тому «Полтавська область» так і не трапилося.

У російськомовному сегменті ІМІС принаймні почасти було враховано зауваження, висловлені щодо автентичної версії багатотомника. Так, у російськомовній версії Харківського тому частково врахували критичні зауваження й побажання генерала-майора Д. Макаренка від 2 листопада 1968 р. щодо некоректного висвітлення окремих епізодів й уточнення дат подій 1941–1943 рр. у томі «Харківська область» – *«понад 20 прикрих помилок й*

*неправильного висвітлення цих подій»* [25, арк. 17]. Скоригували упорядники первісно неправильно подану дату першого відвоювання Червоною Армією Харкова – 1 лютого 1943 р. [176, с. 122]. Проте не погодилися з запропонованим 15 лютого [25, арк. 20], стверджуючи, що «советские войска 16 февраля 1943 г. штурмом овладели Харьковым» [187, с. 54]. Усунули у російській версії тому й відзначену Дмитром Григоровичем плутанину з кількістю «особливо звияжних» дивізій РСЧА, які 23 серпня 1943 р. здобули столицю Слобожанщини [25, арк. 17]. У виданні 1976 р. вже правильно подавалася кількість радянських дивізій, які отримали найменування «харківських» – не 9 (том «Харківська область») [176, с. 50], а 10; серед «харківських» відокремили гвардійські дивізії від «звичайних» СД [187, с. 54–55].

Натомість залишився без жодних змін опис боїв за с. Великий Бурлук на початку лютого 1943 р. й участь у них частин 303-ї СД під командуванням полковника К. Федоровського [176, с. 338–339; 187, с. 268], що свого часу критикував Д. Макаренко [25, арк. 17–18]. Твердження у виданні 1967 р., що смт Золочів 8 серпня 1943 р. визволили «танкісти 131-ї танкової бригади 5-ї гвардійської танкової армії» [176, с. 518], й зауваження Д. Макаренка, що у 5-й гвардійській танковій армії не було 131-ї бригади, а передовий загін її 181-ї бригади під командуванням майора Гариб'яна увірвався до селища 6 серпня 1943 р., «а не 8 серпня, як написано у томі «Харківська область» » [25, арк. 19], «зняли» у російській версії лаконічним твердженням без деталізації: «6 августа 1943 г. воинские части 5-й гвардейской танковой армии окончательно освободили Золочев от немецко-фашистских захватчиков» [187, с. 383].

У 1981 р. нарешті з'явилося задеклароване ще у 1974 р. видання з підведенням підсумків виконання проєкту й аналізом досвіду роботи над історією населених пунктів УРСР [305]. Формальним автором «Летописи дружбы и братства» був голова Головної редколегії ІМІС. Проте, по суті, це була колективна праця: недаремно у передмові П. Тронько висловлював «щиру вдячність» членам Головної редколегії ІМІС, кандидатам історичних наук

І. Бутичу, І. Слабєєву, кандидату економічних наук Л. Довганю, В. Булату та М. Петухову, які «надали допомогу у підготовці книги» [305, с. 6].

Після виходу 1983 р. томів щодо Херсонської й Чернігівської областей проєкт російськомовного видання «Історії міст і сіл Української РСР» було завершено з перевиконанням.

За рік до того, у 1982 р. Головна редколегія ІМІС подала на розгляд ЦК КПУ пропозиції щодо перевидання російською мовою тих дванадцяти томів багатотомника, які ще залишалися винятково в українській версії: томів історії міст і сіл Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської й Чернівецької областей. Утім, пропозицію не підтримали «директивні органи» [59, арк. 3].

23 січня 1984 р. голова Головної редколегії ІМІС П. Тронько вдруге звернувся до Першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького, зауваживши, що саме завдяки його «підтримці й увазі у республіці у період 1962–1974 рр. було здійснено видання 26-томної фундаментальної наукової праці – «Історія міст і сіл Української РСР» українською мовою» [59, арк. 2]. Згадувалося, що на виконання рішень ЦК КПУ від 11 червня 1974 р. й 11 квітня 1978 р. видано 14 томів ІМІС російською мовою. Тому логічним було б рішення перевидати решту 12 томів проєкту: «Звертаюся до Вас, Володимире Васильовичу, з переконливим проханням розглянути й позитивно вирішити питання про завершення перевидання томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою. Для цього, як мені уявляється, у даний час наявні усі можливості [...]. Збереглися ще у своєму складі авторські колективи томів [...]. Держкомвидав республіки має достатні фінансові й матеріально-технічні засоби, а також виробничі можливості для того, щоби [...] забезпечити перевидання томів» [59, арк. 3].

П. Тронько вважав за можливе щороку видавати принаймні по одному тому. Оскільки в УРЕ ліквідували редакцію ІМІС, то, на його думку, науково-редакційну підготовку могла б забезпечити окрема група редакторів

видавництва, а методичний супровід перевидання – відділення історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР [59, арк. 4].

Реагуючи на це звернення й відповідне доручення В. Щербицького відділи пропаганди і агітації (Л. Кравчук) та науки і учбових закладів (Ф. Рудич) ЦК КПУ у 20-х числах лютого 1984 р. підготували експертний висновок. Там було констатовано, що з публікацією 1974–1983 рр. 14 томів ІМІС російською мовою ухвали ЦК КП України з цього питання «повністю реалізовані», а перевидання томів щодо решти областей «не передбачалося» [59, арк. 5]. Одночасно повідомляли, що, згідно з постановою ЦК КПРС від 12 серпня 1980 р., розпочато роботу над багатотомним Зводом пам'яток історії та культури СРСР по Українській РСР (25 областей, Київ та Севастополь). Проєкт забезпечувала Головна редакція УРЕ, у структурі якої редакцію ІМІС трансформували у редакцію Зводу. Виконувати ж одночасно цей проєкт й перевидавати 12 томів «Історії міст і сіл Української РСР» у Головної редакції УРЕ не було змоги через обмежені фінансові й виробничі можливості [59, арк. 5]. Йшлося й про те, що український проєкт ІМІС (26 томів) і його російська версія (14 томів, але том «Київ» видавали двічі) були збитковими – 2 млн 260 тис. руб. Тому резюмували: «У зв'язку з викладеним відділи пропаганди та агітації, науки і учбових закладів ЦК Компартії України вважають, що від перевидання решти томів «Історії міст і сіл Української РСР» у даний час варто було б утриматися» [59, арк. 5].

### ***Висновки до п'ятого розділу.***

Оскільки проєкт ІМІС виконували за директивними настановами, й за характером він був мобілізаційним, то для його успішної реалізації і поточного контролю періодично ухвалювали постанови ЦК Компартії України. Також ними затверджували зміни у складі Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР».

Наприкінці 1960-х рр. Головна редколегія склала чіткий план проходження рукописів із метою завершити проєкт 1972 р. за щорічного випуску 4 – 5 томів. Президія АН УРСР «зміцнила» відділ ІМІС Інституту історії, до якого тимчасово прикріпили 8–10 науковців, відповідальних за окремий том – групу томів певного регіону; редакція ІМІС УРЕ зросла на 7 штатних одиниць. Це позитивно вплинуло на якість й темпи роботи. Однак все ще давалися взнаки звичні традиційні недоліки у підготовці книг: зокрема, загальмувалася підготовка текстів щодо Житомирської та Кримської областей, уповільнилася й підготовка інших томів (Волинська, Запорізька, Київська області). Вузькість джерельної бази окремих нарисів спричиняла хронологічні й тематичні прогалини, заповнення текстів другорядними фактами, неперевіреними відомостями. Було перевищено терміни редагування томів – замість нормативного піврічного на практиці їх подовжували до 8–10 місяців, а то й до року.

Через ініціативу російськомовної й етнічно російської номенклатури Кримської області, що однак на початку 1970-х рр. відповідала загальносоюзному й республіканському політико-ідеологічному тренду на русифікацію й формування « нової історичної спільноти – радянського народу », виконання проєкту було продовжено виходом 14-ти томів російськомовної його версії. Цю серію « Історії міст і сіл Української РСР » готували у гіршій політико-ідеологічній атмосфері, аніж її попередницю – « українську » версію проєкту. На загальну атмосферу негативно вплинули зміни у верхівці республіканської компартійної номенклатури, коли було зміщено з посади толерантного до українських культурних проєктів П. Шелеста, і його змінив русифікатор В. Щербицький, а ідеологічну цензуру впродовж 1972–1979 рр. забезпечував відомий борець з « українським буржуазним націоналізмом », його підручний В. Маланчук – секретар ЦК КПУ з ідеології, у нещодавньому минулому – секретар Львівського обкому КПУ з ідеології і голова обласної редколегії україномовного Львівського тому ІМІС. Саме він пильнував,

зокрема, «ідеологічно правильне» наповнення російськомовного видання «Історії міст і сіл Української РСР».

Загальносоюзна атмосфера доби «застою» й характерне для неї формування культу Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва вплинули на ілюстративний ряд й зміст низки томів російського сегмента ІМІС.

## ВИСНОВКИ

Проблеми локальної історії України 1950-х – 1980-х рр. представлено низкою історико-краєзнавчих науково-популярних публікацій, присвячених окремим населеним пунктам УРСР. Вони на академічному рівні переважно фокусувалися на висвітленні окремих аспектів підготовки чи загальній характеристиці масштабного республіканського проєкту – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. Проте ці публікації лише фрагментарно розкривали заявлену тему дослідження, зосереджуючись на громадських формах краєзнавчого руху у республіці 1950-х – 1980-х рр. Серед постатей чільних учасників ІМІС більшість публікацій присвячено керівникові проєкту – акад. П. Троньку, а також його заступнику – директору Інституту історії АН УРСР О. Касименку. Менше уваги приділено одному з ініціаторів й рушійних сил «архівного етапу» ІМІС – І. Бутичу. Перебувають в «історіографічній тіні» або й зовсім обійдені увагою дослідників інші чільні виконавці проєкту.

Публікації дисертантки присвячено заповненню виявлених нею історіографічних лакун.

Джерельну базу дослідження представлено насамперед низкою фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, а також особовими фондами П. Тронька Інституту архівознавства та М. Ткаченка Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Науково-методичний й науково-організаційний супровід проєкту ІМІС проаналізовано за матеріалами Наукового архіву Інституту історії України НАН України. Опубліковані джерела представлено насамперед томами «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр.; 26 томів) та російської версії проєкту – «Истории городов и сёл Украинской ССР» (1974–1983 рр.; 14 томів).

Інші опубліковані матеріали, дотичні до історії ІМІС, обраховуються одиницями.

Теоретико-методологічні засади дослідження, використання сучасної наукової методології, наявної історіографії питання й широкої (насамперед неопублікованої) джерельної бази дали змогу всебічно й об'єктивно дослідити заявлену тему наукового пошуку, сформулювати зважені висновки, надати практичні рекомендації.

Проаналізовано емпіричні факти з історії суспільних настроїв доби «хрущовської відлиги», коли з'явилася обмежена можливість висловлювати власну думку, а відтак у фокусі зацікавлень громадськості опинилися й питання історії «малої батьківщини» – конкретних населених пунктів УРСР, її міст і сіл, що у поєднанні з ініціативою академічних істориків (акад. І. Крип'якевич, П. Гудзенко, Ф. Шевченко, почасти О. Касименко) та архівних високопосадовців (С. Пількевич, І. Бутич) покликала до життя проєкт довідково-енциклопедичного видання з історії населених пунктів республіки. Первісну ідею багатотомного історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України», що було запропоновано співробітниками відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, було схвалено Вченою радою установи 27 квітня 1960 р., але її не підтримав апарат ЦК КП України.

Вдруге це питання порушив керівник Архівного управління при РМ УРСР С. Пількевич, звернувшись 24 лютого 1961 р. до секретаря ЦК з ідеології А. Скаби. Останній санкціонував розгортання роботи архівістів республіки над довідково-енциклопедичним виданням з локальної історії, не маючи ще навіть формального рішення ЦК КПУ у цій справі. Відтак розпочався нетривалий «архівний етап» реалізації проєкту ІМІС.

29 травня 1962 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову про підготовку «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах й створення Головної редакційної колегії на чолі з заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньком. Виконання проєкту поділяється на такі етапи:

організаційно-підготовчий (1962 р. – весна 1964 р.); наступний (весна 1964 р. – осінь 1967 р.) – написання історичних нарисів і довідок, апробація й наукове редагування текстів; третій етап (1967 – початок 1974 р.) – доопрацювання текстів й публікація томів «Історії міст і сіл Української РСР». До окремого, четвертого етапу (1974–1983) належить публікація російськомовної версії видання (14 томів) – «Истории городов и сёл Украинской ССР».

Проблеми, які виникли вже на першому етапі виконання проєкту змусили внести корективи в організацію роботи. 1 лютого 1964 р. до ЦК КПУ було спрямовано доповідну «Про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» за підписами секретаря ЦК А. Скаби, голови Головної редколегії ІМІС П. Тронька й директора Інституту історії О. Касименка. 5 лютого 1964 р. звернення розглянула Президія ЦК КПУ, ухваливши другу в історії проєкту партійну постанову.

Наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. виникла криза у підготовці ІМІС. Здавалося, що процес реалізації проєкту безнадійно уповільнився, і йому загрожувало припинення. 3 грудня 1964 р. завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Г. Шевель та керівник відділу науки і культури ЦК, член Головної редколегії ІМІС Ю. Кондуфор адресували Першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту «Довідку про деякі питання щодо видання історії міст і сіл України на громадських засадах». У ній акцентували на затратному характері проєкту, неможливості його виконання до 1967 р., некваліфікованому авторському складі тощо. Пропонували скоротити обсяг ІМІС, використавши частину вдалих, опрацьованих матеріалів для брошур Товариства «Знання» та надати проєкту економіко-географічне спрямування, до того ж урізавши його обсяг. Капітулянтську пропозицію Г. Шевеля – Ю. Кондуфора не підтримали секретарі ЦК КПУ А. Скаба та П. Шелест. Реалізація ІМІС тривала. Згодом Ю. Кондуфор визнав, що первісний п'ятирічний термін його виконання був нереалістичним, адже налагодження роботи Головної й обласних редколегій ІМІС, пошук кваліфікованих авторів, злагодження авторських колективів

вимагали значних зусиль і часу. Цього не враховували ініціатори видання, надміру покладаючись на мобілізаційні можливості компартійного апарату й адміністративний примус академічно-освітянської номенклатури республіки.

З'ясовано причини асинхронності появи обласних томів ІМІС й першості Харківського та Полтавського томів (на противагу первісно запланованому тому «Київ» із вступною статтею у ньому з настановами Головної редколегії до усього видання). Це пов'язано з тогочасним домінуванням «харківсько-полтавського угруповання» у верхівці номенклатури УРСР (М. Підгорний, П. Шелест, А. Скаба, П. Тронько, Ю. Кондуфор). На підтвердження цієї гіпотези проаналізовано нариси про відповідні населені пункти, «успавленими уродженцями» яких ці функціонери були.

У другій половині 1960-х рр. нарешті налагодили публікацію томів видання, опрацювали механізм підготовки й рецензування текстів обласних історико-економічних нарисів, нарисів і довідок про населені пункти. Було усталено склад обласних редколегій. Головна редколегія ІМІС уклала чіткий план проходження рукописів з метою завершити проєкт 1972 р. за щорічного випуску 4 – 5 томів. Президія АН УРСР посилила відділ ІМІС Інституту історії, тимчасово прикріпивши до нього до 10 науковців; штат редакції ІМІС УРЕ зріс на 7 одиниць. Це позитивно вплинуло на якість й темпи роботи над проєктом. З 1967 р. публікація його томів стала регулярною: 1967 р. вийшли два перших томи; 1968 р. – 3; 1969 р. – 4; 1970 р. – 3; 1971 р. – 4; 1972 р. – 5; 1973 р. – 4. 1974 р. з'явився заключний том – «Кримська область».

Оскільки проєкт ІМІС виконували за директивними настановами, й за характером він був мобілізаційним, то для його успішного виконання й поточного контролю періодично з'являлися постанови ЦК КПУ, де оцінювали поточний стан і перспективи видання. Постановами ЦК затверджували й зміни у складі Головної редакційної колегії ІМІС.

Серйозним гальмом успішного виконання проєкту була гіпертрофована увага в ньому на радянському періоді історії міст і сіл, який, згідно з

директивними настановами видання, слід було презентувати винятково помпезно-парадно. Численні «білі плями» у радянській історії СРСР загалом й історії УРСР зокрема ускладнювали написання текстів, примушуючи авторів «лакувати» дійсність та нещодавнє минуле.

«Каменем спотикання» для виконання проєкту стало «кримське», або «кримськотатарське питання» – злочинна акція сталінського режиму 1944 р. з депортацією з півострова багатьох його корінних мешканців. Опір російськомовної й російської етнічно партноменклатури Кримської області не лише викликав на завершальному етапі проєкту постановку питання про двомовне видання регіонального тому, а й спонукав на тлі загальносоюзного політико-ідеологічного тренду на русифікацію й формування « нової історичної спільноти – радянського народу » до плекання задуму публікації російськомовної версії принаймні частини томів « Історії міст і сіл Української РСР ».

Особистісний вимір виконання проєкту ІМІС презентовано відповідними фрагментами біографій вітчизняних учених, які різнилися не лише власною участю/неучастю у багатотомному виданні, а й специфічним ставленням чи сприйняттям/несприйняттям ідеї проєкту ІМІС та форми його реалізації.

Микола Ткаченко презентував старшу генерацію вітчизняних істориків, був одним з небагатьох уцілілих «грушев'янців», сполучною ланкою між історико-географічними дослідженнями ВУАН 1920-х – 1930-х рр., задумом підготовки історії міст УРСР другої половини 1940-х рр. й сучасним йому проєктом ІМІС. Утретє він повернувся до академічного життя 1952 р. Але й того разу зазнав дискримінації – висококваліфікований історик став старшим науковим співробітником Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, знаним шевченкознавцем. Захист його докторської дисертації з історії тривалий час блокували колеги по «цеху» – керівництво Інституту історії АН УРСР. Його ініціативи реалізації академічного проєкту багатотомної історії населених пунктів УРСР, заявлену на шпальтах республіканської преси ще 1949 р., так і не було «почуто» впродовж наступного десятиліття, попри неодноразові

звернення вченого до академічного керівництва. Навіть після офіційної формалізації 1962 р. проєкту ІМІС кваліфікація Миколи Михайловича знову ж таки виявилася непотрібною.

Львівському історику Ярославу Дашкевичу переважно довелося провести наукове життя у несприятливих умовах, оскільки на ньому тяжіло тавро колишнього політичного в'язня. Втім, він відіграв помітну роль у підготовці Львівського тому «Історії міст і сіл Української РСР». Його кореспонденція з однією з ключових постатей проєкту – Іваном Бутичем дала змогу з'ясувати чимало важливих нюансів в історії багатотомника. Я. Дашкевич з плином часу дедалі більше дистанціювався від «Історії міст і сіл Української РСР» й власної невдалої, на його думку, участі у цьому «невдалому» проєкті.

Дослідники політико-ідеологічних, культурно-освітніх та історіографічних процесів в УРСР 1960-х – 1970-х рр. мають завдячувати керівництву Головної редакційної колегії ІМІС за грудневе рішення 1969 р. щодо упорядкування й формування колекцій архівних матеріалів проєкту у Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (нині – ЦДАВО України) та державних архівах областей. Збережені та упорядковані документи дають змогу проаналізувати не лише основні етапи виконання проєкту, головні рішення республіканського керівництва щодо багатотомної історії населених пунктів України, а й побачити боротьбу думок, зафіксовану у протоколах засідань й рецензіях щодо «правильного» представлення вітчизняної локальної історії.

Започатковану 1974 р. російськомовну серію «Історії міст і сіл Української РСР» готували за гірших політико-ідеологічних умов, аніж її попередницю – «українську» версію проєкту. Це спричинили негативні зміни у верхівці республіканської компартійної номенклатури, коли на зміну толерантному до українських культурних проєктів П. Шелесту прийшов русифікатор В. Щербицький, а ідеологічну цензуру упродовж 1972–1979 рр. забезпечував відомий борець з «українським буржуазним націоналізмом» В. Маланчук, секретар ЦК КП України з ідеології, нещодавній голова обласної

редколегії Львівського тому ІМІС (не надто вдалого, на думку рецензентів). Саме він пильнував «ідеологічно правильне» наповнення російської версії ІМІС. Загальносоюзна атмосфера доби «застою» з характерним для неї культом Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва вплинули на ілюстративний ряд й змістове наповнення низки томів російськомовного сегмента ІМІС.

Проєкт ІМІС, попри свій «помпезно-парадний» характер (Я. Дашкевич) й виразне пропагандистське замовлення влади, був корисним не лише радянському режиму. Багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» уперше у вітчизняній історії привернула увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, питань локальної історії, залучивши до написання текстів нарисів людей різних професій, розкривши маловідомі сторінки історії українських населених пунктів. Попри виразні недоліки, ця «краєзнавча енциклопедія» зберігає й до сьогодні своє значення як унікальне джерело знань з низки тем, особливо щодо історії регіонів та їхніх населених пунктів.

## **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

### **I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ**

#### **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)**

Ф. 2. Рада Міністрів Української РСР.

Оп. 10.

1. Спр. 2379. Листування з Академією наук УРСР, Інститутом історії АН УРСР та іншими організаціями про підготовку до друку багатотомної праці «Історія міст і сіл України». 23 квітня – 16 листопада 1963 р. 14 арк.

Оп. 13.

2. Спр. 1651. Матеріали з питань «Історії міст і сіл Української РСР». 4 січня – 24 вересня 1966 р. 30 арк.

3. Спр. 1851. Постанови Ради Міністрів УРСР №№ 286–297 та матеріали до них. Оригінали. Травень 1967 р. 341 арк.

4. Спр. 3365. Матеріали про заходи по дальшому поліпшенню архівної справи в Українській РСР. Матеріали з питань «Історії міст і сіл Української РСР». 2 січня 1968 р. – 20 лютого 1969 р. 219 арк.

5. Спр. 3888. Матеріали про роботу державних архівів в Українській РСР. Матеріали з питань «Історії міст і сіл Української РСР». 20 квітня 1967 р. – 12 лютого 1970 р. 291 арк.

6. Спр. 4658. Матеріали про заходи по дальшому поліпшенню архівної справи в Українській РСР. Матеріали з питань «Історії міст і сіл Української РСР». 27 січня 1970 р. – 1 березня 1971 р. 234 арк.

7. Спр. 5531. Стенограми засідань, доповідні записки центральних та обласних організацій про роботу органів ЗАГСу та про підготовку і видання «Історії міст і сіл Української РСР». 18 січня 1971 р. – 11 квітня 1972 р. 91 арк.

Ф. 14. Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР.

Оп. 2.

8. Спр. 1578. Листування з партійними і радянськими органами, науковими закладами та архівними установами про підготовку «Історії міст і сіл УРСР». 24 лютого 1961 р. – 22 вересня 1964 р. 92 арк.

9. Спр. 1609. Матеріали кущових нарад працівників архівних установ УРСР (протоколи, доповіді). 24 квітня – 16 червня 1962 р. 482 арк.

10. Спр. 1641. Матеріали по підготовці довідника «Історія міст і сіл УРСР» (проект анкети-довідки, вказівки про її заповнення, проєкт підготовки видання, стаття-довідка про населений пункт, листування та ін.). 30 листопада – 12 грудня 1962 р. 100 арк.

11. Спр. 2192. Листування з партійними і радянськими органами, науковими закладами та архівними установами про підготовку «Історії міст і сіл Української РСР». 17 січня – 20 листопада 1969 р. 151 арк.

Ф. 4633. Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР (колекція).

Оп. 1. Головна редакційна колегія «Історії міст і сіл Української РСР» (1962–1976).

12. Спр. 1. Документи про організацію і методичне забезпечення видання «Історії міст і сіл Української РСР», що розглядалися ЦК Компартії України (проекти постанови, кошторису, штатного розпису, методичних вказівок, довідки, списки і ін.). Травень – грудень 1962 р. 64 арк.

13. Спр. 2. Пропозиції та інші матеріали республіканських установ і представників громадськості про організацію роботи по написанню і виданню «Історії міст і сіл Української РСР». 1962 р. 104 арк.

14. Спр. 4. Документи про підготовку історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України» (довідна записка, програма, анкета-довідка). 1961 р. 53 арк.

15. Спр. 5. Протоколи №№ 1–3 засідань Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» (оригінали). 6 лютого – 23 вересня 1963 р. 86 арк.

16. Спр. 6. Стенограма наради по питанню написання «Історії міст і сіл Української РСР» 25 листопада 1963 р. і виступи голови Головної редколегії

П. Т. Тронька на нарадах в ЦК Компартії України та в Інституті історії АН УРСР. 23 травня – 25 листопада 1963 р. 86 арк.

17. Спр. 7. Методичні вказівки і редакційні настанови по написанню «Історії міст і сіл Української РСР». 1963–1971 рр. 232 арк.

18. Спр. 8. Анкети-довідки про населені пункти, видані Головною та обласними редколегіями, пам'ятки про організацію, методику підготовки нарисів і довідок та проходження рукописів. 1963–1967 рр. 168 арк.

19. Спр. 11. Протоколи №№ 4–6 засідань Головної редколегії. 11 лютого – 21 жовтня 1964 р. 73 арк.

20. Спр. 14. Протоколи №№ 7–8 засідань Головної редколегії. 4 березня – 13 вересня 1965 р. 80 арк.

21. Спр. 19. Протоколи №№ 12–13 засідань Головної редколегії. 11 серпня – 24 листопада 1967 р. 70 арк.

22. Спр. 21. Протокольний запис наради у голови Головної редколегії П. Т. Тронька з питань підготовки до видання «Історії міст і сіл Української РСР» 21 січня 1967 р., доповіді П. Т. Тронька на нарадах і семінарах представників обласних редколегій. 21 січня – грудень 1967 р. 90 арк.

23. Спр. 23. Протоколи №№ 14–17 засідань Головної редколегії. 15 березня – 29 листопада 1968 р. 117 арк.

24. Спр. 26. Листування з обласними редколегіями та інформації про стан підготовки до видання «Історії міст і сіл Української РСР». 12 січня – 24 грудня 1968 р. 69 арк.

25. Спр. 28. Протоколи №№ 18–21 засідань Головної редколегії. 25 березня – 24 грудня 1969 р. 95 арк.

26. Спр. 31. Протоколи №№ 22–26 засідань Головної редколегії. 5 травня – 20 грудня 1970 р. 55 арк.

27. Спр. 35. Протоколи №№ 27–31 засідань Головної редколегії. 20 лютого – 17 грудня 1971 р. 109 арк.

28. Спр. 37. Листування з Інститутом історії АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР, обласними редколегіями, окремими громадянами про уточнення відомостей у томах видання. 5 лютого – 15 грудня 1971 р. 94 арк.

29. Спр. 43. Листування з обласними редколегіями про завершення роботи по виданню томів «Історії міст і сіл Української РСР», підведення підсумків діяльності редколегій. 4 січня – 27 березня 1973 р. 17 арк.

30. Спр. 49. Протоколи №№ 40–42 засідань Головної редколегії. 10 січня – 29 липня 1974 р. 55 арк.

31. Спр. 75. Документи про організацію роботи по написанню тому «Київська область» (звіти, списки та ін.). 1964–1971 рр. 174 арк.

32. Спр. 77. Документи про організацію роботи по написанню тому «Кримська область» (плани, звіт, довідки, списки та ін.). 1963–1972 рр. 18 арк.

33. Спр. 87. Документи про організацію роботи по написанню тому «Харківська область» (плани, звіт, довідки, списки та ін.). 1963–1969 рр. 70 арк.

Оп. 2. Документи відділу історії міст і сіл Інституту історії Академії наук Української РСР (1963–1973 рр.).

34. Спр. 14. Протоколи №№ 1–15 засідань відділу. 18 січня – 24 грудня 1966 р. 98 арк.

35. Спр. 28. Копії доповідних записок Головній редакційній колегії. 1969–1972 рр. 235 арк.

36. Спр. 41. Протоколи №№ 1–12 засідань відділу. 31 січня – 6 грудня 1972 р. 44 арк.

37. Спр. 43. Протоколи №№ 1–4 засідань відділу. 29 лютого – 5 серпня 1973 р. 6 арк.

38. Спр. 49. Зауваження на нариси і довідки про готовність тому «Історія міст і сіл УРСР. Донецька область» (том надрукований у 1970 р.). 1968–1969 рр. 261 арк.

39. Спр. 54. Зауваження на нариси і довідки про готовність тому «Історія міст і сіл УРСР. Кримська область» (том надрукований у 1974 р.). 1964–1972 рр. 177 арк.

40. Спр. 59. Зауваження на нариси і довідки про готовність тому «Історія міст і сіл УРСР. Львівська область» (том надрукований у 1968 р.). 1964–1966 рр. 32 арк.

Ф. 4750. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР, м. Київ.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1945–1947, 1958–1979 рр.

41. Спр. 126. Листування з урядовими установами, Президією АН УРСР і Держкомвидавком УРСР про видання енциклопедичної літератури. 19 січня – 28 листопада 1973 р. 59 арк.

42. Спр. 131. Листування з урядовими установами, Президією АН УРСР і Держкомвидавком УРСР про видання енциклопедичної літератури. 11 січня – 27 грудня 1974 р. 53 арк.

### **Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України 1917–1991 рр.

Оп. 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК Компартії України і матеріали до них 1919–1967 рр.

43. Спр. 3401. Протокол № 16 засідання Президії ЦК Компартії України (українською мовою) 29 травня 1962 р. 102 арк.

44. Спр. 3457. Матеріали до протоколу № 16 (пункти 9-з – 27-з; 1–9) засідання Президії ЦК Компартії України 29 травня 1962 р. 170 арк.

45. Спр. 3648. Протокол № 58 засідання Президії ЦК Компартії України (українською мовою) 5 лютого 1964 р. 103 арк.

46. Спр. 3692. Матеріали до протоколу № 58 (пункти 1з – 13з) засідання Президії ЦК Компартії України 5 лютого 1964 р. 184 арк.

47. Спр. 3869. Протокол № 97 засідання Президії ЦК Компартії України (українською мовою) 28 грудня 1965 р. 180 арк.

48. Спр. 3971. Протокол № 12 засідання Політбюро ЦК Компартії України (українською мовою) 4 листопада 1966 р. 119 арк.

49. Спр. 4034. Матеріали до протоколу № 12 (пункти 1-з – 8-з) засідання Політбюро ЦК Компартії України 4 листопада 1966 р. 146 арк.

50. Спр. 4069. Протокол № 27 засідання Політбюро ЦК Компартії України (українською мовою) 18 жовтня 1967 р. 303 арк.

51. Спр. 4118. Матеріали до протоколу № 27 (пункти 1–21) засідання Політбюро ЦК Компартії України 18 жовтня 1967 р. 249 арк.

Оп. 10. Загальний відділ. Протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КПУ 1968–1975 рр.

52. Спр. 942. Протокол № 9 засідання Політбюро ЦК Компартії України (оригінал). Пп. 13–27; 1-г – 3-г. 25 жовтня – 2 грудня 1971 р. 172 арк.

53. Спр. 1713. Протокол № 71 засідання Політбюро ЦК Компартії України (робочий, укр. мовою) 11 червня 1974 р. 95 арк.

54. Спр. 1716. Протокол № 71 засідання Політбюро ЦК Компартії України (оригінал). Пп. 6–16; 1-г – 9-г. 30 травня – 11 червня 1974 р. 188 арк.

Оп. 25. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина) 1968–1988 рр.

55. Спр. 1036. Листи до ЦК КПРС про діяльність Головної редакції Української Радянської Енциклопедії; доповідна записка про основні підсумки роботи Головліту УРСР та органів його системи за 1974 р. та з інших питань. 2–22 січня 1974 р. 122 арк.

Оп. 31. Документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина) 1955–1970 рр.

56. Спр. 2665. Доповідні записки відділів ЦК, обкомів КП України, КДБ при РМ УРСР щодо руйнувань та звірств, що їх здійснили німецько-фашистські загарбники у м. Києві, на території областей, про деякі питання видання історії міст і сіл України на громадських засадах. 20 січня – 15 грудня 1965 р. 97 арк.

Оп. 32. Документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина) 1970–1991 рр.

57. Спр. 1059. Інформації відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України, Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Ворошиловградського обкому партії, Держкомвидаву УРСР та інших організацій з питань видання партійної, політичної й довідкової літератури, публікації статей. З червня 1975 р. – 21 лютого 1977 р. 164 арк.

58. Спр. 1353. Інформації та довідки відділів ЦК за листами Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР та інших організацій щодо підготовки й публікації збірників документів, книг, монографій і статей. З січня – 27 листопада 1978 р. 220 арк.

59. Спр. 2134. Довідки відділів ЦК Компартії України щодо розгляду пропозицій Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії АН УРСР, Академії наук УРСР про підготовку до видання документальних збірників. 23 січня – 10 листопада 1984 р. 77 арк.

Оп. 53. Документи конференцій, пленумів і бюро обкомів, надісланих до ЦК Компартії України 1956–1967 рр.

60. Спр. 4698. Протоколи засідань бюро Луганського обкому КП України №№ 11–14. 12 липня – 23 серпня 1966 р. 213 арк.

### **Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)**

Ф. 256. Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965) – історик і літературознавець.

Оп. 1.

61. Спр. 37. Ткаченко М. М. Щоденник. 25 лютого 1958 р. – 10 червня 1964 р. 118 арк.

62. Спр. 40. Листи Ткаченка М. М. до невстановлених осіб. 18 червня 1961 р. – 23 серпня 1965 р. 10 арк.

63. Спр. 49. Лист М. І. Марченка до М. М. Ткаченка. 18 березня 1965 р.

1 арк.

64. Спр. 57. Документи про службову діяльність М. М. Ткаченка (витяги з протоколів, постанова Президії АН УРСР, довідки, характеристики, листи, заяви та ін.). 1931, 1940–1963 рр. 31 арк.

65. Спр. 59. Доповідні записки М. М. Ткаченка, листи до АН УРСР, редакції газети «Черкаська правда» відносно організації роботи по створенню історії населених пунктів України, видання Історичного атласу УРСР. 1958, 1964–1965 рр. 11 арк.

**Інститут архівознавства Національної бібліотеки України  
імені В. І. Вернадського (ІА НБУВ)**

Фонд 429. Тронько Петро Тимофійович (12.07.1915 – 12.09.2011).  
Історик. Академік (1978).

Оп. 3.

66. Спр. 151. Документи про участь П. Т. Тронька у підготовці та виданні «Історії міст і сіл Української РСР». Ч. 1: Листи, постанови, доповідні записки, довідка. 1961 – 3 квітня 1974 р. 53 арк.

67. Спр. 152. Документи про участь П. Т. Тронька у підготовці та виданні «Історії міст і сіл Української РСР». Ч. 2: Листи, доповідні записки, пропозиції, проєкт постанови, постанови. 1961 – 29 серпня 1974 р. 41 арк.

68. Спр. 153. Документи про участь П. Т. Тронька у нарадах, присвячених підготовці «Історії міст і сіл Української РСР» (план, порядок денний, склад, доповіді, тези доповідей, методичні вказівки). Конволют. 23 травня 1963 р. – 1974 р. 98 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України  
імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ)**

Ф. 113. Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965) – історик, археограф,  
архівіст, джерелознавець, літературознавець.

69. № 18. Ткаченко М. М. «Третій період перебування в Академії наук

УРСР»: [Спогади, 1952–1956 рр.]. 31 арк.

70. № 30. Компан Олена [Станіславівна] – [Ткаченку] Миколі Михайловичу. Лист від 21 вересня 1965 р. [м. Київ]. 1 арк.

Ф. 284. Суровцева-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985) – письменниця, перекладачка, громадська діячка.

71. № 720. Лист Я. Р. Дашкевича з Трускавця до Н. В. Суровцової в Умань 22 лютого 1971 р. 2 арк.

### **Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ІУ НАН України)**

Ф. 1. Інститут історії України НАН України.

Оп. 1. Ч. 1. Документи постійного зберігання за 1941–1963 рр.

72. Спр. 50. Протоколи №№ 1 (8) – 10 (27) засідань відділу історії Інституту історії та археології АН УРСР за 1943 р. 30 січня – 30 грудня 1943 р. 34 арк.

73. Спр. 93. Накази №№ 1–122<sup>a</sup> по Інституту історії України АН УРСР за 1947 р. 6 січня – 16 серпня 1947 р. 131 арк.

74. Спр. 1003. Протоколи №№ 1–18 засідань відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР. 18 січня – 8 грудня 1960 р. 66 арк.

75. Спр. 1004. Зауваження на проект програми по складанню історико-географічного словника 27 травня 1960 р. 80 арк.

76. Спр. 1158. Протоколи №№ 1–27 засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР за 1963 р. 8 січня – 27 грудня 1963 р. 519 арк.

Оп. 1. Ч. 2. Документи постійного зберігання за 1964–1979 рр.

77. Спр. 676. Накази директора Інституту історії АН УРСР за 1972 р. Оригінали. №№ 1–282. 3 січня – 29 грудня 1972 р. 370 арк.

78. Спр. 775. Накази №№ 1–183 директора Інституту історії АН УРСР за 1974 р. Оригінали. 3 січня – 19 грудня 1974 р. 145 арк.

## II. ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

79. Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського: [Документи]: [Олексій Баранович; Микола Ткаченко]. УІЖ. 1996. № 5. С. 106–131.

80. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) / Публ. О. Рубльова. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. С. 473–499.

81. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / [упоряд. О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 464 с.

82. «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / відп. ред. Г. В. Боряк. Київ, 2004. Т. 1: Джерела. 782 с. (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. Вип. 10).

83. Історія Національної Академії наук України 1929–1933 / упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін. Київ : НБУВ, 1998. 542 с.

84. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів / редкол.: В. А. Смолій (голова) Г. В. Боряк (заст. голови), О. С. Рубльов, Л. Д. Якубова та ін.; упорядники: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.

85. Кримські татари 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / редкол.: Ю. З. Данилюк (відп. ред.) та ін.; упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. Київ : Рідний край, 1995. 362 с.

86. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Публ. Ю. Сливки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві

/ відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. С. 500–547.

87. Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. 296 с. (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 3).

88. Национальный вопрос в СССР: Документы. Мюнхен : Сучасність, 1975. 429 с.

89. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / [за ред. П. М. Костриби та ін.; передмова Ф. П. Шевченка, с. III–XXVIII; упоряд.: А. А. Батюк, І. Л. Бутич (кер.) та ін.]. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. XXVIII. 488 с.: карти, іл.

90. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», 5 вересня 1967 р. *Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. 1967. № 38. С. 531–532.

91. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 ч. / [упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер. колективу), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов (відп. секретар) та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. Ч. I (1936–1944 рр.). 144 с.

92. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 ч. / [упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер. колективу), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов (відп. секретар) та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. Ч. II (1944–1956 рр.). 247 с.

### III. МЕМУАРИ

93. «Без культури немає народу»: Персональний пенсіонер Петро Шелест: погляд на 60–70-ті через два десятиліття років. *Київ*. 1989. № 10. С. 90–110.

94. Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква : Вид-во

О. Пшонківського «Яніна», 2005. 336 с.; іл.

95. Бутич І. Співпраця Ярослава Дашкевича з архівними установами України у 50–60-ті роки. *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя / Редкол.: І. Гирич, Я. Грицак, М. Капраль та ін. Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. С. 809–822.

96. В боях за Харківщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны / [редкол.: И. С. Ганже, С. З. Голиков (отв. ред.) и др.]. Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1963. 393, [1] с., [20] л. ил.

97. В боях за Харківщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны / [редкол.: И. С. Ганже, С. З. Голиков (отв. ред.) и др.]. 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Прапор, 1968. 392 с.: ил., фот.

98. В боях за Харківщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны / [редкол.: И. С. Ганже, С. З. Голиков (отв. ред.) и др.]. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Прапор, 1973. 438 с.: ил., фот.

99. Георгій Шевель – міністр, патріот, людина: очима сучасників / упоряд. Л. Г. Білик, Б. В. Іваненко. Київ: Парламентське вид-во, 2005. 160 с.: фото.

100. Гирич І. Бутич Іван Лукич (1919–2007): [Некролог]. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Київ, 2007. Вип. 12. С. 850–854.

101. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (головний упоряд.), Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська; редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук та ін. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. 848 с.: іл. (Серія «Мемуари»).

102. Іван Бутич у спогадах. *Пам'ятки України*. 2008. № 3. С. 123–138.

103. Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. Львів, 2011. 144 с.: 16 с. іл.

104. Макаренко Д. Г. Связь работала безперебійно. *В боях за Харківщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны* / [редкол.: И. С. Ганже, С. З. Голиков (отв. ред.) и др.]. Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1963. С. 254–262.

105. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / [упорядники: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; за ред. Ю. Шаповала]. Київ : Генеза, 2003. 808 с.: іл.

106. Тронько П. Т. Мої зустрічі з М. С. Хрущовим. *М. С. Хрущов і Україна*: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. С. 195–197.

107. Тронько П. Т. Людина праці і науки: [О. К. Касименко] // Р. Г. Симоненко, Є. М. Скляренко, П. Т. Тронько. О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки / [наук. ред. П. Т. Тронько]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 3–20.

#### IV. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ, ОКРЕМІ ВИДАННЯ

108. А. Б. [Дашкевич Я.] Робота науковців Львова над історією поселень області. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1963. Вересень – жовтень. № 5 (61). С. 64–65.

109. Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.: В 2-х т. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 1. 425 с.; Т. 2. 425 с.

110. Андрощук М. Я., Дашкевич Я. Р. Олесько́: [селище міського типу Буського району]. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Львівська область / редкол. тому: В. Ю. Маланчук, М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич, М. К. Івасюта, І. П. Крип'якевич, П. І. Пастер (відп. секр.) та ін. С. 193–202.

111. Андрощук М. Я., Дашкевич Я. Р., С. М. Трусевич С. М. Олесько́: [посёлок городского типа, центр поселкового Совета]. *История городов и сёл Украинской ССР*: В 26 т. / АН УССР. Институт истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев : Главная редакция УРЭ, 1978. Львовская

область / редкол. тома: Д. А. Яремчук (предс.), И. С. Алаева, В. С. Бабийчук, А. В. Борзенко, М. В. Брык, А. З. Падалка (зам. предс.), П. И. Пастер, Н. П. Тесленко (отв. секр.), В. П. Чугаёв (зам. предс.) и др. С. 206–214.

112. Андрущенко В. Я. Республіканська нарада з історії міст і сіл УРСР. *УІЖ*. 1964. № 4. С. 150–151.

113. Бажан О. «... Мене називають сучасним Кочубеєм»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука. *Літературна Україна*. 1993. 2 грудня.

114. Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х рр. *Краєзнавство*. 2009. № 3/4. С. 85–87.

115. Бажан О. Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»»). *Краєзнавство: Науковий журнал*. 2012. № 3. С. 26–31.

116. Бевзо О. А. Республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін. *УІЖ*. 1959. № 4. С. 160.

117. Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву). *Славута і Славутчина: минуле і сучасне*. Славута, 2003. С. 75–86.

118. Бикова Т. Б. Ібраїмов Вели (1888–09.05.1928) – державний і громадський діяч. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е – Й. С. 392–393.

119. Бикова Т. Історичні передумови й перебіг ленінсько-сталінської кампанії татаризації в Кримській АСРР (1921–1928 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 578 с.

121. Бібліографічний покажчик змісту «Архіви України» за 1947–1970 рр. / уклад.: А. А. Батюк, М. І. Бутич. Київ : Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства, 1999. 209 с.

122. Білецький С. Т. Створити історію міст Радянської України. *УІЖ*. 1958. № 5. С. 240.

123. Білокінь С. Причинок до ідеологічної боротьби (1978) довкола

історичного дослідження про минувшину Західної України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. Вип. 21: Scripta manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталя Кобрин]. С. 144–153.

123. Борчук С. М. «Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР. *УІЖ*. 2013. № 4. С. 170–192.

124. Борчук С. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження / наук. ред. О. П. Реєнт. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. 604 с.

125. Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 163 с.

126. Брошеван В. Дело Вели Ибраимова. *Амет Озенбашилы: Годы, люди, судьбы*: Материалы Международной научной конференции, 25 апреля 1998 г. Симферополь, 1998. С. 96–97.

127. Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в Історично-філологічному відділі ВУАН у 20–30-х роках ХХ ст. / [відп. ред. Я. В. Верменич]. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. – 120 с.

128. Верменич Я. В. «Історія міст і сіл Української РСР». *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е – Й. С. 602.

129. Верменич Я. В. Відділ регіональних проблем історії України. *Інститут історії України НАН України. 1936–2006* / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, О. В. Юркова (відп. секр.) та ін.]. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 183–193.

130. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / [наук. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 306 с.

131. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / [наук. ред. В. А. Смолій]. Київ : Інститут історії України НАН

України, 2012. 284 с.

132. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник 2-ге вид., доповнене, доопрацьоване. Київ : Наук. думка, 2005. 716 с.

133. Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР». *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ / редкол. тому: В. О. Бойченко (голова), О. К. Касименко, О. К. Кошик (заст. голови), М. І. Марченко та ін. С. 5–12.

134. Від Редакційної колегії тому. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Львівська область / редкол. тому: В. Ю. Маланчук (голова), М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич, М. К. Івасюта, І. П. Крип'якевич, П. І. Пастер (відп. секр.) та ін. С. 5–7.

135. Віктор Васильович Цветков (1923–2007): [Некролог]. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 267.

136. Волобуєв П. В. Роль вітчизняної історії в патріотичному вихованні трудящих СРСР на революційних, бойових і трудових традиціях: [Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»]. *УІЖ*. 1972. № 8. С. 32–42.

137. Гапоненко Л. С., Лещенко Н. Н. Историю пишут сами трудящиеся: Об одном ценном начинании общественности Советской Украины: [«Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл.». К., 1969]. *Вопросы истории*. 1970. № 8. С. 143–146.

138. Гарковський Д. А., Гончаренко М. Г., Ємченко Г. Я., Іцкович В. В., Калашников В. І., Литвиненко В. О. Луганськ. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область / редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова), О. М. Бурлаков (заст. голови), О. М. Семененко (відп. секр.) та ін. С. 66–116.

139. Гарнага І. В. Питання організації і методики підготовки історії міст і сіл. *УІЖ*. 1963. № 2. С. 98–101.

140. Гарчев П. Вели Ибраимов – жертва сталинских репрессий. *Амет Озенбашилы: Годы, люди, судьбы*: Материалы Международной научной конференции, 25 апреля 1998 г. Симферополь, 1998. С. 136–138.

141. Гирич І. Іван Бутич у спогадах. *Пам'ятки України*. 2008. № 3. С. 123–138.

142. Гирич І. Іван Бутич – патріарх архівної справи. *Архіви України*. 2009. № 6. С. 274–279.

143. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Госполитиздат, 1954. 310 с.

144. Головка В. В. Жовква. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е – Й. С. 163–164.

145. Гуржій І. О., Молодчиков О. В. Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні. *Український історико-географічний збірник* / І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1971. Вип. 1. С. 3–33.

146. Гуржій І. О., Петренко В. С. Висвітлення питань культури в нарисах про міста і села. *УІЖ*. 1965. № 1. С. 101–106.

147. Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. За дальший розвиток української радянської історіографії: [Рец. на кн.: М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). Вид-во Київського ун-ту, 1959, 256 с.]. *Комуніст України*. 1960. № 6. Червень. С. 85–91.

148. Даниленко В., Юсов С. Життя та наукова діяльність Пантелеймона Гудзенка (1907–1994 рр.). *Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994 рр.): історик, архівіст, археограф і організатор науки*: Збірник на пошану вченого з нагоди 100-річчя від дня народження і 90-річчя архівної справи в Україні / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Держкомархівів України; Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 10–94.

149. Данилюк Ю. З. Документи фонду Головної редколегії «Історії міст і

сіл Української РСР» як джерело досліджень з історичного краєзнавства. *Архіви України*. 1985. № 3. С. 52–55.

150. Данилюк Ю. З. Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.* Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. Вип. 19. С. 253–263.

151. Дашкевич Я. Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. Київ, 1963. № 2. С. 10–24.

152. Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований. *Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению, Полтава, октябрь 1987 г.: Тезисы докладов и сообщений*. Киев, 1987. С. 71–72.

153. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Я. Дашкевич. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / упоряд.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Сковичас. 2-ге вид., випр. й доп. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. С. 472–487.

154. Дашкевич Я. Слідами невідзначеної дати (Про так зване проголошення Радянської влади в Україні 25 грудня 1917 р.) // Я. Дашкевич. «... Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008) / редкол.: І. Гирич, М. Капраль, Г. Сварник, П. Сохань (голова) та ін.; передмова І. Гирича. Київ : Темпора, 2011. С. 96–104.

155. Денчик О. Х. Підготовка історії міст і сіл Сумщини. *УІЖ*. 1963. № 2. С. 101–102.

156. До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1974. № 12. С. 3–12.

157. До історії міст і сіл Радянської України: [Редакційна]. *УІЖ*. 1963. № 2. С. 98.

158. Дробчак Г. Ю., Юсім С. А. Участь Вінницького облдержархіву у підготовці тому «Історії міст і сіл Української РСР». *Архіви України*. 1974. № 3

(125). Травень – червень. С. 38–40.

159. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва : Наука, 1970. 381, [2] с., [1] л. карт: ил.

160. Єсипенко Р. М. Висвітлення питань розвитку культури в «Історії міст і сіл Радянської України». *УІЖ*. 1966. № 5. С. 115–118.

161. Жук В. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». *Архіви України*. 1969. № 6. Листопад – грудень. С. 53–57.

162. Завалко Н. Олександр Карпович Касименко – вчений та організатор історичної науки. *Проблеми історії та історіографії України*: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю Козацької революції 1648–1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. Київ : Науковий світ, 2008. С. 22–25.

163. Завалко Н. В. Академічна історична наука за часів керування Інститутом історії України АН УРСР О. К. Касименком. *Вісник Черкаського ун-ту: [вип. 212: серія «Історичні науки»]*. Черкаси, 2011. С. 21–29.

164. Завалко Н. В. Участь О. К. Касименка в головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР». *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць за матеріалами V Міжнародних історичних читань* / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 119–121.

165. Завалко Н. В. Участь О. К. Касименка у написанні «Історії міст і сіл Української РСР». *Проблеми історії та історіографії України*: Програма і матеріали науково-практичної конференції «День науки історичного факультету – 2011» / наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. Київ : Логос, 2011. С. 55–57.

166. З минулого Жовкви / ред. І. Крип'якевич. Жовква, 1930. 36 с.

167. Іван Лукич Бутич (21 вересня 1919 – 9 травня 2007): Біобібліографія / упоряд. М. Бутич. 2-ге вид., допов. і розшир. Київ, 2011. 80 с.

168. Івасюта М. К., Пастер П. І., Сливка Ю. Ю. З досвіду написання історії міст і сіл Львівської області. *УІЖ*. 1973. № 12. С. 79–84.

169. Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, О. В. Юркова (відп. секр.) та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 818 с.: іл.

170. Ісаєвич Я. Д. Бутич Іван Лукич. *Енциклопедія історії України: В 5 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 416–417.

171. Ісаєвич Я. Д. Крип'якевич Іван Петрович. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2008. Т. 5: Кон – Кю. С. 390–395.

172. Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / упоряд. Ярослав Компан. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 532 с.: іл.

173. Історія Києва: В 2 т. / редкол.: О. К. Касименко (гол. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 1. 802 с.

174. Історія Києва: В 2 т. / редкол.: О. К. Касименко (гол. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. Т. 2. 947 с.

175. «Історія міст і сіл Української РСР»: [Повідомлення РАТАУ]. *Радянська Україна*. 1962. 17 червня. № 141. С. 3.

176. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1967. Харківська область / Редкол. тому: М. А. Сіроштан (голова), В. І. Астахов, В. М. Селіванов (відп. секр.) та ін. 1003 с.

177. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1967. Полтавська область / редкол. тому: І. Т. Буланий (голова), Г. С. Бардик (заст. голови), І. Н. Гальчук (відп. секр.) та ін. 1028 с.

178. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ / редкол. тому: В. О. Бойченко (голова), О. К. Касименко, О. К. Кошик (заст. голови), М. І. Марченко та ін. 587 с.

179. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут

історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область / редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова), О. М. Бурлаков (заст. голови), О. М. Семененко (відп. секр.) та ін. 940 с.

180. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Львівська область / редкол. тому: В. Ю. Маланчук (голова), М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич, М. К. Івасюта, І. П. Крип'якевич, П. І. Пастер (відп. секр.) та ін. 979 с.: іл.

181. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1970. Донецька область / редкол. тому: П. О. Пономарьов (голова), Г. П. Кобець (заст. голови), А. М. Сабіна (відп. секр.) та ін. 992 с.

182. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Київська область / редкол. тому: Ф. М. Рудич (голова), Б. І. Корольов (заст. голови), А. А. Майстренко (відп. секр.) та ін. 791 с.

183. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1972. Вінницька область / редкол. тому: А. Ф. Олійник (голова), Г. А. Лютворт (заст. голови) та ін. 777 с.

184. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1974. Кримська область / редкол. тому: Л. Д. Солодовник (голова), М. В. Багров (заст. голови), І. П. Кондранов (відп. секретар) та ін. 802 с.

185. История городов и сёл Украинской ССР: В 26 т. / АН УССР. Институт истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев : Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1974. Крымская область / редк. тома: Л. Д. Солодовник (пред.), М. В. Багров (зам. пред.), И. П. Кондранов (отв. сек.) и др. 624 с.: ил.

186. История городов и сёл Украинской ССР: В 26 т. / АН УССР. Институт истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр.

сов. енцикл., 1976. Ворошиловградська область / редк. тома: Л. Г. Шараєв (пред.), А. М. Бурлаков (зам. пред.), А. М. Семененко (отв. сек.) і др. 727 с.: ил.

187. Історія городів і сіл Української ССР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) і др. Київ: Гл. ред. Укр. сов. енцикл., 1976. Харківська обл. / Редк. тома: Н. А. Сероштан (пред.), А. Г. Слюсарський (зам. пред.), А. М. Кумака (отв. сек.) і др. 722 с.: ил.

188. Історія городів і сіл Української ССР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) і др. Київ: Гл. ред. Укр. сов. енцикл., 1978. Львівська область / редк. тома: Д. А. Яремчук (пред.), А. З. Падалка (зам. пред.), Н. П. Тесленко (отв. сек.), В. П. Чугаєв (зам. пред.) і др. 795 с.: ил.

189. Історія міст і сіл Львівської обл.: Бібліогр. покажч. / склали: Ю. М. Грайданс, О. П. Олійник, С. М. Колодезна та ін. (Львів. обл. держ. б-ка ім. Я. Галана), М. Л. Бутрин (НБ Львів. ун-ту ім. І. Франка), О. Д. Кізлик (ЛНБ ім. В. Стефаника); наук. консультант Ф. П. Максименко. Львів, 1977. 406 с.

190. Калпахчян С. П., Єщенко В. Т. Кадіївка – місто обласного підпорядкування. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область / редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова), О. М. Бурлаков (заст. голови), О. М. Семененко (відп. секр.) та ін. С. 262–284.

191. Каньоса А. М. Громадські ініціативи у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» у 60-х – на початку 70-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Збірник статей / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ: Рідний край, 1999. Вип. 9. С. 20–34.

192. Касименко О. К., Слабєєв І. С. Історія міст і сіл України. *Україна*. 1962. № 20. С. 10.

193. Касименко Олександр Карпович: [Некролог]. *УІЖ*. 1971. № 3. С. 149.

194. Кирилюк Л. Підсумки роботи архівістів над історією Івано-Франківщини: [вихід тому «Історія міст і сіл Української РСР. Івано-

Франківська область»]. *Архіви України*. 1971. № 4. Липень – серпень. С. 39–40.

195. Клочан Д. Ф. Андріївка – селище міського типу, центр Андріївської селищної ради Балаклійського району. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1967. Харківська область / редкол. тому: М. А. Сіроштан (голова), В. І. Астахов, В. М. Селіванов (відп. секр.) та ін. С. 161–173.

196. Клочко Д. І. Нижній Нагольчик. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область / редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова), О. М. Бурлаков (заст. голови), О. М. Семененко (відп. секр.) та ін. С. 155–164.

197. Компан О. С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / [ред. І. О. Гуржій]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1954. 112 с.

198. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / [відп. ред. М. І. Марченко]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.

199. Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М. Створити «Історію української культури». *УІЖ*. 1964. № 2. С. 158.

200. Компанієць І. І. Висвітлення дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму на сторінках «Історії міст і сіл Української РСР» *УІЖ*. 1972. № 12. С. 60–68.

201. Кондрацький А. А. Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР». *Український історико-географічний збірник* / [редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1972. Вип. 2. С. 36–45.

202. Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*: Збірник статей / редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21:

Спеціальний: Матеріали «круглого столу» «Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.). С. 160–177.

203. Кривдін Г. П. Добір і використання ілюстрацій в нарисах з історії міст і сіл Радянської України. *УІЖ*. 1966. № 4. С. 121–122.

204. Крип'якевич І. Картини з історії Жовкви. *З минулого Жовкви* / ред. І. Крип'якевич. Жовква, 1930. С. 7–13.

205. Крип'якевич І. Всячина (з історії Жовкви). *З минулого Жовкви* / ред. І. Крип'якевич. Жовква, 1930. С. 32–34.

206. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Львів : Просвіта, 1932. 168 с.: іл. (Видання «Просвіти». № 771).

207. Крип'якевич І. З історії міста Жовкви. *Записки чина св. Василя Великого*. Львів, 1935. Т. VI. Вип. 1-2. С. 40–69.

208. Крип'якевич І. П. Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями. *УІЖ*. 1960. № 3. С. 130–132.

209. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / [упорядкування, текстологічне опрацювання та примітки Богдана Якимовича; передмова Я. Ісаєвича]. Львів : Каменярь, 1991. 167 с.

210. Левицький М. М., Батоський В. Д., Ісаєвич Я. Д. Стрий. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Львівська область / редкол. тому: В. Ю. Маланчук (голова), М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич, М. К. Івасюта, І. П. Крип'якевич, П. І. Пастер (відп. секр.) та ін. С. 789–810.

211. Ленінський етап у розвитку наукового комунізму / відп. ред. Й. Д. Ремезовський. Київ : Вид-во Київського ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1969. 234 с.

212. Лещенко М. Н., Симоненко Р. Г. 70-річчя з дня народження О. К. Касименка. *УІЖ*. 1975. № 8. С. 119–123.

213. Лисенко О., Сегеда С., Филь О. Амет-Хан Султан – видатний син

кримськотатарського народу (до 100-річчя з дня народження). *УІЖ*. 2020. № 6. С. 169–184.

214. Лобурець В. Є. Про створення тому «Полтавська область» багатотомного видання «Історії міст і сіл України». *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. Вип. 19. С. 269–275.*

215. Макаренко Г. К. Написання коротких довідок про центри сільських та селищних Рад Української РСР. *УІЖ*. 1965. № 4. С. 114–116.

216. Макаренко Г. К. Розширене засідання Київської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1965. № 5. С. 153.

217. Макаренко Г. К. Історико-економічні характеристики адміністративних районів Української РСР. *УІЖ*. 1965. № 9. С. 127–129.

218. Макаренко Г. К. Республіканська нарада відповідальних секретарів редколегій томів «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1965. № 11. С. 153.

219. Макаренко Г. К. Науково-методичний семінар з питань «Історії міст і сіл Української РСР» [м. Київ, 8–9 лютого 1967 р.]. *УІЖ*. 1967. № 4. С. 157–159.

220. Макаренко Г. К., Чепіга І. П. Висвітлення діяльності визначних людей у нарисах з «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1966. № 9. С. 114–118.

221. Макаренко Л. Л., Жевахов П. І. Бібліографічний апарат з історії міст і сіл Української РСР. *УІЖ*. 1964. № 6. С. 107–110.

222. Максименко М. М. Девятьсот дней в огне. Симферополь : Крым, 1970. 92 с.

223. Максименко М. М. Местные Советы Крыма в послевоенный период, 1945–1958 гг. Київ : Наукова думка, 1972. 268 с.

224. Максименко М. М., Губенко Г. Н. История села Партизанского. Симферополь : Крымиздат, 1962. 61 с.

225. Максименко М. М., Губенко Г. Н. Кримська область. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1974. Кримська

область / редкол. тому: Л. Д. Солодовник (голова), М. В. Багров (заст. голови), І. П. Кондранов (відп. секретар) та ін. С. 9–93.

226. Максименко М. М. Губенко Г. Н. Характер землеволодіння і соціальне розшарування серед болгарських переселенців у Таврійській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1978. Вип. 18. С. 70–74.

227. Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1963. Вересень – жовтень. № 5 (61). С. 79–84.

Маланчук В., Кравець М., Пастер П., Яремчишин Б. Львівська область. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Львівська область / редкол. тому: В. Ю. Маланчук (голова), М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич, М. К. Івасюта, І. П. Крип'якевич, П. І. Пастер (відп. секр.) та ін. С. 9–51.

229. Малкіель С. В. Перші підсумки роботи по написанню історії міст Сумської області. *ВІЖ*. 1964. № 3. С. 154–155.

230. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ, 1959. 258 с.

231. Марченко М. І. Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст. Київ, 1961. 286 с.

232. Марченко М. І. Стародавній Київ (до XIII ст.): [Київ за часів феодалізму і капіталізму]. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ / редкол. тому: В. О. Бойченко (голова), О. К. Касименко, О. К. Кошик (заст. голови), М. І. Марченко та ін. С. 19–38.

233. Марченко М. І. Київ і його роль у житті України в XIV – першій половині XVII ст.: [Київ за часів феодалізму і капіталізму]. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ

/ редкол. тому: В. О. Бойченко (голова), О. К. Касименко, О. К. Кошик (заст. голови), М. І. Марченко та ін. С. 39–70.

234. Мельник Л. Г. Київ у період визвольної війни 1648–1654 рр. та після возз'єднання України з Росією: [Київ за часів феодалізму і капіталізму]. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ / редкол. тому: В. О. Бойченко (голова), О. К. Касименко, О. К. Кошик (заст. голови), М. І. Марченко та ін. С. 57–70.

235. Мельник Л. Г. Київ у XVIII ст.: [Київ за часів феодалізму і капіталізму]. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ / редкол. тому: В. О. Бойченко (голова), О. К. Касименко, О. К. Кошик (заст. голови), М. І. Марченко та ін. С. 71–96. п

236. М[ісерман]. М. Про основні принципи упорядкування документальних матеріалів редколегій «Історії міст і сіл Української РСР» / М. О. М[ісерман]. *Архіви України*. 1971. № 4. Липень – серпень. С. 62–66.

237. Мітюков О. Г. Джерельна база «Історії міст і сіл Української РСР». *Архіви України*. 1972. № 4 (114). Липень – серпень. С. 26–31.

238. Мороз І. Іван Крип'якевич як ініціатор та організатор створення семінару з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін при ЦДІА УРСР у Львові. *Студії з архівної справи та документознавства* / [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2017. Т. 24/25. С. 191–203.

239. Московченко Н. П. Пількевич Семен Данилович. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8.: Па – Прик. С. 257.

240. Нагородження учасників створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1975. № 5. С. 152–154.

241. Науковий комунізм: навчальний посібник для вузів / відп. ред. Й. Д. Ремезовський. Київ : Вища школа, 1970. 438 с.

242. Нестерець М. М. Участь архівістів Тернопільської області у

створенні «Історії міст і сіл Української РСР». *Архіви України*. 1974. № 5 (127). Вересень – жовтень. С. 67–69.

243. Олександр Карпович Касименко: [Некролог]. *УІЖ*. 1971. № 3. С. 151.

244. Олійник Л. В. Про висвітлення діяльності партійних організацій у нарисах з історії міст і сіл Української РСР. *УІЖ*. 1966. № 3. С. 124–127.

245. От Редакционной коллегии тома. *История городов и сёл Украинской ССР*: В 26 т. / АН УССР. Институт истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев : Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1974. Крымская область / редк. тома: Л. Д. Солодовник (пред.), М. В. Багров (зам. пред.), И. П. Кондранов (отв. сек.) и др. С. 5–7.

246. От Редакционной коллегии тома. *История городов и сёл Украинской ССР*: В 26 т. / АН УССР. Институт истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев : Гл. ред. Укр. сов. энцикл., 1978. Львовская обл. / редк. тома: Д. А. Яремчук (пред.), А. З. Падалка (зам. пред.), Н. П. Тесленко (отв. сек.), В. П. Чугаёв (зам. пред.) и др. С. 5–7.

247. Павличенко Г. Документи Черкаського облдержархіву як джерело для написання історії міст і сіл. *Архіви України*. 1966. № 5 (79). С. 72–77.

248. Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994 рр.): історик, архівіст, археограф і організатор науки: Збірник на пошану вченого з нагоди 100-річчя від дня народження і 90-річчя архівної справи в Україні / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Держкомархівів України; Ін-т історії України НАН України, 2009. 312 с.

249. Панченко В. П. Перші підсумки роботи і плани на майбутнє: [Про підготовку «Історії міст і сіл Української РСР»]. *УІЖ*. 1963. № 6. С. 85–87.

250. Парасунько О. А., Сіман Я. П., Жевахов П. І. Розширити науково-джерельну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл УРСР». *УІЖ*. 1965. № 3. С. 109–113.

251. Передмова. *Історія Києва: В 2 т.* / редкол.: О. К. Касименко (гол. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 1. С. 7.

252. Перковський А. Л. Демографічне джерело для використання в

нарисах з історії міст і сіл УРСР. *УІЖ*. 1965. № 6. С. 106–111.

253. Петренко І. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.

254. Петухов М. Я. У вченій раді Інституту історії СРСР Академії наук СРСР. *УІЖ*. 1970. № 11. С. 155–156.

255. Петухов М. Я. В організаційному комітеті по підготовці і проведенню Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР». *УІЖ*. 1972. № 4. С. 151–152.

256. Петухов М. Я. Обговорення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» в бюро Відділення історії АН СРСР. *УІЖ*. 1974. № 5. С. 155–157.

257. Петухов М. Я. У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1974. № 9. С. 150–151.

258. Петухов М. Я. Президія АН УРСР про підсумки видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1975. № 1. С. 155–156.

259. Петухов М. Я. У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1975. № 8. С. 149–150.

260. Петухов М. Я. Підсумкове засідання, присвячене завершенню видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1975. № 12. С. 139–142.

261. Петухов М. Я. Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР» про завдання підготовки томів у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. *УІЖ*. 1976. № 12. С. 145–146.

262. Пономаренко М. Ф. Ономастичні відомості в «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1968. № 12. С. 94–101.

263. Присудження Державної премії СРСР 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1976. № 12. С. 145.

264. Процюк С. Ю. Продукція української наукової літератури в УРСР. *Сучасність*. 1968. Ч. 5. С. 98–113.

265. Реабилитированные историей: Автономная Республика Крым. Симферополь : ИПЦ «Магистр», 2004. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [редкол. АРК: В. П. Антипенко (председатель) и др.]. 2004. Кн. 1. 408 с.: ил.

266. Ремезовський Й. Д. Про перебування сім'ї Ульянових в Києві. Київ : Вища школа, Вид-во при КДУ, 1957. 63 с.

267. Ремезовский И. Д. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине: из истории большевистских организаций Украины и Крыма (1898–1921 гг.). Киев : Изд-во Киевского ун-та, 1963. 280 с.

268. Ремезовський Й. Д. Дмитро Ілліч Ульянов. Київ : Політвидав України, 1976. 190 с.

269. Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: [Михайло Марченко]. *УІЖ*. 1996. № 1. С. 106–118.

270. Рубльов О. С. Тернистий шлях українського вченого-патріота: [М. І. Марченка] // Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали: Монографія. Київ : Промінь, 2012. С. 144–190.

271. Симоненко Р. Г. Олександр Карпович Касименко. *Інститут історії України НАН України. 1936–2006* / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, О. В. Юркова (відп. секр.) та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 325–330.

272. Симоненко Р. Г. Касименко Олександр Карпович. *Енциклопедія історії України: У 8 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 129.

273. Симоненко Р. Г., Скляренко Є. М., Тронько П. Т. О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки / [наук. ред. П. Т. Тронько]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 138 с.: іл.

274. Симоненко Р. Г., Скляренко Є. М. Видатний український вчений і організатор історичної науки: [О. К. Касименко] // Р. Г. Симоненко, Є. М. Скляренко, П. Т. Тронько. О. К. Касименко – видатний український

вчений і організатор історичної науки / [наук. ред. П. Т. Тронько]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 21–136.

275. Скаба А. Д. Висвітлення ролі народних мас в «Історії міст і сіл УРСР»: [Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»]. *УІЖ*. 1972. № 9. С. 34–40.

276. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич; [авт. вступ. ст.: А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий]. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005; 2-ге вид. 2007. 642 с.

277. Скляренко Є. М. О. К. Касименко – учений, організатор наукових досліджень, громадський діяч. *Життя триває...*: Збірник на пошану відомого українського ученого, заслуженого працівника культури України, доктора історичних наук, професора Євгена Михайловича Скляренка / [відп. ред. П. Т. Тронько]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 61–66. (Сер. «Історія України: Маловідомі імена, події, факти». Вип. 4).

278. Слабеев І. С. У Головній редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1968. № 2. С. 156.

279. Слабеев І. С. Всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР». *УІЖ*. 1972. № 8. С. 149–152.

280. Слабеев І. С. Науково-методичне керівництво підготовкою «Історії міст і сіл Української РСР»: [Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»]. *УІЖ*. 1972. № 11. С. 33–37.

281. Слинько І. І. Використання хронологічних довідок при висвітленні в нарисах з історії міст і сіл подій Великої Вітчизняної війни. *УІЖ*. 1965. № 5. С. 127–130.

282. Стеблій Ф., Сливка Ю. З досвіду роботи над виданням «Історії міст і сіл України». *Книга міст Галичини: Міждисциплінарні дослідження у*

*містознавстві*. № 379: Архітектура / відп. ред. Б. Черкес. Львів, 1999. С. 16–18.

283. Ткаченко М. М[істо] Остер в XVII–XVIII вв.: За Рум'янцівською ревізією та іншими матеріалами. *Записки Історично-філологічного Відділу Української академії наук* (далі – ЗІФВ УАН). Київ, 1925. Кн. VI. С. 151–207.

284. Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією: Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я. *ЗІФВ УАН*. К., 1926. Кн. VII–VIII. С. 242–308.

285. Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVII вв. *ЗІФВ УАН*. Київ, 1927. Кн. XI. С. 11–40.

286. Ткаченко М. Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. *ЗІФВ ВУАН*. Київ, 1929. Кн. XXIV. С. 55–78.

287. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. *ЗІФВ ВУАН*. К., 1931. Кн. XXVI. С. 31–179.

288. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. Київ, 1931. Т. 1. Вип. 1. 149 с.

289. Ткаченко М. Шевченко-мандрівник. *Праці січневої сесії Академії наук УРСР*. Т. 1: Доповіді Відділу суспільних наук. Уфа, 1942. С. 81–100 (Записки Відділу суспільних наук АН УРСР. 1942. № 1).

290. Ткаченко М. Повстання в Києві в 1068–1069 рр. *Наукові записки*. [Уфа] : Інститут історії і археології України АН УРСР, 1943. С. 140–152 [розділ з більшої праці «Народні повстання в Київській Русі»].

291. Ткаченко М. Написати історію наших міст і сіл. *Радянська Україна*. 1949. 22 жовтня. № 250. С. 3.

292. Ткаченко Н. [Рец. на кн.]: История Москвы: В 6 т. Том 1: Период феодализма. М., 1952. *Правда Украины*. 1953. 7 июля.

293. Ткаченко М. М. Розвиток культури і науки в Києві в першій половині XIX ст.: Літературне життя. *Історія Києва: В 2 т.* / редкол.: В. О. Голобуцький, П. П. Гудзенко, О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 1. С. 344–352.

294. Ткаченко М. М. Розвиток культури і науки [в Києві] в другій

половині XIX ст.: Літературне життя. *Історія Києва: В 2 т.* / редкол.: В. О. Голобуцький, П. П. Гудзенко, О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 1. С. 490–500.

295. Ткаченко М. М. Розвиток культури і науки в Києві [у період імперіалізму]: Література. *Історія Києва: В 2 т.* / редкол.: В. О. Голобуцький, П. П. Гудзенко, О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 1. С. 711–724.

296. Ткаченко М. М. Путівник по пам'ятних місцях Київщини: [Рец. на кн.: Пам'ятні місця Київської області. К., 1958]. *УІЖ*. 1959. № 6. С. 151–152.

297. Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.). *УІЖ*. 1964. № 1. С. 77–81.

298. Ткаченко М. М. [Рец. на кн.]: Нудьга Г. Листування запорожців з турецьким султаном. К., 1963. *УІЖ*. 1964. № 4. С. 145–146.

299. Ткаченко М. М. [Рец. на кн.]: Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. К., 1964. *УІЖ*. 1965. № 2. С. 137–138.

300. Ткаченко М. М. Про тематику карт історичного атласа. *УІЖ*. 1965. № 11. С. 110–111.

301. Ткаченко Микола Михайлович: [Некролог]. *УІЖ*. 1965. № 12. С. 145.

302. Тронько П. Т. До написання історії міст і сіл Радянської України. *УІЖ*. 1963. № 2. С. 24–30.

303. Тронько П. Т. Прошлое и настоящее Украины в истории её городов и сёл. *Вопросы истории*. 1971. № 1. С. 69–80.

304. Тронько П. Т. Літопис героїчної боротьби: Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». *Комуніст України*. 1972. № 11. С. 63–71.

305. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. / [отв. ред. И. Л. Бутич]. Київ : Наук. думка, 1981. 128 с.

306. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. Київ : Ін-т історії України НАН

України, 2001. 49 с.

307. Тронько П. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / [наук. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 85 с.

308. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців) / [наук. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 125 с.

309. Тронько П. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання: Доповідь голови Національної спілки краєзнавців України, акад. НАН України П. Т. Тронька на нараді «Коцептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України» ». *Краєзнавство*. 2009. № 3/4. С. 40–42.

310. Тронько П. Т. Джерельна база багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» та можливість її використання на сучасному етапі. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 9. С. 91-94

311. У головній редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1963. № 5. С. 159–160.

312. Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Редкол.: М. Бажан (гол. ред.) та ін. Київ : Головна редакція УРЕ, 1965. Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. 807 с.

313. Успішно завершено роботу над «Історією міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 1964. № 3. С. 108–110.

314. Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Іван Бутич у світлі взаємного листування. *Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986)* / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. С. 3–25.

315. Халапсін В. М., Корольова О. Н. Про роботу редколегії по створенню історії міст і сіл Херсонської області. *УІЖ*. 1963. № 3. С. 100.

316. Царин А. П., Широков В. О. Алушка. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1974. Кримська область

/ рпедкол. тому: Л. Д. Солодовник (голова), М. В. Багров (заст. голови), І. П. Кондранов (відп. секретар) та ін. С. 720–734.

317. Черевань А. С. Хорішки – село, центр сільської Ради Козельщинського району. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1967. Полтавська область / Редкол. тому: І. Т. Буланий (голова), Г. С. Бардик (заст. голови), І. Н. Гальчук (відп. секр.) та ін. С. 433–444.

318. Черняхівська О. Значення створення тому «Харківська область» для реалізації проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. *Культурна спадщина Слобожанщини*: збірка наукових статей. Харків, 2021. Число 48. С. 148–158.

319. Черняхівська О. Проблеми підготовки тому «Київ» унікального енциклопедичного проєкту “Історія міст і сіл Української РСР”. *Місто. Культура. Цивілізація: виклики сучасності*: матеріали міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф., Харків, квітень 2021 р. Харків : Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова, 2021. С. 92–96.

320. Черняхівська О. М. Особливості завершального етапу реалізації унікального енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» (1972–1983). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2021. Вип. 161 (№ 3-4). Ч. 1. Історичні науки. С. 91–96.

321. Черняхівська О. М. У витоків енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки»*. Переяслав (Київської обл.), 2021. № 11. С. 205–225.

322. Черняхівська О. До передісторії вітчизняної історичної урбаністики: містознавство у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». *Регіональна історія України*: Збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 9: До 100-річчя від дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька. С. 277–300.

323. Черняхівська О. М. Щодо виникнення задуму створення унікальної

вітчизняної багатотомної містознавчої енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР». *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ, 2015. С. 227–235.*

324. Черняхівська О. Між академічною наукою та краєзнавством: науково-організаційна діяльність Олександра Касименка щодо підготовки багатотомної «Історії міст і сіл УРСР». *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія*. 2016. № 2. С. 109–116.

325. Черняхівська О. Між оптимізмом та скепсисом: проєкт «Історії міст і сіл Української РСР» у листуванні Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем (1961–1981). *Регіональна історія України: Збірник наукових статей Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. С. 231–248.*

326. Черняхівська О. На посаді заступника головного редактора УРЕ: внесок Олександра Касименка у підготовку багатотомної «Історії міст і сіл УРСР». *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України, 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ, 2016. Ч. II. С. 61–63.*

327. Черняхівська О. Історик і шевченкознавець М. Ткаченко: призабутий ініціатор проєкту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». *УІЖ*. 2018. № 3. С. 154–175.

328. Черняхівська О. Багатотомник «Історія міст і сіл Української РСР»: загроза ліквідації проєкту наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. *Rocznik Bolchowitinowski = Болховітіновський щорічник 2017/2018. Poznań ; Kijów, 2019. S. 325-341.*

329. Черняхівська О. М. «Історія міст і сіл Української РСР». *Електронна «Енциклопедія історії України»* / Інститут історії України НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi->

bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu\_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Istorija\_mist\_i\_sil\_URSR (дата публікації: 2020 р.; дата звернення: 20.03.2021 р.).

330. Черняхівська О. М. Особливості і проблеми підготовки тому «Київська область» унікального енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26–27 березня 2021 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. С. 50–54.

331. Черняхівська О. М. Проблеми висвітлення депортації кримських татар (1944) у контексті створення Кримського тому енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Тернопіль, 11 березня 2021 р.). Тернопіль, 2021. Вип. 30. С. 64–69.

332. Черняхівська О. М. Постанова ЦК КПУ від 18 лютого 1967 р. «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці» у контексті змін у реалізації проєкту «Історія міст і сіл Української РСР у 26-ти томах». *Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку: матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (21–22 квітня 2021 р.): збірник тез. Бердянськ : БДПУ, 2021. С. 58–60. URL: [https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sbornyk2021\\_1.pdf](https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sbornyk2021_1.pdf) (дата звернення: 23.04.2021 р.).

333. Черняхівська О. «Треба написати історію наших міст і сіл...»: Микола Ткаченко і задум реалізації унікального енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР». *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 14 квітня 2021 р.). Переяслав (Київської обл.), 2021. С. 125–128.

334. Шамара С. О. Маловідома рецензія Миколи Михайловича Ткаченка на першу монографію Івана Олександровича Гуржія. *Гуржіївські історичні читання*: Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія / редкол.: В. А. Смолій, В. Т. Поліщук (голов. редактори) та ін. Черкаси ; Київ, 2006. С. 76–82.

335. Шаповал А. І., Булгаков Ю. В. Тронько Петро Тимофійович (12.07.1915 – 12.09.2011). Історик. Академік (1978). *Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник* / авт. та упоряд.: С. В. Старовойт [та ін.]; редкол.: Л. М. Яременко (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 569–575.

336. Шаповал Ю. Партійний «націоналіст»: Парадокси Петра Шелеста. Львів : Вид-во Анетти Антоненко; Київ : Ніка-Центр, 2020. 216 с.

337. Шевченко Ф. Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII ст. (1940) / упоряд. С. Батуріна // Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / [упоряд. і ком.: С. Батуріна та ін.]. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 41–318.

338. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.

339. Юркова О., Федірко О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського: Листи І. П. Крип'якевича до М. М. Ткаченка (1955–1964 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Збірник наукових праць / редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 548–551.

340. Юркова О. В. Кузьма Кіндратович Дубина. *Інститут історії України НАН України. 1936–2006* / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 331–333.

341. Юркова О. В. Юрій Юрійович Кондуфор. *Інститут історії України НАН України. 1936–2006* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 343–352.

342. Юркова О. В. Ткаченко Микола Михайлович. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 101.

343. Якубець О. А. В. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини». *ВІЖ*. 2014. № 5. С. 107–125.

344. Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / уклад. М. Кривенко. Львів, 2006. 263 с.

345. Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан: До 90-річчя від дня народження. *ВІЖ*. 2006. № 4. С. 140–156.

## V. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ, ДИСЕРТАЦІЇ

346. Завалко Н. В. О. К. Касименко (1905–1971 рр.): український історик і влада: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 250 с.

347. Данилюк Ю. З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Харьков, 1991. 21 с.

348. Каньоса А. М. Наукові та громадські форми історичного краєзнавства на Поділлі (кінець 50-х – 80-і рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 187 с.

349. Отамановский В. Д. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVIII ст.: Эволюция правового статуса на фоне социально-экономического развития Побужья XIII–XVII ст. и процесса образования сословий: Историко-юридическое исследование: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1946. 291 с.

350. Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.: Проблема возникновения и развития украинского феодального города: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Саратов, 1955. 28 с.

351. Савчук О. В. Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 191 с.